

RÓNAI BÉLA

Fölnevelő édesanyám

– Kis magyar nyelvűvelő –

III.

PTE – BTK

Pécs

RÓNAI BÉLA

Fölnevelő édesanyám

– Kis magyar nyelvművelő –

III.

RÓNAI BÉLA

Fölnevelő édesanyám

– Kis magyar nyelvművelő –

III.

PTE BTK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs, 2000

© PTE BTK – Dialóg Campus Kiadó, 2000

© Rónai Béla, 2000

Tartalom

<i>Előszó</i>	11
<i>A szerző előszava</i>	15

NYELVMŰVELÉS; NYELV ÉS BESZÉD

Nyelvében él a nemzet?	19
Magyarán több, mint magyarul	20
Világos gondolat – világos beszéd	21
Nyelvi illetan	22
Nyelvműveletlenség	24
Hagyományteremtés	25
Beszédműveltségünk	26
Beszédértés – Beszédalkotás	28
Közérthetőség	29
Tudásszint – készség szint	30
Tudatlanság? Tévedés?	32
Gondoljuk meg!	33

HELYES KIEJTÉS

Beszédkultúránk	37
Egy és más a kiejtésről	38
Nyelvünk hangzása	39
Van-e egységes magyar kiejtés?	41
Ki beszél helyesen?	42
Hangzik vagy sem?	43
Koordinál vagy kordinál?	45
Színház vagy szíhház?	46
Nyelvi próba	47
Még valami a kiejtésről	49

Kiejtési gondok	50
Hangsúlyozunk	51
A magyar kiejtés védelmében	53
Beszélni nehéz?	54
Beszéddallam	55
A szünet	57

ÍRJUNK HELYESEN!

Tudunk-e helyesen írni?	61
Értelemtükrözés	62
Helyesírási készségünk	63
Vesszőzés	65
Video – videó	66
Különírás – egybeírás	67
Közös képviselő	68
A szóelválasztásról	70
Az írott nyelv stílusértékei	71
Helyesírási bizonytalanságaink	72
Helyesírás és nyelvtan	74
A látható nyelv	75

A SZAVAK VILÁGA. MIT JELENT?

A szó mint nyelvi jel	79
Hibás szóhasználat	80
Értsük a szót!	81
Szókinszünk	83
Szóválasztás, szótévesztés	84
A szavak becsülete	85
Jelentésbővülés	87
Túlozunk	88
Mi a különbség?	89

Kicsinyítés	90
A szóismétlés	92
Szószaporítás	93
Rokonértelműség	94
Szokatlan szóhasználat	95
A ló másik oldalán	97
Petrencerúd – nyomórúd – vendégoldal	98
Szókincsbővítés	99
Hasonlóság és azonosság	101
Többértelműség	102
Ural	103
Azonos alakú szavak	105
A szavak több jelentése	106
Hasonló alakú szavak	107
Hasonlóságok – különbségek	108
Hasonló alak – eltérő tartalom	110
Az EGY mint névelő	111
Szóképek, képszerűség	112
Zavaros képek I.	114
Zavaros képek II.	115
Farsang	116
Rejtvényfejtés	118
Jelentésváltozás: jelentésbővülés	119
Felvértézve	120
Nyelv és iskola	121

NYELVI DIVATOK, DIVATSZAVAK

Ragozzunk vagy se?	125
Egy dolog	126
Beszédttöltelék	127
Súly – hangsúly	128

A SZÓL szavunk tündöklése	130
Senki se „mondhassa” így	131
Nyelvi sznobizmus	132
A nyelvi utánzás	133
Idegenmajmolás	135
Tér és idő	136
Látlelet	137
Forma tartalom nélkül	139

IDEGEN SZAVAK

Államnyelv	143
„Kétnyelvűség”	144
Magyar vagy idegen?	145
Ez is megtörténhet	146
Portretíroz vagy portretizál?	148
Szemlézés	149

NEVEK, SZAVAK A BESZÉDBEN, SZÓALAKOK

Nyelvérzék?	153
Alakváltozatok	154
A beszédhang hatalma	155
Hamv	156
Férfiról vagy férfiról?	158
Nákolás	159
Útjai? úti? vagy valami más?	160
Helyet adunk vagy helyt adunk?	161
Melyik a helyes?	163
Névutófélék	164
Királynő – királyné	165
Elvállal vagy felvállal?	167
Melyiket válasszuk?	168

Mennyi az ötödfélszáz?	169
Egyszeri – egyszerű	170
Igeragozás	172
A szóelvonás	173
Szórövidítés – betűszók	174
A címek humora	175
Betlehemezés	177
Ő vagy EZ?	178
Helységnévtáblák	179
Nem szórszálhasogatás	181
A káros szóismétlés ellen	182
Folyamatos – befejezett – beálló	183
Szavak	184
Nyelvészkedés	185

KÖZKELETŰ ÁLLANDÓ NYELVI SZERKEZETEK, FRAZEOLÓGIA

Állandóság és változás	189
Állandó szókapcsolatok	190
Szólás – közmondás	191
Népi bölcsesség a nyelvben	193
A szállóigék	194
Nyelvmágia avagy állandósult szövegek	195
Vonzatok	197
Nyelvi klisék	198
Egymáshoz kötött szavak	199
Beszéd és valószínűség	200
Szófordulatok, kiszólások	202
Népi meteorológia	203
Elszólások	204
Való	206

Elfajzott virágok	207
Abszurd humor	208

MONDAT ÉS SZÖVEG

Az igekötő mint mondat	213
Szemben – iránt	214
Dohányozni vagy dohányoznom tilos?	215
Fog, fogok, fognak	216
Szervetlen mondatrészek	217
A birtokos szerkezet	219
Szövegszerkesztés	220
Szöveghűség	221
Szövegértés	222
Egyeztetés	224
Ismét egyeztetés	225
A vonatkozó mondat	226
Téves vonatkoztatás	228
Kihagyás és hiány	229
A szavak sorrendje	230
Hol van az -e kérdőszócska helye?	231
A CSAK helye a mondatban	233
Hol van az IS helye?	234
Állapothatározó igealak	235
Az okán mint névutó	237

Előszó

Dr. Rónai Bélának első *Fölnevelő édesanyám – Kis magyar nyelvművelő* című könyve négy éve jelent meg (Vas Megyei Pedagógiai Intézet: Szombathely, 1995. 296 lap); ennek élén a kötet szerkesztője, Rónai professzor hajdani tanítványa, Hargitai József írt bevezetést („Az Olvasóhoz”, 5–10. lap). A II. kötet (ugyanott, 1997, 234 lap) előtt ugyanő írt („Az olvasónak ajánlva”, 5–12. lap). (Itt említem meg, hogy Hargitai József nagyon szépen emlékezett meg hajdani tanáráról: „Küldetés – az anyanyelvért. Tollrajz Rónai Béla nyelvészprofesszorról.” in: Hargitai József. *Emberközében*. Portrék, kritikák, emlékezések. A szerző kiadása: Szombathely, 1997. 157–172. lap).

A III. kötet már Pécssett jelenik meg, s mivel itt jelenleg én vagyok a legidősebb aktív szolgálatban élő nyelvész, valószínűleg azért kért fel engem a szerző, hogy írjak kötete elé. (Egyébként Rónai Béla címzetes egyetemi docensként is nagyon aktív mind az egyetemi képzésben, mind a doktori képzésben, mivelhogy a „nyugalmazott” szolgálati állapot sokoldalú tevékenységet lehetővé tesz annak a számára, aki addig is szakadatlanul olyasmin dolgozott, ami nemcsak fáradsága, hanem öröme is volt.)

Felhasználom ezt az alkalmat arra, hogy röviden felidézzem ismerettségünk történetét. Hátha segít ez a műve mögé rejtőző szerző írásainak jobb megértésében.

Először 1949 júniusában vettünk részt együtt a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének nyelvjárás kutatókat továbbképző tanfolyamán; ekkor együtt is gyűjtöttünk Váchartyánban.

Tudományos találkozásunkat egy ismertetésem jelzi, amelyben Temesi Mihály, Rónai Béla és Vargha Károly közösen írt könyvét, az *Anyanyelvünk*-et (Művelt Nép: Budapest, 1955) ismertettem a *Nyelvtudományi Közlemények* című országos nyelvészeti folyóiratban (57. kötet, 335–340).

Legközelebb 1959-ben találkoztunk személyesen, Pécssett az első országos nyelvművelő konferencián; én egyébként 1959 óta járok folyamatosan Pécsre. Emlékezetes volt a térség első nemzetközi nyelvészkongresszusa: Bukarestben, 1967-ben, amelyen Rónai Béla is részt vett, s én is részt vettem.

Ezt követően az általam maximálisan értékelt zselici nyelvatlaszával kapcsolatban beszélgettünk sokszor (*Zselici nyelvatlasz. Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselicben*. Magyar Történelmi Társulat – Magyar Nyelvtudományi Társaság: Pécs, 1993).

Időközben én Pécsre kerültem. Mihelyt nyugalomba vonult Rónai Béla a Szekszárdi Tanítóképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének éléről, s visszaköltözött Pécsre, akkor mindjárt felkértem, hogy tanítson az új egyetemi programban; tankönyvként használtuk Kerekes Lászlóval együtt írt művét. (*Nyelvművelés és beszédtechnika*. Tankönyvkiadó: Budapest, 1974.).

Egyetemi oktatói tevékenységének folyamányaként a Janus Pannonius Tudományegyetem valamennyi illetékes grémiuma nagy lelkesedéssel szavazta meg a rég megérdemelt docentúráját Rónai Bélának. Ehhez hozzájött később a doktori programunkban való teljes jogú professzori részvétele.

Ettől kezdve már felsorolhatatlan gyakorisággal találkoztunk. Kollegiális barátságunk keretében szívesen vállaltam, hogy „Előszó”-t írok Rónai Bélának *Édes Anyanyelvünk* című könyvéhez (Oskar Kiadó: Szombathely, 1998; az 5–6. lapon); ez a tankönyv a római katolikus középiskolák négy osztálya számára készült.

A fentiekből látható, hogy dr. Rónai Béla sokoldalú nyelvész; nyelvművelő munkájában tükröződnek nyelvtani és nyelvjáráskutatói, továbbá iskolai anyanyelvi nevelői tapasztalatai. Ezenfelül szakembere a pedagógiának (annak egy-két olyan különleges ágában is, mint például a határainkon kívül élő magyarok nyelvfenntartása, nevelése, illetve az időlegetesen külföldre került magyar fiatalok nyelvi nevelése); kutatója a néprajznak és művelődéstörténetnek. Egy gazdag élet értékes – elsajátított és megélt – műveltsége adja a fedezetét nyelvi írásainak.

Érdekes életéről vall a Hargitai József által lejegyzett interjúban (lásd fentebb).

Rónai Béla pécsi (baranyai) nyelvművelő tevékenysége szakmai körökben mindig is ismert volt. Széles körök azonban akkor csodálkoztak rá, amikor Tóth István kolléga halála után őt kérték fel, hogy az *Új Dunántúli Napló*-ban folytassa a „Tollseprű” című sorozatot (ennek évfordulójáról tíz éve írtam: „Harmincéves a DN Tollseprű rovata.” *Dunántúli Napló*. 1989. július 6., 3. lap).

Rónai Béla a vállalkozást úgy folytatta, hogy azt megújította. Nem a sorozat irányán változtatott, hanem szinte minden egyéb részletén. Te-

hát megmaradt a magyar nyelv szeretete, a tapintatos javításra való törekvés. Újdonság lett az élő beszéddel való foglalkozás, a nyelvészet eredményeinek gondos figyelembevétele, a magyar nyelv földrajzi és társadalmi változatainak bekapcsolása a tárgyalásba, továbbá a magyar nyelv művelés klasszikus előzményeinek megfelelő helyen történő felhasználása.

Míntha a stílus is változott volna; ha felolvassuk az írásait, akkor kihallatszik belőlük Rónai Béla nyugodt, jó ritmusú atyai pedagógus dikciója. Nem csoda, hisz' a Magyar Rádió pécsi stúdiójában elmondott rövid előadásai adták meg az alaphangot. Ezt – az azóta már „nyelvi öt perc”-nek nevezett – műfajt Halász Gyula kezdte el a harmincas években, majd a következő évtizedekben Lőrincze Lajos fejlesztette szinte nemzeti intézménnyé ezt a nyelvi-közírói műfajt. Ez attól válik önmagán túl mutatóvá, hogy a beszélő oldalára áll: szeretetteljesen segíti, vigyáz rá.

Rónai Béla első nyelv művelő cikkei a szlovéniai magyar *Népijság*-ban, illetve a horvátországi *Magyar Képes Újság*-ban jelentek meg; a maribori egyetem magyar vendégtanáraként nagyon jól ismerte a határon kívüli magyarok sajátos nyelvhasználatát, annak gondjait.

A könyv címe voltaképpen egy továbbfejlesztett metafora.

Maga az *anyanyelv* is az európai hagyomány metaforája: az anya a kisgyermek első „nyelv mester”-e: elsősorban az anyával való belsőleges kapcsolat keretében illeszkedik be az őt körülvevő világba.

Az *édes anyanyelv* az *édesanya* és az *anyanyelv* összekapcsolásából született. Maga az *édes* (melynek eredeti jelentése: 'jó ízű') jelentésmezőjében olyan szavakat találunk, mint az *édes szülőföld*, *édes haza*, *édes Magyarország*; ezek különlegesen kedves és szoros érzelmi kapcsolatra utalnak.

A *fölnevelő édesanya* további költői vonásokkal gazdagítja ezt a jelentésmezőt: a *nevelés* (amely eredetileg 'növelés'-t jelentett) arra utal, hogy anyanyelvünket egész életünkben tanuljuk, abban holtig segítségre szorulhatunk. Azáltal pedig, hogy a szerző személyraggal látta el ezt az önmagában is rendkívül pozitív kifejezést: *fölnevelő édesanyám*, azáltal áttemelte a személyes ügyek közé. A cím azt sugallja, hogy az anyanyelv mindenkinek holtig tartó személyes ügye.

Erről az alapról indul dr. Rónai Béla professzor sorozata és ezen belül a sorozat harmadik tagja.

A könyvet – a fenti néhány sor – kíséretében ajánlom az olvasók figyelmébe. Jól olvasható, hasznos és kellemes olvasmány, amelyet egy tudós nyelvész írt.

Pécsett, 1999. november 15-én,

Dr. Szépe György
egyetemi tanár

A szerző előszava

Nyelvművelő jegyzeteim III. része is a *Fölnevelő édesanyám* címet kapta. Illyés Gyula *Koszorú* című verse ezzel a két szóval végződik. A költemény első olvasásától mind a mai napig ezt a szóképet, metaforát érzem a legteltesebbnek, legmeghittebbnek, s ugyanakkor a legünnepibbnek is azok közül, amelyeket a magyar nyelvről szerelmesei a mai napig megalkottak.

Az „édesanyám” önmagában is kimeríthetetlen gazdagságú. Nem véletlen, hogy ahol és amikor nyelvésanyánkat emlegetjük, *anyanyelvnek* nevezzük, s rendszerint az *édes* jelzővel adunk nyomatékot egyértelmű kötődésünknek. A költő ezt a szót teszi eléje: *fölnevelő*. Mi mindent tömörít ebben? Születésünk múló fájdalmát s örömét, az emberré válásunkért átélt sok-sok törődést, aggodalmat; a betegágyunk fölötti éjjel-nappali virrasztásokat; az első lépések óvó segítségét, a rajta való megszólalásunkat: az első szavakat, mondatokat. A világ megismerését otthonunkban, majd az iskolában, növekedésünket testben-lélemben; összefoglalva: az igazra, a jóra, a szépre fogékony; és ezen csúcscsértékek teremtésére, alkotására képes tisztességes emberségünket.

Mindez azonban csak szűk, személyes vonatkozása a fölnevelésnek. Ugyanilyen nélkülözhetetlen az a szerep, amellyel kapcsolatot teremt köztem és a többi gyermeke között, nyelvtestvéreimmel. Mert minden magyarnak ő a fölnevelő édesanyja, aki válogatás nélkül valamennyi gyermeknek kínálja, szórja kincseit. Ezek elfogadása azonban roppant különböző. Lesz, aki bonyolult gondolatokat, szavakban alig kifejezhető érzelmeket képes művészi színvonalon megszólaltatni; mások viszont beérik elemi igényeik kielégítésével, alantas indulataik útszéli kinyilvánításával.

A nyelvművelésnek, az anyanyelvápolásnak legfőbb feladata, hogy nyelvtestvéreink figyelmét felhívja közös édesanyánk kimeríthetetlen gazdagságára; a róla való gondoskodás felelősségére; legbensőbb megismerésére – többek között azért is, hogy személyes hasznunk mellett – szokásait ismerve, azokat követendő szabálynak tekintve tiszteletben tartjuk, és szándékosan ne ártsunk neki. Ez a könyv is azt tűzte ki célul, hogy a vonakodókat serkentse, a botladozókat figyelmeztesse arra a kötelezettségre, amellyel fölnevelő édesanyánknak tartozunk.

Jelzések szerint egyre többen kísérik figyelemmel az Új Dunántúli Napló szombatonkénti számában a Magyarul magyarán nyelv művelő rovatot. A lap szerkesztősége, elsősorban Gárdonyi Tamás felelős szerkesztő gondoskodásából széles körű olvasótábora létesült. A szóbeli kapcsolatokon kívül levelező köre is kialakult. Ez félreérthetetlenül azt jelzi, hogy az általában tapasztalható érdektelenség helyett nyelv édesanyánk mai életét, szerepét nem mindenki nézi közömbösen.

Az érdeklődők tájékoztatása végett kötöttem csokorba – immár harmadszor ezeket a szerény jegyzeteket, hogy koszorú helyett ezzel tiszteljek előtted: fölnevelő édesanyám.

Pécs, 1999. október 23-án,

Rónai Béla

**NYELVMŰVELÉS;
NYELV ÉS BESZÉD**

Nyelvében él a nemzet?

A kérdőjel napjainkban került e közismert, a reformkorban keletkezett szállóigénk után. Több mint egy évszázadon keresztül megföllebbezhetetlen kijelentésként, sőt ítéletként használta vagy vette tudomásul a magyarok túlnyomó többsége. A nagy hazafiak, írók, költők, művészek, politikusok külön-külön is hitet tettek az anyanyelv nemzetmegtartó ereje mellett. Különösen kiemelkedő jelentőségű volt Kodály Zoltán riadója, amellyel 1937-ben szólította fel a nemzetet: Vessünk gátat kiejtésünk romlásának! Ezzel indította el a magyar helyes és szép kiejtési versenyek sorozatát. Új lendületet adott ennek a mozgalomnak Péchy Blanka, városunk szülőtte, aki a Kazinczy-díj alapításával a tanulóifjúságot és a hivatásos beszélőket egyaránt lelkesítette az anyanyelvi műveltség megszerzéséért folytatott nemes vetélkedésre. Ez év áprilisában a Magyar Nyelv Hete megnyitóján az Anyanyelvápolók Szövetségének ügyvezető elnöke újrafogalmazta Kodály felhívását, felszólítva a nemzetet, hogy ne nézze tétlenül nyelvünk romlását, a nyelvi műveletlenség elburjánzását.

Voltaképpen ekkor került a címül választott szállóige után a kérdőjel. A világállam, a világpolgárság, a „globalitás” mellett elkötelezett értelmiségi csoportok ugyanis kétségbe vonták a nyelv öntörvényű változásába való beavatkozás lehetőségét, következésképpen szükségességét is. Hevesen tiltakoztak az úgynevezett nyelvtörvények ellen, amelyek büntetni rendelnék a nyelvhasználatban elkövetett hibákat. Az Anyanyelvápolók Szövetsége, amely száműzte a nyelvőr, a nyelvvédő stb. elnevezéseket, hogy távoli képzettársítás se idézze még a védőfegyverek képét sem, nem győzte elhárítani az agresszió vádját.

Heves vita bontakozott ki, amely a rádióban, a tévében és az írott sajtóban egyaránt zajlott. Ez utóbbi „médiumban” 43 terjedelmesebb közlemény látott napvilágot. Szerzők és cím szerint közölte ezt a bibliográfiát az Édes Anyanyelvünk című folyóirat októberi száma. Tanulmányozása roppant tanulságos.

Nem lehet véltetlen, hogy a Magyar Tudományos Akadémia is megszólalt ez ügyben. A tudós testület elnöke szerint az anyanyelv nemcsak a nemzeti önazonosság, hanem a szociális esélyegyenlőség eszköze is. Ezért

az Akadémia cselekvési programot dolgoz ki, javaslatokat fogalmaz meg többek között az iskolák feladatairól az anyanyelvi nevelésben. A program kiterjed a közéletben és a tömegkommunikációban dolgozók kötelezettségeire is. A Közakarat Egyesület felhívása szerint nemritkán beszédhibásak, nevetségesen pöszék, raccsolók ülnek mikrofon elé, birkóznak nyelvünkkel, tehát alkalmatlanok a közszereplésre. Pedig Németh László szerint: „Nem mindegy, hogy a szó, amelyet szétfolyat (ti. a Rádió) kanálislé- vagy artézi forrás.”

Magyarán több, mint magyarul

Olvasóink többsége bizonyosan emlékszik lapunk nyelvművelő rovatának régi címére, a Tollsöprű-re. Ez a beszélő cím az általam is tisztelt és szeretett *Tóth Pistával* együtt sírba szállt. Az akkori főszerkesztő-helyettes hozzájárulásával választottam a mostanit. Egy kedves barátom nem értett vele és velem egyet, azzal érvelve, hogy fölösleges valamit (bármit) kétszer mondani. Szerinte ugyanis az új cím pongyola szóismétlés, szakszóval tautológia, amely a mérsékelt szigorú nyelvművelők szerint is hiba. Eddig nem volt alkalmam az alaptalan vád írásos tisztázására. De most megteszem.

Napjaink nyelvhasználatában ez a két szó valóban gyakran fölcserélődik, helyesebben a *magyarul* válik uralkodóvá. Pedig Értelmező szótárunk is számon tartja a következő többletjelentést: „kertelés nélkül, nyíltan, világosan”, illetve régen, főként az irodalomban: „magyar módra, magyar ember módjára.” – Vörösmarty Eger című kiséposzában így ír: „Vesszen el, aki Egert *magyarán* nem védi a halálig.” – Petőfi a Zöld Marci-ban ezt írja: „Betért a csárdába, ha szólt a muzsika, / S szilaj kedvvel amúgy *magyarán* megrakta.” – Vagyis: magyar módra védi a várat; illetve magyar módra eljárt a táncot.

A *magyarán* határozószó és az elsősorban „magyar nyelven” értelmű *magyarul* szóalak használata közötti különbség nyilvánvaló. Minden nép, a magyar is úgy gondolja, hogy valójában a saját nyelvén lehet világosan,

érthetően megmondani valamit. A rómaiak például a *latine loqui* nemcsak a latinul, latin nyelven szólást jelentette, hanem azt is, hogy nyíltan, egyenesen beszél valaki. Vagy az *auf (gut) deutsch* a bécsiék szerint szintén nemcsak „(jól) németül” értelmű, hanem azt is jelenti, hogy érthetően, világosan. Szorosan kapcsolódik a *magyarán*-hoz a *magyaráz* igénk jelentéstartalma is. A *Magyarán szólva* anyanyelvi rádióműsor a címében is őrzi a régi formát.

Ide kívánczik *Baranyi Ferenc*nek, a Rádió komolyzenei műsoraiban is gyakran szereplő költőnek Fohász című verse, illetve e vers néhány sora: „Ne csak *magyarul /de magyarán/* is engedj szólni, Uram,/ azaz egyenesen,/ mint a kaszasuhanás./ Vágjon rendet a szó /a dudvarostú beléndek-beszédben,/ hogy szárban bátorodva égre szökjön/ az értelem aranyfejű kalásza. – ... – *Magyarul* úgy /suttogjak és kiáltsak, / hogy mindig *magyarán.*”

Tehát nemcsak *magyarul* akar szólni a költő, hanem *magyarán* is, azaz „egyenesen, mint a kaszasuhanás.” – Bárcsak minél több írástudó és tollforgató ajkán hangzana fel, műveikben pedig válna valósággá ez a Fohász!

Világos gondolat – világos beszéd

Illyés Gyula szerint a jó magyar beszéd és írás tanítását voltaképpen a helyes GONDOLKODÁS tanításával kell kezdeni. A gondolkodás és a nyelv elválaszthatatlan kapcsolata a nyelvtudománynak is egyik alaptétele. Ezért telitalálat Deme Lászlónak, közismert nyelvtudósunknak a legkülönbébb nyelvhasználati botlások megjelölésére használt összefoglaló elnevezése: *agy- és nyelvficamok*. Ahogy egy rossz lépés, esés vagy ugrás következtében a bokánk, vállunk, csuklónk kificamodik, amit a csontorvosnak vagy az orvosnak kell helyretennie, ugyanúgy beszéd-írás közben is előfordulhat, hogy eszünk s vele nyelvünk is megbicsaklik, s nem azt mondjuk-írjuk, amit kifejezni, illetve közölni szándékoztunk.

Ezért nehéz a nyelvi vétségek pontos besorolása a nyelvi jelenségek rendszerébe. Az IC vonaton utazva hallom: „A vonatban étkezőkocsi közlekedik” – Persze, hogy értem. Ha megéhezem, és elegendő pénzem is van,

számozott helyemet elhagyva átmehetek az étkezőkocsiba, de mégis furcsának tartom, hogy az étkezőkocsi a „vonatban közlekedik”, mintha a szerelvénytől (ahogy a vasutasok szakszerűen nevezik) függetlenül működne.

Érdemes az ilyenén fennakadni? – kérdezik a nagyvonalúak.

Ismét Illyést idézem, aki a fenti véleményét folytatva teszi föl a kérdést: „Ki gondolkodik helyesen?” – s így válaszol: „Aki az igazat keresi, akinek sikerül még a bonyolult gondolatait is egyszerűen és világosan előadni.”

Aki a közelmúlt néhány vezető politikusáról ezt a nem éppen hízelgő kritikát mondta: „Nem tudták, hogy Rákosinak, Sztálinnak reggel és este melyik talpát nyalják ki” – nyilván nemcsak a jobb és bal lábát keverte össze, hanem a testrészeket is. Azonkívül az egyik esetben a KI igekötő is elmaradhatott volna. A magyar nyelv ugyanis csak *talpnyalót* ismer, de talpkinyalót nem.

Az egész társadalmat érzékenyen érintő kérdésről, az inflációról nyilatkozó szakembert így idézi az újságíró: „... szerintem lassult az infláció gyorsulása” – Így még akkor is nevetséges a hír, ha a szakember vigasztalásnak szánta.

Sokkal hatásosabb lett volna, ha a naponta tapasztalt *gyorsulást* elhagyja.

Bátor kiállását kívánta hangsúlyozni valaki ezzel a szöveggel: „... egyenest, nyílt *sisakrostéllyal* bevallom, hogy nekem ez van” – Aligha látott még középkori páncélos öltözetet az illető, mert különben tudná, hogy elég a sisak nyitottsága. A rostély éppen a nyitottságot szünteti meg, mert ez fedi el a bajvívó lovag ábrázatját.

Nyelvi illemtan

A címmel jelölt kérdéskör rendkívül szerteágazó. Ezúttal csak egyetlen részletről szólok, visszaemlékezve arra a megjegyzésre, amelyet szlovéniai barátom tett. Szlovén volt ugyan az anyanyelve, de magyarul is jól tudott. Szerinte a magyar nyelv gazdagabb az udvariasság, a tapintat, a kedveskedés, egyszóval az illedelmes viselkedés nyelvi eszközeiben, mint a szlovén. Közülük a feltételes mód használatát említette első helyen. Ezért

olvastam megütközéssel egy derék nyelvűművelőnek azt a megállapítását, amely szerint „a feltételes módú igealakok (*szeretném, javasolnám, azzal kezdeném* stb.) használata a közelmúlt megalázkodó, gerinctelen, képmutató töltelék kifejezésének továbbélése.

Ez a vélemény könnyen cáfolható. Az idézett igealakok: a *szeretném, kezdeném, javasolnám* stb. valamely (akármely) nyelvi közlés (verbális kommunikáció) bevezetőjében, akár rejtetten is a hallgatósággal való kapcsolat megteremtésének, a hallgatók megnyerésének, figyelmük fenntartásának az eszköze (lehet). A klasszikus retorikában ez a *captatio benevolentiae*, (vagyis a jóakarát megnyerése). Az „*azt akarom mondani*”, „*arról szólok*” (ha tetszik, ha nem) nyilván agresszívebb, mint feltételes módú változataik. A *szeretnélek megkérni arra ...* célravezetőbb, mint a *megkérlek arra* forma. A feltételes mód enyhítheti a felszólítás parancs jellegét: *Megkérhetném (megkérném), hogy adja át a helyét e helyett: Adja át a helyét! – meg tudná mondani e helyett: Mondja meg!* – Indítvány is, kérdés is. *Elkezdhetnék az értekezletet?! Nehezebben tagadható meg az ilyen kérdéssé szelídített parancs: Fölsegítenéd a kabátomat?! – Viszont az Elhallgatnátok végre?! –* kérdő alakú felszólítás érzékelhetőbben fejezi ki a beszélő ingerültségét.

Óhaj, felszólítás és szemrehányás keveredik az ilyenféle mondatokban: *Jobban is tanulhatnátok!* – vagy: *Nem szeretném, ha ez még egyszer előfordulna.*

Óvatosságot, a beszédpartnár döntésének a tiszteletben tartását érzékeltetik az ilyen mondatok: *Azt javasolnám a munkatársaknak ... – Én a te helyedben elkerülném a szóváltást.* – Éppen az ellenkezője az előbbieknél az ilyen magabiztos kijelentés: *Majd én elbánnék veled!* – Utóidejűséget is kifejezhet megszívlelendő tanácsként: *Mielőtt megszólalnál, számolj húszig!* – Tagadó formában viszont nyomatékosítja a beszélő álláspontját: *Ha nem bíznék benned, nem mondtam volna el.* (Állításként: Mert bízom benned, azért mondtam el.)

Sorolhatnám még a példákat a feltételes mód árnyalatok kifejezésére való alkalmasságának bizonyítására. De talán az eddig említettek is meggyőzik az olvasók többségét arról, hogy a feltételes mód a beszédhelyzet függvényében a megfelelő hanglejtéssel és hangsúllyal ejtve kedvezően befolyásolja a beszédpartnárt, s ezzel növeli, fokozza a közlés hatékonyságát. Hisz voltaképpen minden megszólalásnak ez a célja.

Nyelvműveletlenség

A nyelvi közműveltség romlását jelzi az a határozottság és az a kritikus hang, amellyel a nyelvünkért aggódók szólnak az általuk tapasztalt hibákról.

Minden tárgyilagos szemlélő megállapíthatja, hogy anyanyelvünk használatának, de elsajátításának is nem a valóság elemző megismerése s az eredmény árnyalt pontosságú átadása immár a fő jellemzője, csupán a közvetlen kommunikációs cél elérése, vagyis az egyre spontánabbá süllyedő s a beszédpartnerre egyre kevésbé figyelő pusztá önkifejezés. Beszédértés helyett valamit kapizsgálunk abból, amit hallunk, beszédalkotás helyett pedig valamit gondolunk, és valamit kimondunk belőle.

Bizonyítékként álljon itt néhány idézet az elképesztően sok közül.

Vezető politikusunk dicséretnek szánta, de elmarasztaló vélemény lett belőle: „A FIDESZ a korrupció élharcosai közé tartozik” – Kétszeresen is hibás ez a mondat. A közölni szándékolt gondolatot csak kiegészítéssel fejeznék ki, valahogy így: ... *a korrupció ellen indított küzdelem élharcosa*. Az élharcos valami jó ügyet szolgál, a negatív szereplőt (ez esetben a korrupct pártot) nem illeti meg ez a minősítés, elnevezés.

Egy miniszter mondta: „Az eddigi szabályozatlanságokat pontosítják” – A sűrűn emlegetett joghézagok (kiskapuk) megszüntetéséről, felszámolásáról akart szólni. A belügyeknél, a közrendnél, a közbiztonságnál maradvá: „... a rendőri vezetés felkötheti az útilaput” – Csak a szövegösszefüggésből sejthető, hogy nem az elbocsátásról van szó, hanem arról, hogy a felső vezetésre nem mindennapi próbatétel vár. Vagyis a népviselet egy közismert darabjának szilárd rögzítéséről beszél a politikus.

„Ezzel egyidőben olyan hírek keltek lábra ...” – írja a tudósító. *A szárnyra kel* beszerkesztett alakja való ide. Igaz, hogy ilyen is van: *lába kel*, *lábuk kel* (dolgoknak), vagyis megindulnak, mozognak. Hogy is írja Arany János? „Mintha lába kelne valamennyi rögnek ...”.

Az agrárszakember állapította meg: „Növényvédő szerrel nem helyettesíthető a helytelen művelés és talajerőutánpótlás” – A hibát nem helyettesíteni kell, hanem kijavítani, vagy választékosabban: helyrehozni.

A népi gyógyászatról írta az újság: „Az orvos által beszámoltak tehát megerősítették azt, amit őseink több száz éve tudtak” – Az orvos beszámolójáról szolt az újság, a tudósítás, csupán fölösleges körülményességgel.

Ugyancsak lapunkban olvastam: „Nemcsak a spanyolviasz felfedezéséről van szó” – Már az anyatejben benne kellene lennie a *felfedez* és a *feltalál* jelentése közötti különbségnek.

Hagyományteremtés

November 27-én és 28-án másodszer rendezte meg a Ciszterci Rend Pécsi Nagy Lajos Gimnáziuma a Babits Mihályról elnevezett Szép Magyar Beszéd Versenyét. A versenyzők Pécs és Baranya megye gimnáziumainak, a rend más középiskoláinak, sőt a határainkon túli magyar iskoláknak a tanulói voltak, összesen huszonheten.

Az idén is három versenyfeladatot kellett megoldaniuk: Babits prózájából egy szövegrész felolvasását, egy Babits vers elmondását és egy Babits-regény alapján a főhős ellen vagy mellett vád-, illetve védőbeszéd megszólaltatását.

A feladat a tavalyihoz képest annyiban módosult, hogy a nagylelkű alapítványtevő László Károly Bázalban lakó műgyűjtő, műkritikus és író, az iskola egykori diákja javaslatára nem volt ún. kötelező prózaszöveg és vers, hanem minden versenyző csak egyetlen szöveget és egyetlen költeményt kapott. Mindegyiket a föllépése előtt félórával vehette kézbe, és ennyi idő alatt ismerkedhetett vele.

A zsűri a helyes és tiszta artikulációt (hangképzést), a modorosságtól és beszédhibától mentes szövegmondást tekintette alapkövetelménynek. Figyelemre méltó eredményként könyvelhető el, hogy ennek kivétel nélkül minden versenyző megfelelt.

A két felolvasás az elé a feladat elé állította a szereplőket, hogy sikerül-e megérteniük viszonylag rövid idő alatt a tartalmat (értelmi-érzelmi), és ehhez megtalálni a nyelvi formát. Ez nem más, mint a szöveg interpretációja, azaz a tartalom hű közvetítése a hallgatók számára. A szereplők egy

része csak improvizált, azaz rögtönzött, mert a beszédhang fő sajátságait (hangerő, hangmagasság, tempó, hangszín, ritmus) nehezen tudta a kifejezés szolgálatába állítani.

A harmadik feladat megoldása viszont minden fogyatékoságot feledtetett. A Gólyakalifa főszereplője, Táborny Elemér és álombeli Alteregója két valóságos személynek volt tekintendő. A versenyzők választhattak. Lehetek bármelyiknek az ügyésze, illetve ügyvédje. A verseny kiírásakor ezt a regényt jelölték ki tanulmányozásra.

A konkrét feladatot a szerepés előtt egy órával ismerték meg. Ez alatt az idő alatt kellett kinek-kinek elrendeznie gondolatait. Utána élőszóban és szabadon 5–7 percnyi időben tarthatta meg vád-, illetve védőbeszédét. A tanulók ebben a versenyszámban idén is remekeltek. Közéleti szereplőket, magas rangú politikai személyiségeket megszegyenítő logikával, találékonyssággal, folyamatos, spontán beszéddel fejtették ki gondolataikat. Öröndetes, hogy az élőbeszédbeli nyelvhasználat legmagasabb rendű műfajában, a spontán beszédben nyújtották ezt a teljesítményt. A legteljesebb elismerés illeti az iskolát, az intézmény vezetőit, a szervezőket a verseny gördülékeny lebonyolításáért.

Beszédműveltségünk

Sok mindent ellentmondóan ítél meg a mai magyar társadalom. Közjük tartozik a nyelvi műveltség, benne a beszédkultúra. Az optimisták szerint nincs miért aggódnunk; az ellenkező véleményt képviselők közé tartozott haláláig Fischer Sándor, a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára, a rádió- és a tévébemondók alkalmasságát-alkalmatlanságát eldöntő szakember. *A beszéd művészete* címmel jelent meg egy kitűnő könyve, amelyet a hivatásos beszélőknek nemcsak ismerni, hanem használni is kellene. Két évtizeden keresztül együtt dolgoztam vele az Akadémia Beszédművelő Bizottságában. Nemsokkal halála előtt tett néhány olyan megjegyzést, amely arra utal, hogy erőfeszítéseit nem koronázta maradandó siker. Keserű szájjal vette tudomásul, amit nyugdíjazása után suttoztak:

„Hála Istennek, vége a Fischer-korszaknak.” Ezt azért mondhatták, mert minden esetben, minden felvételizőről egyedül döntött, ami azt jelentette, hogy egyedül vállalta a felelősséget. Ő utána jött a „bizottság”. Ezzel kapcsolatban idézte Clemanceau-t: „Ha valaki el akar intézni valamit, akkor elintézi; ha nem, akkor bizottságot hív össze.” A bizottságban megoszlik a felelősség, de úgy is lehet mondani, hogy nincs. Én viszont azt mondtam – folytatja –, hogy X.Y. tehetségtelen, tudatlan, műveletlen a bemondói munkára. Persze, hogy nem voltam az ilyenek számára népszerű, de a többség szeretett.

A tehetséges emberek tudták – mondta tovább –, hogy tanulás nélkül nem megy. Még Latinovits Zoltán is járt hozzám. A kedves Ruttkai Éva hozta föl. Kemény, nehéz munka volt, hiszen köztudott, hogy Latinovits nem végzett főiskolát.

Az a mendemonda járta, hogy politikusokat is tanított beszélni, köztük Kádár Jánost. Ezt cáfolta, mondván: Ha tanítottam volna, akkor nem beszélt volna így: *útján, tudjuk*. – De volt olyan kiváló miniszter, aki meghívott, és a miniszteri szobájában tanítottam hetente kétszer – egy hónapig. A hónap végén azt mondtam: most álljon oda az asztalhoz, és mondja el a beszédét. Már az első mondatnál leállítottam. Énekelt. Felhúzta a mondat végét. Az ötödik félbeszakításnál kijelentette: Tanár úr! föladom. 55 éves korban ezt már nem lehet megtanulni. – Attól, aki hibásan beszélt, a főszerkesztő elvette a mikrofont. Kötelezték a tanulásra. Aki viszont tehetségtelen volt, azt elküldték. Ma nem küldik el! Ez a különbség – fejezte be a beszélgetést a beszédművelő.

Megerősítik ezt az értékelést egy hetilapunk terjedelmes elemző riportjában megszólaló nyelvészek, színészek, a rádió és a tv vezető munkatársai. Véleményük így összegeezhető: Legnagyobb kincsünk, a magyar nyelv forog veszélyben. Kovács P. József, az MTV 1 főbemondója szerint az elektronikus médiumokban megszólalóknak vállalniuk kell, hogy a több millió embernek közvetített adásokban szépen és a magyar nyelv szabályai szerint beszéljenek. Hogy mégsem ezt teszik, annak oka többek között az is, hogy hiányoznak az oly csodálatos tanárok, mint Fischer Sándor és Montágh Imre.

Beszédértés – Beszédalkotás

Szakemberek és laikusok egyaránt eltérő módon ítélik meg az anyanyelvi műveltséget. Felelős személyek (a közoktatás vezetői és nyilvánosság előtt megszólaló dolgozói) az analfabétizmus újraeledéséről és terjedéséről beszélnek. Nem a szó eredeti értelmébe (nem ír – nem olvas), hanem *funkcionális* olvasás-írástudatlanságot értenek rajta. Iskolai vizsgálatok igazolják, hogy nemcsak az alsó tagozatban, hanem a középiskolában s fájdalom, még inkább a szakmunkásképzőkben egyre több az olyan tanuló, aki nem érti sem az órán elhangzott tanári magyarázatot, sem a tankönyvből megtanulandó leckét.

A rádióban hangzott el ezzel kapcsolatban a következő kis történet. A szorgalmas kisfiú folyékonyan olvas a frissen kapott meséskönyvből szülei kérésére. Figyelik gyermeküket, és időnként jókat kacagnak. A fiúcska hirtelen megáll, és azt kérdezi tőlük: Mit nevettek? – Ő ugyanis nem értette, amit olvasott. A nyelvi, az anyanyelvi műveltség egyik, mégpedig az első követelménye: *a beszédértés*. Csak ehhez társulhat a második összetevő: *a beszédalkotás*.

Mindenki bőven sorolhatna példákat a saját életéből arra, hogy iskolás korában bizonyos szavakat, kifejezéseket nem értett meg. Ez a szövegértelmezés, a szóértelmezés fontosságára hívja fel az oktatók, a hivatásos beszélők figyelmét. A pontatlan, a hibás közlés tévedésbe sodorhatja azt az embert is, aki az ismeretszerzés, a pontosabb tájékozódás végett hallgat rádiót, néz tévét vagy olvas újságot.

Nemrég hangzott el a rádióban: „Vezeklésként *szilíciumot* csavart a derekára” (Árpádházi Szent Margit) – Csupán egy hang, illetve betű a különbség (*sz – c*), de a két fogalom között semmiféle kapcsolat nincs. A *cilícium* szeges öv, amelyet a vezeklők önsanyargatásból mezítelen testükön a ruha alatt hordanak. A *szilícium* viszont grafit-szürke, kristályos vegyi elem, számos vegyület alkotórésze.

Az újságíró Plácido Domingonak az Otellóban nyújtott kimagasló teljesítményét méltatja, így: „Az ... énekszólám különleges állóképességet kíván a tenoristáktól, akik a néger kormányzó-hadvezér jelmezébe bújnak.” – Shakespeare tragédiájának, illetve Verdi operájának hőse *nem néger*,

hanem *mór*. (L.: Shakespeare: Othello, the Moor of Venice). A *mór* az észak-afrikai araboknak a népneve. A *szaracén* szavunk ugyancsak ezt a népet jelöli. Jelentése: sötétbőrű.

E két példa sok másikkal együtt azt a vélekedést látszik igazolni, hogy sokszor és sokan valamit gondolunk s valamit kimondunk belőle. Mind ezt valahogy a felületen lebegve. Ez közembernek se válik dicséretére, a hivatásos beszélő, író pedig nem engedheti meg magának. Rá nem vonatkozik az oktatásban meghirdetett jog: a *tévedés szabadsága*.

Közérthetőség

A kommunikációelmélet vagy kommunikációkutatás napjaink vezérlő tudománya. Az emberek közötti közlőkapcsolat, elsősorban a verbális kommunikáció (nyelvi közlőkapcsolat) fő- és altörvényeivel, szabályaival foglalkozik. Szakszavait az elektromosság tudományától kölcsönzi. Többek között a *kontaktust*, ami a beszédpartnerek közötti kapcsolat megteremtését és fenntartását jelenti. Az eredményes kapcsolat feltétele az, hogy a beszélő és társa (a grammatikai 1. és 2. személy) tudjon meg akarjon is egymással eszmét cserélni. A tudás alapja a közös jelrendszer, az azonos nyelv. Mindennapi tapasztalat, hogy egyazon nyelvnek is sok változata van. Szinte mindenki volt már olyan helyzetben, hogy egy-egy előadás meghallgatása vagy újságcikk elolvasása után azt mondta: ez nekem „kinaiul” van, azaz nem értette vagy csak félig értette.

A rádió valamelyik adásában egy vidéki tudósítást hallhattam. A riporter kérdéseket tett föl egyszerű, átlagiskolázottságú embereknek politikai érdeklődésükről tudakozódván. Egy a válaszok közül: „Minek hallgassam ezeket a beszélgetéseket, amikor úgysem értem, mit mondanak”. – Gondoljunk csak a rádióban, tévében elhangzó világpolitikai elemzésekre, közgazdasági és adópolitikai stb. eszme-futtatásokra! A megnyugtató kivételeket nem számítva a beszélő vagy az író nincs tekintettel arra, hogy a hallgatók, olvasók többsége az anyanyelvével együtt nem tanulja meg a politika, a különféle tudományok ún. szaknyelvét. Nem csoda hát, hogy a

számunkra érthetetlen, tolvajnyelvnek tűnő megnyilatkozások közömbös-
séget és bizalmatlanságot keltenek. Elsősorban az idegen szavak indokol-
atlan használata kifogásolható. Kodály Zoltánnal kérdezhetjük: „Csak az
a szép, ami idegen?” – Vagy idézhetjük Tacituszt, aki a római szokásokat
befogadó britekről mondta: „Az utánzás nem a kultúra jele, hanem a szol-
gaság kezdete.” – Jeles akadémikusunk, aki nemcsak a szaktudományának,
a fizikának, hanem a tudományos ismeretterjesztésnek is vezéralakja, így
fogalmazta meg a követelményt: „Minden nép tudósa, illetve a nép min-
den tudósa köteles saját népe nyelvén úgy írni, hogy azt első olvasásra
megértsék.”

A közművelődés szakemberei szerint átlagosan napi 15–20 perc jut ol-
vasásra. Ebben benne vannak a napilapok, hetilapok, folyóiratok, képeslapok,
könyvek. Akkor az írók ne lopják az olvasó idejét nehezen érthető fogalma-
zással, fölösleges idegen szavakkal. Beszéljenek, írjanak közérthetően, fő-
ként a közszolgálati hírközlő intézményekben. Különben számolniuk kell
azzal, hogy nem teljesül a nyelvi megnyilatkozás legfőbb rendeltetése, a jó
értelemben vett *befolyásolás*, ami sohasem azonos az agymosással, divato-
san szólva: a manipulációval.

Tudásszint – készségszint

Az anyanyelvet oktató tanárnak minden iskolafokon célszerű ismer-
ni a belépő tanulók-hallgatók nyelvi műveltségét vagy műveletlenségét.
Ezért én magam is minden tanév elején írásbeli feladatokat szoktam adni.
Több év tapasztalatai alapján a következő kép alakult ki a frissen, vagy egy-
két évvel korábban érettségizett főiskolai hallgatók nyelvi műveltségéről,
illetve egy ennek írásban tükröződő megjelenéséről, vagyis helyesírásáról.

Ellenőrző vizsgálatokkal megállapítható, hogy az évenként tanulmá-
nyaikat elkezdő 15–20 hallgató tudás- és készségszintje a nagy átlagnak
felel meg.

Az 1. feladat a következő mondat helyes leírása volt: Menj ki, Tamás,
ebből a rossz levegőjű helyiségből az udvarra! – A megoldás változatait

nem sorolom fel. A *j* hang kétféle jelölésében alig követtek el hibát. De senki sem tudta alkalmazni azt a szabályt, amely szerint a mondat belsejében lévő megszólítás előtt és után is vesszőt kell tenni. Ez negatív módon igazolja a helyesírási gondjaikról szóló írásbeli nyilatkozatukat a mondatbeli vessző alkalmazásában való bizonytalanságukról. A nyelvtani háttere pedig az lehet, hogy nem ismerik fel a megszólítás (itt: Tamás) mondatbeli szerepét. A Tamás ugyanis lehet alany, de lehet megszólításként szervesen mondatrészt, amelyet vesszővel különítünk el az őt körülvevő szerves mondatról.

2. feladatként leírtam velük a magyar ábécé első tíz betűjét. A hallgatók harmada nem tudta, hogy *dz* és *dzs* betűnk is van. Pedig már hosszú évtizedek óta minden nyelvtankönyvben és helyesírási szabályzatban ott van ez a két betű a *d* után. Ebből a hiányból következik, hogy nem tudtak helyes választ adni arra a kérdésre sem: Hány hang van a közismert *dzsessz* szóban? – A megkérdezetteknek csaknem a fele nem tudott különbséget tenni a kiejtett hangok és a leírt betűk között. A 3 hangot (*dzs-e-ssz*) 7 betűjeggyel (3 betűjegy a *dzs* és 3 a hosszú *ssz*) jelöljük. Felnőttek szájából is gyakran hallható az aggodalmaskodó megjegyzés, hogy 5–6 éves gyermekük még nem tudja kimondani (ejteni) a *rő* betűt.

A következő kérdés az volt, milyen sorrendben találjuk meg a szótárban a következő szavakat: *vándor*, *éber*, *varga*, *esztergályos*?

A helyes megoldás: *éber*, *esztergályos*, *vándor*, *varga*. Ehhez tudniuk kellett volna, hogy a szótárakban, lexikonokban, névsorokban nem teszünk különbséget a rövid és a hosszú magánhangzót (*e-é*, *a-á*) jelölő betűk között. Csak látszólag mellékes a betűrendbe sorolás alapszabályának az ismerete, valójában az alapműveltséghez tartozik. Fontos követelmény, hogy valaki szakszerűen tudjon sorba állítani szavakat, neveket, gyorsan meg tudjon találni valamit a szótárakban, lexikonokban, katalógusokban.

A tudáspróba-hoz mindig hozzátartozik a Himnusz 1. versszakának emlékeztetőből való leírása. Néhányan nem tudják, vagy zavarukban megfedkezni látszanak arról, hogy versszak (strófa) is van a világon, hogy szabályos a sorok szótagszáma (a *rá* helyett a *reá* rögzült!), de a helyesírásnál maradva nem tartják tiszteletben a sorkezdő nagybetűt, s az *áldd* nemegyszer egy *d*-vel szerepel a szóelemző írásmód nagyobb dicsőségére.

Ez a néhány adat arra figyelmeztet bennünket, hogy anyanyelvi nevelésünk, benne a helyesírás oktatása nem elég hatékony.

Tudatlanság? Tévedés?

Addig nem beszélhetünk a nyelvi műveltség mélypontjáról, amíg a tömegtájékoztató eszközök közléseinek hallgatói, olvasói észreveszik a botlásokat, hibákat. Más kérdés, hogy tudatlanságnak vagy tévedésnek minősítik-e. Föltétlenül helyeselhető, ha ilyen észleleteiket szóvá is teszik.

Elég gyakori még értelmiségi emberek megnyilatkozásaiban is az idézett szerző személyének az eltévesztése, fölcserélése. Holland biztosító társaság reklámjában Paul Éluárd verséből idéznek: „Neve, ha van, csak áruvédjegy, mint akármely mosóporé” – Hollandiában talán nem, de itthon, a kis Magyarországon, remélem, minden iskolába járt ember tudja, hogy az idézet szerzőségét József Attilától nem lehet elvitatni. Azon viszont a franciák sértődnek meg, ha koszorús költőjük nevét nem *elüár*-nak, hanem *eluár*-nak ejtik.

Egy másik újságíró Kossuth szájába adja a következő idézetet: „Amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet félve a szenvedésektől önmaga lemondott, annak visszaszerzése nehéz és mindig kétséges” – Ez a szöveg a szegedi Széchenyi téren álló Deák-szobor talapzatán olvasható. Az író bizonyára összekeverte a Kasszandra-levelemmel, amelyet valóban Kossuth írt a haza bölcsének a kiegyezés előtt.

Egy interjúban a megszólaltatott Kossuth díjas színművész arra a kérdésre: Hogyan tesz minden jót az életben? – így válaszol: „Ahogy József Attila írja: Az igazat mondd, ne csak a valót!” – Bizonyos vagyok benne, hogy nem a színművész, hanem az interjú készítője tévedett. A gyakorlott versmondó, ha nem tudja is, de érzi, hogy a 11 szótagos sor csak a „... *valódit!*” szóalakkal teljes, a ritmus sérelme nélkül.

Az MTV 1 Híradójában hangzott el: „Értékes kéziratok kerültek az Országos Levéltár tulajdonába. Közöttük van Mikszáth levele volt és leendő feleségéhez, MAKUS Ilonához” – Sediánszky János Új évezred felé c. műsorában ugyanazon a napon MAUKS Ilonáról beszélt. Ő mondta helyesen a kétszer férjhez ment feleség nevét. Jelentéktelen dolog – mondhatják sokan. Lehet, hogy én is csak azért vettem észre, mert annak idején érdeklődéssel hallgattam Rubinyi Mózesnek, a kiváló Mikszáth-kutatónak a nagy palócról tartott remek előadásait a szegedi egyetemen.

Sok újságíróra ráférne egy-egy „speckoll” például az általános nyelvészet köréből. Ha a világ nyelveinek osztályozásában nem mélyednének is el túlságosan, még a felszínes ismeretek birtokában se mondanának ilyet, hogy: „Angolul, franciául és *belgául* is elmondhatnám” – Az egyszerű embertől nem vehető zokon, de a hivatásosoknak illik tudniuk, hogy *belga nyelv nincs*. Belgiumban flamandok és vallonok élnek. (Nem mindig teljes békességben!) S az utóbbiak franciául beszélnek. Ennél csak az a riporter tájékozatlanabb, aki a tévében megszólaló nevezetes személyről így nyilatkozik: „X. Y. brazilul beszél”. Ennek a kontinensnyi országnak a polgárai ugyanis *portugálul* beszélnek.

Gondoljuk meg!

Gyakran halljuk a biztató felszólítást a rádióban: Beszéljünk meg! Én meg azt javasolnám, hogy előtte: Gondoljuk meg! Miért is? Azért, hogy azt mondjuk, amit akarunk, arról beszéljünk, ami szándékunk szerint való. Nyilvános megszólalásaink, írásbeli közléseink azt tanúsítják, hogy mondanivalónk sokszor nem találja meg a neki megfelelő (adekvát) nyelvi formát. Ezért a hallgatónak, az olvasónak kell kiegészíteni, javítani, helyesbíteni a közlést hosszabb-rövidebb idő alatt. Ámde ez nem mindig sikerül. A következmény a homály, amely a stílus fő követelményének, a világosságának az ellentéte.

Kezdjük egy látszólag egyszerű példával! Az újságcikk főszereplője „*R. A. hódmézövásárhelyi polgármester.*” A nevesítés oldja ugyan a homályt, de a közszokás a minőségjelző helyett sokkal inkább a birtokos jelzős megoldást alkalmazza, vagyis így: *R. A. Hódmézövásárhely polgármestere.* Lássunk más példát! Ha valakit így emlegetek: *X.Y. pécsi egyetemi tanár* – ez elsősorban az illetőségét, lakóhelyét jelenti, de dolgozhat más városban, más egyetemen is. De ha azt mondom: *X.Y. a pécsi egyetem tanára* – már nem lehet kétségünk működési helye, munkahelye felől. Ha valakit így minősítenek: *gimnáziumi tanár* – nagyon széles határok között mozog az azonosítása, de ha azt mondom: *a Nagy Lajos gimnázium tanára* – sokkal szűkebbre vontam kilétének, milétének meghatározását.

A dohányzás elleni küzdelem során írta le valaki a következőt: „Semmiféle védelemnek nincsenek kitéve a passzív dohányosok.” – Ez úgy hat, mintha a károsodástól óvó köpönyeget, védőruhát kifordítottuk volna. A *van kitéve* állapotátározó igealak ugyanis mindig valamilyen ártalommal, károsodással, veszedelemmel társul, illetve ezt fejezi ki: Az egészséges ivóvíz hiányában ki vagyunk téve a fertőzésnek; A hegyoldalban ki lesztek téve a viharos szélnek stb. A visszajáról a színére fordítva: Semmiféle védelemben nem részesülnek ...; ... védelemre nem számíthatnak ...

A bűnügyi krónika szerint: „L. József meggyilkolta szállásadónőjét. Így jutott aztán életfogytig tartó fegyházbüntetéshez.” – Az előbbihez hasonló kifordított fogalmazás. Hozzájutni valamilyen értékhez szoktunk. A súlyos büntetés viszont ennek az ellenkezője.

Naponta többször hallható, sok helyen olvasható, hogy a kár, a rossz, a veszteség, a szenvedés valaminek az „eredménye”, miként a sok közül kiválasztott eme mondatban is: „Az irdatlan mennyiség már nemcsak a búza minőségromlásának az *eredménye*.” – Normális erkölcsi érzékű ember általában valami értékért, jóért érez hálát, és mond köszönetet. Ezért disszonáns az ilyen fogalmazás: „Buharin kivégzése sajátos parasztpolitikájának volt *köszönhető*.”

Egyszóval: Először jól gondoljuk meg, s csak utána beszéljünk róla.

HELYES KIEJTÉS

Beszédkultúránk

Annyian teszik szóvá a közszolgálati médiumok (rádió, tv) hivatásos beszélőinek botlásait, hogy – ha röviden is – szólnom kell róluk. Az anyanyelvükért felelősséget érző és igényes emberek meg is írják véleményüket a napi-, és a hetilapokban. Ezek közül kettőt idézek. „Hová jutunk, ha eluralkodik ez a mérhetetlen igénytelenség ... s ebben éppen azok járnak elől rossz példával, akiknek a beszéde mindennapi kenyerük, és felelősek is minden kimondott szóért?” – E szónoki kérdésre adott feleletként is fel fogható a következő idézet: „... annyi csúnyán, rosszul beszélő rádiós soha nem volt a magyar rádióban, mint az utóbbi években.”

Szenvedélytől, túlzástól sem mentes megnyilatkozások ezek. Hozzánk hasonlókából „gazdag” gyűjteményem van. De ha valaki rászánja magát, és ha csak egyetlen napot vagy fél napot tölt rádióhallgatással, tévé-nézéssel, maga is meggyőződhet arról, hogy sok igazság van ezekben a bíráló megjegyzésekben. A hivatásos beszélők szakmai felkészítésének nélkülözhetetlen tantárgya a *beszédművelés*, illetve ennek alapozó része a *beszédtechnika*. Azon a gyártási folyamaton (technológián) vezeti végig a tanulót, amelyben a kezdeti nyers hangból érthető és hatásos beszédmű születik.

A technológiai előírásoktól való eltérés két fő típusa: a *modorosság* és a *beszédhiba*. Modorosságként tartják számon az úgynevezett *nyökögést* vagy *nyekergést*. Fogadni lehetne arra, hogy a megszólalók fele okkal vagy ok nélkül megszakítja a beszéd folyamatot, és a kínos kényszerszünetet ö-ö-ö-féle, ritkábban e-e-e-féle hangokkal tölti ki. „Ahogy ööö Kodály Zoltán ööö sokszor ööö figyelmeztetett ööö .... Van, aki ezzel indít: öööö Már Széchenyi ööö megmondta.” Ennek enyhébb változata egy-egy szóvégnak külön nyomatékkal való kiemelése. Ilyenkor is a szóvégi mássalhangzó túlképzésén kívül rövid *ö* is hallható: A tanulókő irásátő, olvasásátő ... Az itt és most szóvá tett jelenségeket ki-ki nevesíteni is tudja. Én nem szeretnék személyiségi jogokat sérteni.

A beszédhibák közül azt említem először, amely már régóta bántja a füleket. Attól tartok, hogy ha így folytatódik, akkor eltűnik az *á* hang a magyar magánhangzórendszerből. Igaz, hogy ez a legnehezebben ejthető

magánhangzónk, mert helyes képzéséhez a legnagyobbra kell kinyitni, kitátani a szánkat. Az *Ádám bátyám hátán látám* – nagyolt átírással, főként nők ajkán így hangzik: *Édém bétyém hétén létém* – vagy: *színhéz, újség, éllam, téblét* stb., stb. – Divattá vált a csupa zárt e ejtése is: *Mécsék, Csépél, kérék* stb.

A pöszeséget (szakszóval szigmatizmust) Fischer Sándor, a kitűnő beszédművelő (A beszéd művészete c. könyv szerzője) már ezelőtt 40 évvel népbetegségnek nevezte. Ilyeneket hallhatunk: *Tulszágoszan szulyosz szérelem. Caládok nem cekély csoportja cupa cödben.* Ritkábban: *Andráf fített feítteni a fok fíró fértetten.* A sokszor példaként emlegetett BBC Rádióban elképzelhetetlen, hogy olyan bemondókat, hírszerkesztőket alkalmazzanak, akik nem a „King’s English” szabályai szerint beszélnek anyanyelvüket.

Egy és más a kiejtésről

Semmi sem jellemzőbb egy nyelvre, mint a hangzása, a zenéje – valahogy így mondta Kodály Zoltán. A nyelv hangzásrendjét tudományosan intonációnak, artikulációnak is szokták nevezni. Ennek egy részterülete a kiejtés, a beszédhangok (magán- és mássalhangzók) helyes megszólaltatása, még inkább értelmes sorokba rendezett hangoztatása a hangkapcsolatok törvényszerűségei alapján.

A beszéd ugyanis nem egyes elszigetelt hangok képzéséből keletkezik, hanem a hangok rövidebb-hosszabb soraiból, amelyekben az egyes hangok törvényszerűen hatnak egymásra. Mindennapi tapasztalataim alapján ezek közül, vagyis a törvényszerűségeik közül kettőre szeretném felhívni az olvasók figyelmét.

Az egyik a mássalhangzó torlódás, vagyis két vagy több mássalhangzó egymás mellé kerülése, amely ellenkezik a magyar kiejtés rendszerével. Ez a magyarázata annak a nyelvtörténeti jelenségnek, hogy az idegen nyelvekből átvett, kölcsönzött szavakban előforduló torlódást a magyar nyelvet beszélő közösség feloldotta. Így lett a *brat*-ból *barát*, a *kral*-ból *király*,

a *skolá*-ból *iskola*, a *strang*-ból *istráng*. A népnyelvben a *krajcár karajcár*-ra, a *drót derót*-tá változott. Hangutánzó szavainkon kívül, mint amilyen a *fröcsköl*, *prüszköl*, alig van olyan eredeti magyar szavunk, amelyben megmaradt a mássalhangzó-torlódás.

Bizonyára ez az oka annak, hogy az átlagmagyar – jó nyelvérzék nélkül – idegen szavakban is képtelen ejteni, vagy legalábbis nehezebbre esik több mássalhangzó egymás mellett ejtése. A múltban gyakran emlegették Moszkva politikai központját, de alig fordult elő, hogy a *Kreml* szóban hallható lett volna a szóvégi *l*, különösen akkor, ha toldalékolták is. A *Kremlben* szóalak következetesen *Kremben*-nek hangzott. Újabban a menesztett *Alexandr (Lebegy)* nevéből marad el az *r*, nyilván ugyanazon oknál fogva. Bizonyos hangtani helyzetekben a magyar szavak kiejtésében törvényszerűen érvényesül a mássalhangzó-kivetés. Pl. a *pénzsóvár* szavunkban csak a nagy precizitásra törekvő ember ejti az *n-z-s* mássalhangzókat, a többség így mondja: *pénsóvár*, *s* a *bólintgat*, *tekintget* is *bólingat*, *tekinget*. Ha az egymás mellé került mássalhangzók közül valamelyik hosszú, az ilyen esetben megrövidül: az *otthon*-ból *othon*, a *párttitkár*-ból *pártitkár* lesz.

A magyar artikulációs bázis, vagyis a kiejtés, a hangképzés tudati és szervi alapja ugyanilyen nehezen birkózik meg az efféle típusú német nevekkel, mint a *Stróbl*, *Gungl*, *Stangl*, *Rippl*, amelyeknek a második szótagjában eredetileg ott volt a hangsúlytalan és ezért tökéletlenül ejtett *e*. Ezért az átlagmagyar vagy kiejti teljes értékben az *e*-t (*Stróbel*, *Gungel*, *Stangel*, *Rippel*) vagy *i*-vel egészíti ki (*Ripli*, *Sersli*, *Lempeli*). Ugyanerről vallanak a németből kölcsönzött közszeink, amilyenek a *sáml*, *hokedli*, *nokedli*, *stampedli* és társaik.

Nyelvünk hangzása

Napjainkban egyre többen teszik szóvá a hangzós hírközlő eszközök hivatásos beszélőinek, valamint a nagy közélet alkalmi szónokainak botlásait. Minden bíráló megjegyzés alapja a közmegegyezésen alapuló szabályrendszer. Az írás helyességét megszabó szabálygyűjteményünk *A ma-*

gyar helyesírás szabályai c. kiadvány. Ehhez hasonló a kiejtésre vonatkozóan nincsen. Ez a hiány jórészt a dolog természetéből következik. Az egyes beszédhangok, a hangkapcsolatok kiejtése a beszélő személy anatómiai és fiziológiai adottságainak függvénye. Ennek ellenére beszélünk az ún. *artikulációs bázisról*, vagyis a hangképzés, az intonáció tudati és szervi alapjáról, amely minden beszélőben igen mélyen gyökerezik. Ez egyazon nyelven belül (köznyelv – nyelvjárás) is különbözhet. Illyés Gyula erről ad hírt a Puszták népé-ben az utolsó oldalakon. A nyelvjárásias beszéde miatti megszegyenülését mondja el. Egyenest húzott a *Bé* és a *Áf* pontok között. A dunántúli nyelvjárásban ugyanis az *e* hangot még ma is nyíltabban ejtik, annyira, hogy az átlagos magyar fül *á*-nak fogja föl (Vászprém, Kászthály, kázádát). Fonetikai kísérletekkel megállapították ugyan az egyes hangok, hangkapcsolatok kiejtésének normáját. De ezek eleve nem lehetnek abszolút értékek, mint pl. a zenében a normál *á*. Csak ún. *tóligosak*. Minden hangnak megvan az a sávja, amelyben még azonos önmagával. Ezek találhatók meg A magyar beszédhangok atlaszá-ban ún. palatogramok (szájpadlás rajzoltok) formájában. Lotz János nyelvész, hazánkfia, a New York-i Columbia Egyetem egykori tanára röntgenfilmet készített a magyar beszédhangok és hangkapcsolatok normának számító kiejtéséről valamint a folyamatos beszédről. Ez óriási segítség a beszédhibák javításával foglalkozó logopédusok számára.

A magyar artikulációs bázis bizonyos vonatkozásokban különbözik minden más nyelvétől. Feledhetetlen iskoláskori emlékem bizonyítja ezt. A tanító úr ún. fonomimikai módszerrel tanította az olvasás-írást az osztatlan elemi iskolában. Az emlékezetes órán az *ü, ű* volt az anyag. A tanító úr bemutatta, utána a tanulók egyenként hangoztatták. Ment is ez minden baj nélkül, amíg Kolompár Jozsóra nem került a sor. Jozsó magabiztosan fújta: *i – í*. Többszöri kísérlet után az egész iskola elé kellett kiállnia. Két magyar gyerek a fülébe ordította a helyes hangot. Jozsó sűrű könnyhullatások között elhaló hangon is csak azt suttogta: *i – í*. Miért? Mert az ő kolompárcigány anyanyelvének artikulációs bázisában nem volt és ma sincs *ü – ű*. A magyar anyanyelvű tanuló német nyelvi tanulmányainak az elején azért ejt az *ich* szóban *k*-t, mert a magyarban nincs ún. *ichlaut* (*achlaut*). Helyette ugyanott a magyarban *k* hangzik. Az angol *th*-val jelölt hangot ki *t*-nek, ki *sz*-nek ejtette, pl. a vaslédi nevében. Gondot okoz a horvát nevek végén az ékezetes *c* ejtése is. Ezért kinek *Babity*, kinek *Babics*.

Van-e egységes magyar kiejtés?

Erre a kérdésre a szakemberek nem felelnek egyértelmű igennel, mert az igenlő felelet csak bizonyos megszorításokkal érvényes. A megszorításokat ingadozásnak szokás nevezni. Az ingadozás mértéke rögtön világossá válik, ha az egység tükrözőjének a köznyelvi kiejtést fogadjuk el.

Köznyelvnek a nemzeti nyelv beszélt változatát nevezzük, amelyen iskoláinkban az oktatás folyik, amit a rádió, a tévé, a hangosfilm terjeszt, amelyen a színészek és a művelt magyar emberek beszélnek.

Ebből a rögtönzött meghatározásból nyilvánvaló az ingadozás, amelyet egyre szűkebb határok közé szorít az egységes magyar helyesírás, nyelvtanunk szabályozó ereje és a nyelvjárási sajátosságokat visszaszorító szokásjog. Vagyis van kiejtési eszményünk, amelyhez a kiejtési versenyekek szereplőinek a teljesítményét viszonyítják.

Az ingadozást elsősorban a magyar nyelv kétféle *e* hangja okozza. A magyar anyanyelvűek többsége, ha nem ejti is őket, hallja, meg tudja különböztetni. A *nyílt e* mellett az ún. *zárt ě* (az *e* betűre tett két ponttal jelöljük) a tizenötödik magyar magánhangzó. Szinte megmagyarázhatatlan, hogy a magyar betűrendből (ábécéből) kimaradt a betűjel, pedig a 150 évvel ezelőtt megjelent akadémiai nyelvtan költő-nyelvészei, Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály ezt írták: „A nyílt *e* és zárt *ě* közötti különbségre ‘s azok’ tiszta kiejtésére itt eleve figyelmessé tétessék a növendék” – A zárt *ě* ugyanis *fonéma*, azaz jelentésmegkülönböztető beszédhang, mint az összes többi. Más az *elég* és az *ëlég*, a *hëgyes* és a *hëgyës*, az *ékes* és az *ékës*. A *mentek* írott szóalaknak négy ejtÉsváltozata négy eltérő jelentéstartalmat hordoz: (én) *mentëk*, (ti) *mëntëk*, (ők) *mëntek* (ők) *mentek* (= mentesek).

Kodály Zoltán következetesen harcolt a megkülönböztetésükért. Nemcsak az értelemtükröző szerepük miatt, hanem a jóhangzás érdekében is. A hangstatisztika megállapította, hogy egységnyi magyar szövegben a magánhangzók közül az *e* fordul elő a leggyakrabban (26 %). Azok a szakemberek, akik nem értik a magyar szöveget, az *e* hangok gyakori előfordulását egyhangúsággként, monotonianak érzékelik, s úgy hat rájuk, mint a kecskemekegés. Még Petőfit is megrovás érte annak idején ezért a vers-

soráért: „Mely nyelv merne versenyezni véled?” – Hasonló hatásúak a következő hangsorok: *Ez ennek elengedhetetlen eleme – Nem lenne kelle-mes letelepednem* stb. Aki énekelt vagy énekel Kodály-kórusművet, az tudja, hogy a mester a szövegben ragaszkodott a zárt *e* nyomdai jelöléséhez. A zárt *e* jó néhány szavunkban *ö*-vel váltakozik: *fel-föl, csepp-csöpp, csend-csönd, veres-vörös, perel-pöröl, seprű-söprű*. Roppant tanulságos megfigyelni, hogy Babits hogyan változtatja ezeket az alakpárokat a nyelv-művész tudatosságával.

A nyelv maga is védekezik az egyhangúság ellen. Ezért lett a valami-kor *ser* italnak nevezett „folyékony kenyér” mára kizárólagosan *sör*-ré. A szakácskönyvekben *perkelt* húsként emlegetett magyar étel *pörkölt*-té.

Ki beszél helyesen?

Egyre többen teszik szavá, hogy nemcsak a közmagyarok a magán-életben, hanem a hivatásos beszélők, a közszolgálatiak és a nagy közélet szereplői is hibát hibára halmoznak. A bírálóknak többnyire igazuk van, mégpedig a normával, a helyessel való összevetés alapján. A helyesség mértéke a hangzós, az akusztikus nyelvhasználat esetében sokkal bizonytalanabb, mint az írott, a látható nyelvhasználat tekintetében. Az elhangzó nyelv használatának ilyen, a helyesíráshoz hasonló szabályrendszere mind a mai napig nincsen. Ennek fő oka az, hogy a hangok, hangkapcsolatok, hangsorok kiejtése egyéni, egyedi, csaknem olyan, mint az ujjlenyomat. Függ az egyes emberek beszélőszerveinek anatómiai fölépítettségétől (pl. fogazat, állkapcsok állása stb.), élettani (fiziológiai) működésétől, s nem utolsósorban idegrendszerétől. Ennek ellenére leírható az eszményi beszéd követelményrendszere a sok-sok egyediből elvont általánosítással. A nemzeti nyelv alakváltozatai (nyelvjárások, zsargonok, köznyelv stb.) közül a beszélt *köznyelv* a mérték, a norma. A gond ott kezdődik, amikor tisztázni akarjuk a köznyelv fogalmát. Erre a nehézségre utal az a sokszor föltett kérdés, hogy tenyérmnyi kis országunkban hol beszélnek a legszebben magyarul. Gondolatban, képzeletben mindenki elvégezheti a követke-

ző kísérletet. Egyenest húzunk nyugattól kelet felé, határtól határig. A vízszintes tengelyen lévő vagy a közelébe eső településeken: Sopron – Győr – Budapest – Debrecen – Nyíregyháza – megszólaltatunk egy-egy azonos nemű, korú, képzettségű embert (tanárt, mérnököt, orvost) és azonos szöveget mondatunk el vele. Azt fogjuk tapasztalni, hogy beszédük eltér egymástól, mert az ún. köznyelv a valóságban nem létezik, csak elvontan mint absztrakció; ami érzékelhető, tehát hallható, az a *regionális köznyelv*. Jóllehet, minden megszólaló meggyőződéssel vallja, hogy ő köznyelven beszél.

A különbözősnek csupán néhány jegyét, jelenségét említem. Az első és talán a legfontosabb az *e* hangunk két változatának (nyílt *e* – zárt *ë*) megléte vagy hiánya. A Dunántúl nagy részén még ma is így beszélnek: *embër, kënyér, csëpëg, csëndes stb.* A Duna-Tisza közén a zárt *ë*-t még ma is gyakran felváltja az *ö*: *embör, könyér, csöpög, csöndes*. A Tiszán túl viszont csak a nyílt *e* hallható: *Debrecen, veres, egyenes stb.*

Az egység ellen ható másik jelenség az *i, u, ü* hangjaink ejtése. A Dunántúlon szinte csak a rövid változatuk hallható: *szin, kut, buza, turó, gyürü stb.* – az ország keleti felén viszont gyakran még a rövid *i, u, ü* is hosszan hangzik: *ige, dicsér, úral, útál*.

Mivel a magyar helyesírás első alapelve a kiejtés, az egység hiánya sok gondot okoz a helyesírás mindennapi gyakorlatában.

Hangzik vagy sem?

Mármint a *h* hang az olyan szavak végén, mint a *céh, cseh, juh, méh stb.* – kérdezte Cs. A. olvasónk. Hozzátéve azt a megfigyelését, hogy a magyar nyelvhasználat következetlen: van, aki ejti, van, aki nem. Van-e valamilyen szabály, melyhez tarthatjuk magunkat? – kérdezi tőlem.

Azzal kezdem vázlatos tájékoztatómat, hogy egyetemes szabály, amely minden ide sorolható szóalakra érvényes, nincs, de bizonyos fogódzók vannak.

A legáltalánosabb így szól: a szó végén és szóbelseji mássalhangzó előtt nem ejtjük a *h*-t: *cé/h/, cse/h/, dü/h/, ju/h/, mé/h/, plé/h/, rü/h/, olá/h/*,

cé/h/ben, cse/h/vel, ju/h/nak, mé/h/ből, plé/h/re, rü/h/től, olá/h/ra. Tehát ezekben *nem* hangzik a *h*. De magánhangzós kezdetű toldalék vagy kötőhang előtt; másképp fogalmazva: szótagkezdő helyzetben igen: *céhek, csehül, dühöng, éhes, kehes, méhet.* Összetételben kétféleképpen viselkedik a *h*: *Cseország – Csehország, rüatka – rühatka, juakol – juhakol, juállomány – juhállomány.*

A második megoldás voltaképpen engedmény az egyre terjedő nyelvszokásnak. Ugyanígy ezekben az egyszerű szavakban is: *düvel – dühhel, mével – méhhel.*

A *méh h*-val való ejtését erősítette a *MÉH* betűszó, amely a Melléktermék- és Hulladékgyűjtő Vállalat nevének a rövidítése, amelyben ejteni kell a *h*-t. De ettől függetlenül a méhészek, de főként a szülészek és nőgyógyászok hitelességre törekedve ragaszkodnak a *h*-hoz, amikor a *méhviasz*-ról, *méhpempő*-ről, *anyaméh*-ről, *méhnyak*-ról beszélnek.

A következő szavak végén hangzik a *h*: *ah* (indulatszó, leginkább irodalmi szövegekben), *bolyh, doh, potroh, ajatollah.*

A nyelv művelő irodalom számon tart néhány olyan szót, amelyben ingadozik a *h* használata. Az *éh* tőalak ritkán fordul elő, de toldalékosan *éség* és *éhség* egyaránt lehet. Összetételben: *éinség – éhinség.* Még ritkább a *kevel – kehhel, moval – mohhal, saval – sahhal, ébér – éhbér, méraj – méhraj.*

A magyar torokhangú *h*-től erősen különbözik a szájban képzett *h*. Ilyen van az *ihlet* szavunkban, továbbá azokban az idegen eredetű szavakban, amelyekben *ch*-t írunk. A németben ez vagy *ichlaut*: *ich, technika, pech,* vagy a hátrább képzett *achlaut*, például ebben a szóban: *almanach.* Ha nem latin betűs írású nyelvből vettük át a szót, egyszerű *h*-val írjuk ezt a hangot: *Ahmed.*

Helytelen *ch*-féle hangot ejteni magánhangzók között eredeti magyar szavakban a *h* helyett, ilyenformán: *pichen, vichet.*

Ez modorosság és hiba.

Hangérték nélküli néma *h* van néhány magyar családnév végén: *Balogh, Horváth, Kacsoh, Kossuth, Pákh, Tóth.* Természetesen a *h*-t ezen nevek toldalékolásakor sem vesszük figyelembe.

Koordinál vagy kordinál?

Ejtsük ki hangosan a következő közismert szavainkat: *beenged, kiindul, alááll, atlétaalkat!* Mindenki furcsállaná, ha valaki így mondaná őket: *benged, kindul, alááll, atlétalkat.* Az összefüggő szövegből kiemelve csaknem érthetetlenek, vagy teljesen azok. Mi okozza ezt a torzulást? Két azonos magánhangzó találkozását úgy oldottuk meg a kiejtésben, hogy az egyiket elhagytuk.

A magyar kiejtés rendjében megfigyelhető az egyszerűsítésre való törekvés. Ennek egyik módja a két azonos vagy hasonló hang közül az egyiknek a kivetése. Legismertebb példája a *gazdaasszony* helyett a *gazdasszony*, a *gazdauram* helyett a *gazduram* ejtése. Ennek az az oka, hogy a magyar anyanyelvűek nehezen, erőltetetten tudják megoldani az egymás mellé került két azonos vagy hasonló hang kiejtését. A beszédhangok szakemberei, a fonetikusok szerint ugyanis ilyen helyzetben *hangűr* keletkezik. Naponta tapasztalhatjuk ezt, ha például a következő szavakat mondjuk: *dió, fiam*. Írásban *i* és *ó*, illetve *i* és *a* áll egymás mellett. Akinek magyar az anyanyelve, az aligha ejti e szavakat írás szerint, vagyis így *dió, fi-am*, hanem szabályszerűen *j*-vel: *dijó, fijam*.

Tapasztalhatjuk persze a hangűr kitöltésének eltúlzását is, főként a tájszólásokban. Ki ne hallotta volna népdalszövegben: „Alájállok, kedves édesanyám ...”

Ezek szerint – mondhatja joggal bárki – mégiscsak megoldható a két azonos vagy rokon hang egymás melletti ejtése. Igen, de egy icipici szünetet kell tartani a kettő képzése között. A magyarul beszélőben azonban ez nem tudatosodik. Mégse hanyagolható el, mert vannak esetek, amikor a szöveg félreérthetővé válik. Mindezt azért mondtam el, hogy egy sokszor hallott kiejtési hiba érthetővé váljon. Gyakran találkozunk írásban és szóban egy sikeresen működő utazási irodánk nevével. Ez a *Koopturiszt*. Nos, ebben is két *o* kerül egymás mellé. Bizony legalább annyiszor ejtik rövid *o-val*, mint helyesen két *o-val*. Nem kell idegen nyelvi, ez esetben latin nyelvi tájékozottság ahhoz, hogy e névben felismerjük a *kooperál, kooperáció* ugyancsak gyakran használt idegen szavakat. Ha pedig a

Kopturiszt ejtést fogadnánk el helyesnek, akkor a családjába tartozók is megváltoznának imígyen: *koperál*, *koperáció*, *koperatív*. – Messzebbre menve: a *kooptálból koptál*, a *koordinálból kordinál* és a *koordinátából kordináta* válik.

Amennyire szokatlan és érthetetlen az *alááll* helyett az *aláll*, tartalmi és formai szempontból legalább ennyire sántít a *Koopturiszt* helyett a *Kopturiszt*. Takarékoskodjunk a hangokkal, betűkkel is, ahol kell és lehet, de a *Koopturisztból* ne sinkófáljuk el azt az egyetlen *o* hangot.

Színház vagy szíhház?

Amikor beszélünk, a hangokat nem egymástól elkülönítve ejtjük, hanem folyamatosan egymás után. A sorban viszont hatnak egymásra, mégpedig nem véletlenszerűen, hanem törvény szerint. A magyar nyelvtan eze- ket a módosulásokat a hangkapcsolatok törvényszerűségeinek nevezi. Kedves ismerősöm az iránt érdeklődött, hogy a címként választott szó *szíhház* ejtészváltozata, valamint a *szállak* (szánlak), *szillel* (szinlel), *kehhet* (kenhet), *szájjad* (szánjad), *Herrik* (Henrik) stb. alakokkal együtt törvény- szerű-e. Ahogy mondja, nem sikerült beillesztenie az általa ismert mással- hangzó-törvényszerűségek egyikébe sem.

A kérdéses kiejtés mód a hasonulás körébe tartozik. Ez lehet részleges és teljes. A részleges ugyancsak kétféle, mégpedig a zöngéesség szerinti és a képzés helye szerinti. A *dobtam* a helyes kiejtésben így hangzik: *doptam*, vagyis a zöngés *d* az utána következő zöngétlen *t* hatására *p*-vé válik, vagyis zöngétlenül. Ennek az ellenkezője megy végbe a *kapdos- kabdos* szóalakban, azaz a *p* a *d* hatására zöngés *b*-vé változik. A *színpad- szímpad* pedig a képzés helye szerinti részleges hasonulást szemlélteti, amelyben az *n* két ajakkal képzett hanggá válik. A teljes hasonulást a *kés- sel* szóalakkal szemléltethetjük, amelyben a toldalék *v*-je *s*-sé változik, azaz teljesen hasonul a tövégi *s*-hez. Ugyanez megy végbe a *halljuk* alakban is, amelyet helyesen így ejtünk: *hajjuk*. A kettő között az írásmódjukban van lényeges különbség, ugyanis az egyiket írásban jelöljük, a másikat nem.

A kérdéses jelenség az n hangnak az l, r, j, h hangokkal való találkozásakor következik be. Nem más ez, mint egyfajta részleges hasonulás. Az n azonban a magyar nyelv kiejtési szabályai szerint csak a képzésének a helyét tekintve hasonul: *szimpad, külömben*. Ha az n -t egyéb mássalhangzó, pl. f, g, ty stb. követi, képzésében bekövetkezik ugyan némi módosulás, ez azonban csak kísérletfonetikai műszerrel mérhető.

Az $n + l, r, j, h$ hangkapcsolatok mindegyik elemének képzésében egyaránt aktív szerepet játszó nyelv képzési mozzanatai olyan közel vannak egymáshoz, hogy a manapság amúgy is felgyorsult tempójú beszédben elhanyagoljuk az n határozott képzését. Így következik be a helytelen, hamis, írásban nem jelölt teljes hasonulás. De az n -t az l, r, j, h hosszú ejtése nem tudja teljesen eltüntetni. Beleolvad az előtte álló magánhangzóba, amely ezáltal orrhangúvá válik. Az orrhangú ejtés viszont a magyarban beszédhibának minősül. Ezen kívül az $n + l, r, j, h$ hangkapcsolatoknak ez a nem kívánt módosulása – a szóösszetételek határát összemosva – elfedi az összetétel tagjainak önálló értelmét. Ez pedig a *szájjad* (szánjad) a *vér róka* (vén róka) és társai esetében *bűrossz* (bűnrossz) ejtés.

Nyelvi próba

A nyelvi játékok közé sorolható, közelebről nyelvtörőnek nevezett tréfás feladvány, amely gyerekek és felnőttek körében egyaránt járja. A lényege a következő: Mondjuk felszólító módban állítva vagy tagadva a CSUKLIK igét! Többszöri nekifutás ellenére se szokott sikerülni, illetve a megoldás bántja a fülünket, vagy nem illik bele a magyar igék megszőkott ragozási rendszerébe. A kísérleteket rendszerint hangos derűtség kíséri. Vajon miért?

A magyarban mintegy hetven $-l$ és $-z$ képzős ige tartozik ebbe a csoportba, amelyeknek elsősorban a felszólító módú alakjában, valamint a $-va, -ve, -ván, -vén$ képzős határozói igenevében, továbbá a ható igealakjában három mássalhangzó torlódik össze, s ez kínosan nehézkessé teszi ezeknek a szóalakoknak a kiejtését: *csukljon, hámljék, vedlve, pattogzva,*

ízlhet, fénylhet stb. A magyar az idegen nyelvekből kölcsönzött szavakban, az ún. jövevényszavakban is sorra-rendre feloldotta a mássalhangzó torlódást: *brat-barát, kral-király, hrvat-horvát, skola-iskola* stb.

Ennek a kényelmetlenségnek az elkerülésére a régebbi bizonytalan ingadozó használat után a hangzótorlódásos alakok mellőzésével nagyjából a következő gyakorlat alakult ki.

Egészen természetes és egyre megszokottabb az ún. teljesebb tőváltozat ezeknek az igéknek mind a három, ismét említett alakjában: *bomlik: bomoljon, bomolhat, bomolva*. Ugyanígy alakul a *feslik, foszlik, hajlik, hámlik, hiányzik, lélegzik, omlik, oszlik, ömlik, romlik, virágozik* stb. a szóban forgó három nyelvtani szerepben.

Néhány ilyen igének a torlódásos és a teljesebb tőváltozatú alakja nem cserélhető fel. A *habzik* például a *habzzon* vagy *habzzék* alakban a szapanra vonatkozik, a *habozzon* vagy *habozzék* viszont a bizonytalankodó emberre. A *poroz* esetében pedig a *ne porzzon!* a poros út locsolásának a céljára utal, a *porozzon!* viszont a bibe megtermékenyítésére vagy pedig a kénporral történő növényvédelemre.

Néha az ige alakváltozata pótolhatja a nehézkes hangzású felszólító alakot. A *kéklík* esetében a *kékelljen*. Megoldás lehet az igének szenvedő vagy gyakorító képzővel való ellátása: *érzzék* helyett *érződjék*. Az iktelen *érezzen* azonban már mást jelent. Ilyen még a *kifejljen* helyett a *kifejlődjék, lezajlhat* helyett a *lezajlódhat*.

Sokszor azonban ez is erőltetett. Jobb, ha ilyenkor rokon értelmű igét vagy körülírást használunk. Például a *fény/e/ljen* helyett *ragyogjon, világítson*. A *ne csukolj már annyit!* helyett: *Tégy valamit, hogy elmúljon vagy megszűnjön a csuklásod!*

Ezek mellett a változatok mellett a nyelvtörés továbbra is megmaradhat játéknak.

Még valami a kiejtésről

A magyar anyanyelvű ember számára nemcsak a két vagy több egymás mellé kerülő mássalhangzó kiejtése okoz gondot, ahogy a múlt héten írtam, hanem a magánhangzóké is.

Senki se beszél így: *dí-ós* kalács; a helyesírásban kevésbé gyakorlott egyszerű ember pedig nemcsak mondja, hanem így is írja levele elején: *Kedves Fijam!*

A két magánhangzó között ugyanis hangűr, szaknyelven *hiátus* keletkezik. Megszüntetése, feloldása kétféleképpen történhet. Egyrészt úgy, hogy eredetileg a szó hangsorában nem szereplő, ún. inetimológikus mássalhangzót toldunk be. A köznyelvben ez rendszerint a nem teljes időmértékben ejtett *j*, amelyet a fonetikus írásban emelten, más szóval indexként jelölünk. Valahogy így: *fj̃ a' j̃ é*. Nyelvjárásokban teljes értékű az ejtése.

Ezért hangzik az utóbbi évtizedekben divatossá vált női név, *Bea*, *Bejának*. Ugyanezt a *j-t* figyelhetjük meg a *lejesett*, *bejugrik*, *kijásom* alakokban és mindazokban, amelyekben a magánhangzóra végződő igekötőt magánhangzóval kezdődő ige követi. Ugyancsak a nyelvjárásokban nemcsak a *j*, hanem a *v* is előfordulhat hiátustöltőként. Pl. a *dió* helyett *divó*. A *bivaly* szavunk eredetileg *bial-bialy* alakban fordult elő. Ebben a *v* vált köznyelvűvé, a *h* pedig megmaradt nyelvjárásinak. A Dunántúl egy részén a *bihã*, *bihal*, *bihalos* járja.

A hangűr megszüntetésének másik módja a két magánhangzó közül valamelyiknek a kivetése. Legismertebb példája a *gazdaasszony* helyett a *gazdasszony*, a *gazdauram* helyett a *gazduram*.

Magánhangzó törvényként ismerjük azt a jelenséget, amikor az *i-re* végződő helységnevek *i* melléknévképzős alakjaiban csak egy *i-t* ejtünk és írunk: *apáti*, *polgárdi*, *tamási*, *zamárdi*, sőt *helsinki* mint idegen földrajzi név.

Ma már nem kivétel nélküli a *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-hida*, *-telke* utótagú földrajzi nevek *i* képzős alakjainak az *a*, *e* birtokos személyjel nélküli ejtése, mint hajdanán. Ezt a törvényszerűséget őrzi a közismert katonanóta: *Messze van a nyíregyházi kaszárnya*.

A nehéznyelvűek, az artikulációs bázist mereven érvényesítők nem mindig képesek feloldani a két magánhangzó egymásmellettségéből adódó hangűrt, illetve csak úgy, hogy olyan hangot is kihagynak, kivetnek, amely szerves része a hangsornak.

Sokszor voltam fültanúja annak, hogy a tanárképző főiskola jogelőd-jében a telefonközpontos így jelentkezett be: *pedagóga főiskola*. Az *i-a-i* valóban nem mindennapi nyelvtorna mutatvány.

Egyszerűbb eset, mégsem mindig sikerül vezető politikusunknak a sokat emlegetett, alakulóban lévő Egyesült Európa nevének pontos kiejtése, csak így: *Európa Unió*, pedig ez csak az *i*-vel teljes – még a hozzá csatlakozni kívánó kis hazánkban is.

Kiejtési gondok

A világnyelveknek, különösen a mindenk fölé emelkedő angolnak a tekintélye alól még a nagy nyelvek beszélői sem tudják magukat kivonni. A nagy nyelvi öntudatú franciák is nehezen küzdenek az angol nyelvi befolyással. A kis nyelvek beszélői pedig még védtelenebbek. Legfeljebb a nagy nemzeti műveltséggel felvértezett népek tudják a védekezés hatékony eszközeit alkalmazni. Közülük a finnek mutatnak követendő példát.

A legtöbb hivatásos beszélő és közéleti szereplő figyelme az angol nevek és szavak magyar szövegben való hiteles megszólaltatására összpontosul. Ugyanakkor a többi idegen nyelv mintha teljesen háttérbe szorulna. Az egyetemes műveltséget jelölő nevek, illetve szavak kiejtésében, hangoztatásában sem alakult ki a kívánatos egység.

Még szakmabeliek is bizonytalanok pl. a beteg elmeállapotának, ill. a betegség megjelölésére szolgáló *szkizofrén*, *szkizofrénia* szavak kiejtésében. A görög átírás szerinti *schizofrén* alakban a német *s* hangértékű *sch*-t vélik fölismerni. A Helyesírási kézikönyvtárban az *szk*-val és az *sk*-val való ejtés- és írásmód egyaránt szerepel. Ugyanebbe a típusba tartozik a görög eredetű *szkéma*, amely – azt hiszem –, végérvényesen *séma* alakban honosodott meg nyelvünkben.

Gyakran használatosak az *aero*-előtagú szavak, főként az *aerobik*, mégpedig *erobik*nak ejtve. Pedig minden szótárunk ragaszkodik a görög alakhoz, vagyis az *a* és az *e* külön ejtéséhez. Itt kell megemlíteni a vén földrész, *Európa* nevének helyes kiejtését is. Ebben nem elfogadható az *eu aj* diftongusként (kettőshangzóként) való hangoztatása. S még egy görög eredetű szó, a *Daedalon* mint az „utazási betegség” elleni gyógyszer neve a mitológiai *Daedalosz*-ról, aki az ember repülési vágyát testesíti meg. Ebben is az *a-e* külön-külön való kiejtése a helyes. A zavart és a kettősséget valószínűleg az okozza, hogy a latin nyelvben ez a két hang egyetlen hanggá vált. Vergilius *Aeneas*-ról szóló eposzának a címe ugyan *Aeneis*, de kiejtve *Éneisz*.

Gond van a latin eredetű szavaink helyes kiejtésével is. A latin *s* betű hangértéke *sz* ugyan, de a jövevényszavakban megmaradtak *s*-nek: *stabil*, *stáció*, *statárium*, *statisztika*, *ámbitus*, *kardinális*, *principális*, *skála*, *skandalum*, *spontán*, *stagnál*, *stallum*, *steril* stb. Ezért bizony modoros, sznob ejtésnek minősül a *sztatika*, *sztatikus*, *szumma*, *sztátusz*, *demonsztrál*, *palatinusz*, *Rókus* stb.

Tanúi lehetünk annak is, hogy sokan franciábbak akarnak lenni a franciáknál azzal, hogy a hagyományosnak tekinthető francia eredetű szavakat, mint a *fotel*, *revü*, *renomé*, *parvenü*, *maneken*, *reneszánsz* stb. *e* helyett *ö*-vel ejtik: *fofőj*, stb. Ide sorolják a *rekamié*-t is, pedig ezt a szót a franciák is *e*-vel mondják.

Hangsúlyozunk

A hangsúlyról szóló fejezet mind az iskolai nyelvtankönyvekben, mind az ún. tudományos tüzetes nyelvtanokban az utolsó fejezetek egyike. Mire idáig ér a tanuló vagy a szakember, rendszerint közeledik a tanév vége, vagy lanyhul a tanulmányozásra fordított figyelem. Ez lehet az egyik oka, hogy elméletében is bizonytalanok vagyunk, gyakorlatban való megvalósítása pedig még inkább sántít. A másik oka a hibázásnak a hangsúly lényegéből, mivelből következik. A hangsúly – ellentétben a kiejtett vagy

a leírt szóval – *testetlen*, mondhatnám: titokzatos. Az elhangzó szó, szöveg testébe bújva teljesíti nélkülözhetetlen feladatát. A magyartól eltérő hangsúlyozású nyelvekben /./ mellékjelekkel szokták jelölni.

Az iskolában úgy tanultuk, hogy van *értelmi*, *érzelmi* és *ritmikai hangsúly*; ezeken belül *szó-*, *szólam-* és *mondathangsúly*. A szóhangsúly létezését már Arany János is kétségbe vonta. A hangsúly szerepe szolgai. A szavak köntösében rejtőzködő hatalom, a tartalom, a mondanivaló megfellebbezhetetlen utasításait kell teljesítenie.

Legegyszerűbb meghatározása szerint a hangsúly nem más, mint *hangerőtöbblet*. Valamelyes hangerő ugyanis minden egyes beszédhang képzéséhez szükséges, de hangsúlyosnak csak az a szótag számít, amelyet – a környezetéhez viszonyítva – nagyobb hangerővel mondunk ki. Ez a többlet vagy nyomaték eléggé viszonylagos. Sok tényező határozza meg, mikor legyen nagyobb, mikor kisebb.

Most nem részletezem még az alapszabályokat sem, a részszabályokat még kevésbé. Csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy a beszélt, elhangzó nyelv használója valamilyen módon – sokszor ösztönösen – engedelmeskedik ennek a szabálynak az agytól a beszélőszervünkig (a szájig) közvetlenül vezető rövid úton.

Ez lehet az oka annak, hogy a *hangsúlyoz* és szinonimái divatszóvá váltak. Hangsúlylavinának is nevezhetném némi túlzással, mert a nyilatkozó miniszterelnök, szenátor, rektor, dékán, vezérigazgató, rendőrtábornok, a határőrség parancsnoka, a szakszervezet elnöke – nem elmondja, kifejti, ismerteti, előadja, válaszolja, részletezi, közli stb. mondanivalóját, hanem *hangsúlyozza*. A pápa azt *hangsúlyozta* (s ez után fél óráig sorolja, hogy mit). A miniszter *hangsúlyozta* (ismét hosszan) a kedvező szerkezeti változásokat. Márpedig a *hangsúly* mivoltából következik, hogy ilyen hosszan nem lehet hangsúlyozni, kihangsúlyozni, hangsúlyt adni, fektetni, helyezni, hangsúlyozottan aláhúzni. Se miniszter, se világhírű szak tudós nem gondolhatja komolyan, hogy az ő beszédének minden szava, minden részlete csak nyomatéktöbblettel ejthető.

A magyar kiejtés védelmében

Rejtő Jenő regényéből filmet forgatnak. A műsorvezető így ejti a szerző angol álnévét: Pi Hauard. Fonetikus átírással egy pontos *á*-val és *au* kettőshangzóval (diftongussal). Az angol kiejtésnek megfelelő görcsös igekezet további példái: BBC = *bíbíszí*, OECD = *oiszídí*, HBO = *écsbió*, GDP = *dzsidípi*, PhD = *piécsdí* (az új tudományos fokozat neve), WHO = *dabluéjcs ou* (Egészségügyi Világszervezet). A *projekt* helyett ejtett *prodzsekt*, az *imázs* helyett az *imidzs* már föl se tűnik.

Az idegen nyelvek, közülük is az angol nyelv tudásának az anyanyelv használatában való fitogtatása az egyik legjellemzőbb megnyilvánulása a nyelvi sznobizmusnak. Az idegen nyelvek tudásával vagy legalábbis bizonyos elemeinek ismeretével (a mi esetünkben a kiejtésével) lehet a műveltség, előkelőség látszatát keltve hivalkodni. Néhány ritka kivételtől eltekintve (akik ritka nyelvtelenség birtokában két- vagy többnyelvűnek születtek, vagy azzá váltak), nem, vagy csak nehezen tudnak szabadulni anyanyelvük *artikulációs bázisának* (a hangképzés tudati és szervi alapjának) meghatározottságaitól. Ezért nem tudott Illyés Gyula a gimnáziumban az *áff* (nagyon nyílt nyelvjárási *eff*) helyett köznyelvi normál *eff*-et mondani.

Ezért ejtett Kolompár Jozsó az *ü-ű* helyett *i-í*-t. Vagy a németül tanulni kezdők ajkán így hangzik a szerelmi vallomás: *Ik líbe dik*. A tévé és a rádió műsorközlői még véletlenül sem ejtették a vaslédi nevé pontosan, ugyanis vagy *Tecsör*-nek vagy *Szecsör*-nek hangzott. Maribori magyar tanítványom, Györök Laci mindig méregbe gurult, ha szlovén társai *Gyerek*-nek szólították. Miért is? Mert Illyés Gyula anyanyelvjárási artikulációs bázisán nem volt és ma sincs normál *e* (L. Vászprém, Kászthály). Kolompár Jozsó roma anyanyelvében nincs *ü-ű* hang, a németül tanuló magyarok anyanyelvében ismeretlen a *ch*-val jelölt *ichlaut* vagy *achlaut*. A magyarból hiányzik az angol *th*-val jelölt hang, a szlovénokéból az *ö-ő*. Eleink bölcsességét dicséri, hogy nem igazították a nyelvüket az angol főváros nevének hiteles kiejtéséhez, a francia főváros is *Párizs* maradt, pénzük nevé is a magyarok többsége *frank*-nak ejti a modoros *fran* helyett.

Ki tudja, mi indította Arany Jánosunkat, hogy az *Írjak?* Ne írjak? című versében fittyet hányt a nagy drámaíró nevének szabályos, kiejtés szerinti

formájára: „Hogy ő az apja lelkinak se vár. / Nem oly bolond ő, mint Shakespear.” Valószínű, hogy a verselés törvényeinek rendelte alá *A walesi bárdok* angol neveinek, szavainak írását és ejtését. *Edwárd* király nevével kezdődik a vers, majd a 6. versszakban megismétlődik. Aligha vemedik valaki is a vers megszólaltatói közül arra, hogy *Eduőd*-nek ejtse az angol hangalakot megközelítő pontossággal. A továbbiakban hatszor *Eduárd* szerepel, és így is kell mondani, mert különben a szótagszám megváltozna, s vele a vers lelke, a ritmus is sérülne.

Beszélni nehéz?

Péchy Blanka, a magyar nyelv művelés holta után is élő nagyszonya az általa kezdeményezett rádióműsornak és írásos tanúságtételét tartalmazó kis könyvének ezt a szokatlan címet adta: *Beszélni nehéz!* Sokan oktatáslélektani és didaktikai szempontból kifogásolták. Ám a ma is élő rádióműsor Deme László vezetésével és a sorra alakuló Beszélni nehéz körök működésével nem cáfolják, hanem esetről esetre igazolják az alapítványokat tevő színművésznő megállapítását.

Figyelve az élő, az elhangzó beszédet alapul véve – azokat a nyelvi eszközöket állította vizsgálódásai, figyelme és oktató tevékenysége középpontjába, amelyek csak hallhatók, de nem láthatók. Ezek: a hangsúly, a hangjeltség, a ritmus, a hangszín és – sajátos módon negatívumként – a szünet.

A hangsúlyok iskolás osztályozása, felsorolása, elméletileg szükséges tudnivaló, a gyakorlatban viszont azt kell eldöntenünk, melyik szónak, szórésznek jár, melyiknek nem jár hangsúly, azaz nyomatéktöbblet.

Könnyen megbizonyosodhatunk arról, hogy még a hangról hangra (betűről betűre) azonos szavak sem alkotnak egyértelmű mondatokat. A szónak ugyanis nemcsak fogalmi, hanem helyzeti értéke is van. Ezt, ti. a helyzeti értéket magából a mondatból állapíthatjuk meg. A mondat a szöveg alkotórésze, de gyakran találkozunk olyanokkal, amelyek önmagukban, a szövegtől függetlenül kétféleképpen hangsúlyozhatók. A rádióban elhangzott mondatok: *Lassan csökken az influenzajárvány. A csökken hang-*

súlyozásával azt jelenti: *múlóban van*. A *lassan* nyomatékával viszont türelmetlenségünknek adunk hangot. – *Először közöljük a lottóeredményeket*. Ha az *először*-re esik a mondat hangsúly, akkor azt jelenti, hogy eddig még nem közölték. Viszont a *közöljük* kiemelésével azt fejezzük ki, hogy a többi hírt megelőzve tesszük. S még egy valóságos példa: *Holnap adjuk át a kitüntetések*. Itt még nagyobb a különbség. A *holnap* hangsúlya csupán tényközlés. Az időpontról tájékoztatjuk az érdekelteket. Az *adjuk át* viszont felszólítás. Ne halogassuk tovább, ne tartsuk bizonytalanságban a várakozókat.

Helyrehozhatatlan következménnyel jár olykor a figyelmetlen nyomatékelosztás. Megbillen a mondat egyensúlya, nehezzé válik a megértés, nem ritkán a szavak felismerése, főként amikor a fölös nyomaték megfosztja szomszédját önálló életétől. Pl. *Maszavaz Bulgária népe* – Mit ér nekem *hatvármegye*? – Aztán egy *kisdiáktanyán* szálltunk meg – Lillafüreden a miniszter az *üdülődolgozókkal* töltötte az estét. – Növekszik a bonyodalom, ha a *szókotyvalékot* hasonló hangzású kifejezéssel téveszti össze a fül. *Hatfontos* rendelet született; A problémát országsszerte *rövidüléseken* vitatják meg.

Beszéddallam

A beszédhangsúly „szabályai” nehezen megragadhatók. Az így nevezett nyomatéktöbblet mindig a nyelvi közlés értelmi, érzelmi tartalmának, illetve ritmusának a függvénye. Testetlen eszköz. De még nála is kevesebb, általános érvényű ismerve van a tőle szinte elválaszthatatlan mondatfonetikai jelenségnek, a *hanglejtésnek*. A legegyszerűbb meghatározás szerint: beszédhangunk folytonos hullámzása, zenei magasságának változása. Ezért beszéddallamnak is nevezik. A hangsúly és a hanglejtés szoros kapcsolatban vannak egymással. Akik valamit is tudnak a zenei hallásról, azoknak nem kell magyarázni, hogy a hangerő változása (a hangsúly ugyanis nyomatéktöbblet) az ún. zeneileg „süketek” számára is sokkal inkább érzékelhető, mint a magasságé. Nem egyszer fordult elő beszédművelés óráimon,

hogy egy-egy hallgató a gyakorlaton kijelölt mondatot azonos hangmagasságon szólaltatta meg, pedig a feladat az volt, hogy három egymástól eltérő hangmagasságon ejtse. Ezért nagy gond a tanítása is, pedig alapfokon csak annyit kellene tudni és a mindennapi beszédben megvalósítani, hogy három magassági pont van: az alsó, a középső és a felső.

Szerepe sokrétűbb a hangsúlyénál. Egyebek között eljuttatja a fülbe a szemnek szóló írást; megkülönbözteti a szószerkezeteket és az írásjeleket; előremutatva sejteti a folytatást; kapcsol, tagol; szabályozza a tempót, befolyásolja a ritmust.

Működésének rejtett rugóit úgy kellene ismernünk, ahogy a muzsikusnak a zene törvényeit; az artistának az egyensúlyét; az építésznek az arányokét, és kinek-kinek azt az anyagét, amellyel dolgozik. A szöveg világos tolmácsolását csak a hangsúly és a hanglejtés segítségével tehetjük. Tudományos, részletekbe menő taglalását ki-ki megtalálhatja FÓNAGY IVÁN – MAGDICS KLÁRA: A magyar beszéd dallama című művében. Ennek végsőkéig egyszerűsített kivonata, summázata: a magyar hanglejtés vagy ereszkedő (elől eső) vagy emelkedő (végén eső) és ritkábban lebegő (azaz nem változik a magassága).

Egyszerű példán: *Hol voltál?* Az első szó a legmagasabb, utána (elül) esik, ereszkedik, s a 3. szótagnál eljut az alaphangig. (Ez az ún. kiegészítendő kérdés). De az *Ott voltál?* – mint eldöntendő kérdés viszont majdnem az alaphangról indul. A második szótag a legmagasabb pont. A végére viszont visszatér az alaphangra. Ez a hanglejtés grammatikájának két alakjele. Az érzelmi-hangulati tartalom megszámlálhatatlan és egyénenként is eltérő változatokat hoz létre. Ha pl. az első mondatot a másodiknak a dallamára ejtjük, valóban „süketnek” kell lennie a kérdeztnek, ha nem érzi meg belőle a rosszul hallás miatti bosszúságot. A felelet őszinteségében való kételkedést és egyfajta fenyegetést. Ugyancsak a hanglejtéssel tehetünk különbséget az egyébként csaknem azonos módon leírt mondat között: *Két háromemeletes ház* vettek. – *Két-három emeletes ház* vettek. – *Egy amerikai spanyol szótárt* kaptak. – *Egy amerikai-spanyol szótárt* kaptak.

A szünet

Az élőbeszéd, az elhangzó nyelv „testetlen” eszközei közé soroljuk a hangsúly, a hanglejtés és a ritmus mellett a szünetet is. A nyelvhasználat sajátos logikája, dialektikája, hogy fontos kifejező szerepe van annak, ami nem hangzik el. Szóképpel, metaforával beszédes csöndnek nevezhetnénk.

A beszédművelés külön fejezetet szentel a szünetnek. Mivel a fogalom közérthető: rövidebb-hosszabb megállás a beszédben, a fajait célszerű megnevezni. Van ún. *előszünet*, amelyet akkor iktatunk be, ha a beszéd-folyamatban valami olyan fontos mondanivaló következik, amelyre külön is fel akarjuk hívni a hallgatóság figyelmét. Ha pl. a közélet tisztaságáról mint társadalmi követelményről beszél a szónok, így alakulhat a mondanivalója: Az igazságosabb társadalom, a közélet tisztasága megvalósítható, ha ... és itt egy pillanatnyi szünet következik, s a megemelt hang, a lebegve hagyott hanglejtés azoknak a figyelmét is visszatereli, akiké közben elkalandozott. Azzal is számolhatunk, hogy a hallgatók tovább folytatják, befejezik a gondolatot, s amikor a beszélő ajkáról is elhangzik, két eset lehetséges: vagy azonos, és ez sikerélmény a hallgató számára; vagy eltérő, ez pedig ellentmondásra, vitára készítet.

Köztudomású, hogy az írás még az írásjelek segítségével se képes a mondanivaló értelmi és érzelmi árnyalására olyan mértékben, mint az élőszó. Ezért van szükség a központosásra, vagyis az írásjelek élőszóbeli átértékelésére. A szünetet illetően még az ún. alapszabály se állja meg a helyét, vagyis az, hogy a mondat végén szünetet tartunk. Csak azzal a megszorítással fogadható el, hogy „általában”, de korántsem minden mondat végén. Viszont a szünet ott is indokolt lehet, ahol erre se mondatvégi, se mondatbeli írásjel nem figyelmeztet bennünket. A szünet elhanyagolásának primitív példája a következő mondat írás szerinti megszólaltatása: „Itt van előttünk egy háziszárnyas oltár.” A szünet beiktatása vagy elhagyása más-más értelmezést ad ugyanannak a mondatnak: Péter a hátvéd (tőmondat); Péter, // a hátvéd... (értelmezős szerkezet), amelyet vesszővel jelölünk, s szünettel különítünk el egymástól. Valamivel bonyolultabb, de a szünet szerepét jól szemléltető szakmai szöveg egy mondata: „Ilyen Francia-

ország, Belgium és Hollandia némely vidéke.” Szünet nélkül: Mindhárom ország *némely* vidéke. Szünettel: Franciaország és Belgium egészében véve, Hollandia viszont csak részben.

ÍRJUNK HELYESEN!

Tudunk-e helyesen írni?

Az anyanyelvi nevelés tervezői szerint az iskolai gyakorlatot a múltban az írásközpontúság jellemezte. Munkásságuk hatására a beszédközpontúság az eddiginél nagyobb teret kapott. Ekkor került be a tantervekbe a *beszédművelés* mint az alkalmazott nyelvészet egyik résztárgya. A németek már több évtizeddel ezelőtt különbséget tettek a *nyelvtan* (Sprachkunde) és a *beszédtan* (Sprechkunde) között. Az elhangzó beszéd, az élőszavas nyelvhasználat előtérbe kerülését jelezték és segítették a különféle kiejtési és beszédversenyekek. Közben az írásbeliség helyessége háttérbe szorult. Ennek következtében mind a közélet, mind a magánélet írott szövegei tele vannak súlyos vagy kevésbé súlyos helyesírási hibákkal. Erről győznek meg bennünket az érettségizők magyar írásbeli dolgozatai, főiskolai és egyetemi hallgatók tanévközi ún. felmérő írásbeli munkái.

Ezért állapította meg az oktatásügyi kormányzat, hogy a helyesírás napjainkban társadalmilag megkövetelt normakövető tevékenység. Ugyanis a kezünkől kikerülő írott szövegbe az írásmű helyesírási milyenségével rejtett vagy kevésbé rejtett üzenetet kódolunk iskolázottságunkról, személyiségünkéről, igényességünk fokáról. Vagyis önmagunkról állítunk ki bizonyítványt. Ezért nem lehet közömbös, milyenné válik az iskolapadból kikerülő nemzedékek helyesírása.

A magyar helyesírásról két szélsőséges vélemény alakult ki: túlságosan nehéz, szinte megtanulhatatlan, ill. nagyon könnyű, főként azoknak, akiknek jó nyelvérzékük van, akik logikusan gondolkodnak. Az igazság – mint minden másban – a kettő között keresendő. Helyesírásunk legfőbb jellemzője az *értelemtükrözés*. Ez érvényesül a különírásban és az egybeírásban: *kis asszony* – *kisasszony*, a szókezdő *kis-*, ill. nagybetűs írásban: *bogáncs* (gyomnövény) – *Bogáncs* (kutya tulajdonneve), *folytat* (folyamatosan tesz valamit) – *fojtat* (meggyilkoltat). A példák vég nélkül sorolhatók. A legsúlyosabb hibát az követi el, aki ezt, ti. az értelemtükröző vonást hagyja figyelmen kívül.

A magyar helyesírásnak négy alapelve van. Az első a *kiejtés* szerinti írásmód elve, azaz úgy írjuk, ahogy ejtjük. Sajnos, sok bizonytalanság forrása az egységes köznyelvi kiejtés hiánya – legalábbis a mindennapi gya-

korlatban. Ezért jár rá a kezünk – főként a dunántúliaknak – a *kut, tüz, szin, buza, turó* szavakban a rövid *i, u, ü* írására, mert ezeket a magánhangzókat következetesen röviden ejtik. A második a *szóelemző* írásmód elve. A *tud-ja, mond-juk, lát-játok, szabad-ság* stb. szavaink a szótöbblől és a hozzájuk kapcsolt toldalékból állnak. Ezeket külön-külön a kiejtés szerint kell leírni, de kiejtésükben a hangkapcsolatok törvényszerűségei (hasonulás, összeolvadás, stb.) érvényesülnek. A *hagyomány* elve főként a *j* hang kétféle jelölésében (*j – ly*) érvényesül. A *ly* elhagyását, amelyet a háború után sokan és erőteljesen szorgalmaztak, az Akadémia Helyesírási Bizottsága palánkhelyesírásnak nevezte el (Hüjje Pisti). Az *egyszerűsítés* elve alapján egyszerű szavakban a hosszú kétjegyű mássalhangzóknak csak az első jégét kettőzzük (*asszony, buggyan, tottyan*).

Értelemtükrözés

A cím a magyar helyesírás legfőbb jellemvonását jelöli. Fontosabb ez annál is, hogy helyesírásunkat hangjelölő jellegűnek és betűíró rendszerűnek nevezzük. Ezt a megjegyzést bevezetőnek szántam egy olvasónk ama kérdésére adandó válaszhoz, hogy a *nagyo!* szóalaknak valóban van-e hosszú *l*-lel azaz két *l*-lel írott változata. Előlegezem a válasz lényegét: *valóban van*.

Az akadémiai helyesírás hosszas ingadozás után úgy szabályozta a több szótagú, *l*-re végződő igék írásmódját, hogy *rövid* és *hosszú* (azaz egy és kettőzött) *l*-lel egyaránt írhatók, természetesen nem személyes és szélszélyes döntés alapján, hanem szigorúan az értelemtükröző szerep szerint. A „valamilyennek, valamikorának tekint” jelentésű, melléknévből vagy határozatlan számnévből képzett igéket kettőzött *l*-lel írjuk: *drágáll, furcsáll, gyengéll, hosszall, javall, kevesell, kicsinyell, nagyoll, nehezell, rosszall, sokall* stb.

A teljesebb válasz végett a fenti megállapításhoz hozzá kell fűzni még a következőket. Az érzelmi megnyilvánulást jelentő *l* végű igékre ugyancsak a szabály vonatkozik: *átall, restell, rühell*. A mozgást vagy hangadást

kifejező mozzanatos igék közül így végződik a *fuwall, lövell, rivall, szökell*. Megkülönböztetjük az „ösztokél, serkent” jelentésű *sarkall* igét, a „sarokkal ellát” és a „sarokkal rüg” jelentésű *sarkal* igétől.

Az olvasói kérdésben szereplő ige *nagyoll* változata „nagynak tart” jelentésű: a *nagyol* viszont a „durván megmunkál”, „átbotában végzett munkát teljesít” jelentést hordozza.

A hosszú *l-re* végződő igék kiejtésében, az elhangzó beszédben mássalhangó előtt megrövidül az *l*, de írásban megtartjuk az *l* kettőzését: *Drágállja, furcsálljuk, nagyolltátok, sokallják*. Sok ilyen igének a tövéhez előhangzóval (kötőhangzóval) járul a múlt idő jele. Ilyenkor az *l* is, a *t* is hosszú: *Sokallottam, furcsállottátok*. Viszont írásban is megrövidül az ilyen származékokban: *restelkedik, (meg)átalkodik*.

A *kevesell, csekélyell* és a *kicsinyell* szóalakok múlt idejű és némely személyragos változatából kieshet az utolsó magánhangzó. Ebben a rövidebb töváltogatban az *l* írásban is megrövidül: *keveslem, keveslette, csekélyli, kicsinylette*.

A tanulság: a helyesírási szabály alkalmazása a szó jelentésében, jelentéseiben, illetve a szóalakváltozatokban való eligazodás függvénye, azaz nyelvtani ismereteket föltételez.

Helyesírási készségünk

Az anyanyelvi közműveltséget, benne a helyesírási készséget figyelő kollégám hívta fel a figyelmemet arra a bizonytalanságra, amely az ÉS kötőszó előtti vessző kitételében vagy elhagyásában nyilvánul meg. Megfigyelését magam is megerősíthetem. A részletes magyarázat hosszúra nyúlna, mivel a vessző alkalmazásáról 14 szabály szól. Ezért csak azokat érintem, amelyek a kötőszók előtti vesszőhasználatra vonatkoznak.

A főszabály, amely egyetemes, azaz kivétel nélküli, úgy szól, hogy az összetett mondatok tagmondatait bevezető kötőszó elé, akár mellé-, akár alárendelők, mindig vesszőt teszünk. Pl. Elmondta élete történetét, és utána hosszan hallgatott. „Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért.”

Vesszőt azonban nemcsak az összetett mondatok tagmondái közé teszünk, akár kötőszóval, akár kötőszó nélkül fordulnak elő, hanem akkor is, ha azonos szerepű mondatrészeket kötőszóval kapcsolunk össze: Tetsetős, *de* helytelen elméletet agyalt ki. – Elhibázott, *sőt* veszedelmes vállalkozásba fogott. – Az első példánkban a *tetszetős*, valamint a *helytelen* egyaránt jelző, mégpedig mellérendelő ellentétes viszonyban lévő azonos mondatrészek. A másodikban az *elhibázott* meg a *veszedelmes* ún. fokozó (*sőt*) kapcsolatban van egymással.

Ha azonban – s most ez a hangsúlyozandó! – az azonos mondatrészek (tehát nem a tagmondatok) között *ÉS*, *S*, *MEG*, *VAGY* kötőszó áll, eléjük nem teszünk vesszőt: Ég *ÉS* föld között lebegett. – Egész nap írt *S* olvastott. – Levest *VAGY* főzeléket kérsz? – Találkozott a róka *MEG* a farkas. – Viszont ha tagmondatokat kapcsolnak, akkor kell a vessző: Az asztalt körülülük, *ÉS* lassan beszélgetnek. – *Éj* van-e, *VAGY* szemem világa veszett ki? – Továbbá ha az *IS*, a *VAGY* páros kötőszóként fordul elő, a második elé mindig vesszőt teszünk: Eljött az uzonnaidő *IS*, el *IS* múlt. – *VAGY* megszöksz, *VAGY* megszöksz.

A bizonytalanság fő oka az, hogy sokszor nehéz eldönteni, vajon az *ÉS*, *S*, *MEG*, *VAGY* kötőszóval kapcsolt szövegrész önálló tagmondat-e vagy halmazott, azonos mondatrész. Pl. Bevágta az ajtót, *ÉS* hirtelen elrohant. – Ebben a mondatban az azonos alany ellenére könnyen fölismerhető a két tagmondat, ezért az *ÉS* elé kell a vessző. De ebben: Hirtelen fölugrott *ÉS* elrohant – már nem egyértelmű, mivel a *fölugrott* és az *elrohant* fölfogható az egyetlen mondat azonos két mondatrészének, vagyis halmazott állítmánynak. A döntés meghozatala már nem is annyira helyesírási, sokkal inkább mondatelemzési kérdés.

Az írásjel, esetünkben a vessző elhagyása vagy kitétele nyelvtani elemzési készségünk függvénye. A legtöbben inkább elhagyják a vesszőt.

Vesszőzés

A mondatban alkalmazott vessző mint írásjel a magyar helyesírás legfőbb jellemvonását, az értelemtükrözést van hivatva biztosítani. A történelmi hagyomány szerint az esztergomi érsek annak idején a következő írásos üzenetet küldte a Gertrudis királyné elleni merényletre készülõ zendülõknek: „A királynét megõlni nem kell félnetek jó lesz. Ha mindnyájan beleegyeztek én nem ellenzem.” – Így, a vesszők kitétele nélkül két, homlokegyenest ellenkező tartalma van. Elég, ha csak a második mondatot vesszük szemügyre. Egy vesszővel, az én előtt, egyetértést fejez ki. Két vesszővel, a *nem* után is, ennek pontosan az ellenkezőjét.

Ugyancsak értelemtükrözõ a vessző, ha egynemű jelzõk kerülnek egymás mellé, miként ebben a szövegben: *halvány rózsaszínű kendõ*. A szövegösszefüggéstõl elvonatkoztatva is arra gondolunk, hogy a *kendõ* szó két jelzõje együtt vonatkozik a jelzett szóra, vagyis alárendelõ viszony van közöttük. Ezért közékük nem teszünk vesszõt. Viszont ebben: „Keveset használt hároméves gyereknek való kabát eladó.” – a *kabát*-nak két teste-sebb, azaz önmagukban is szerkesztett jelzõje (*keveset használt hároméves gyereknek való*) külön-külön vonatkozik a jelzett szóra. Viszonyuk mellérendelõ, ezért vesszõt kell tenni közékük. Különben bekerülnek Peterdi Pál Tücsök és bogár című gyűjteményébe.

Ugyanezt a különbséget tükrözi egy-egy kiadvány (könyv) követke-zõ minõsítése: *Második átdolgozott kiadás*. Vessző nélkül: a több kiadás-ból már a második az átdolgozott. A helyes értelmezés szerint: elõzõleg átdolgozatlanul több is megjelenhetett. Vesszővel viszont csak a másodikról van szó, de az nem változatlan, hanem átdolgozott.

Az értelmezõ jelzõ mondattani szempontból azonos értékű az értelmezettel, ezért vesszõt kell tenni közékük: „Közben a *tolvaj*, egy *hajóslegény* kereket oldott” – A *hajóslegény* értelmezi mint szűkebb fogalomkörű szó a *tolvaj* sokkal tágabb fogalomkörű szót.

A foglalkozást, minõsítést, kitüntetést stb.-t megjelölõ szó vagy kifejezés kettõs nyelvtani szerepű lehet, mégpedig állítmány: Kocsis István *igazgató*. Ilyenkor nincs elõtte határozott névelõ. Ha viszont van, akkor már értelmezõi szerepű, és vesszõt kell tenni eléje: Kocsis István, az *igazgató*

... Ez együttesen is csak az alany, s utána a közlendő gondolattartalom szerint folytatódik a mondat, például így: ... is megjelent az összejövetelen.

Végül a megszólítást, mint a mondatához szervesen kapcsolódó részt, szintén vesszővel választjuk el a mondatától: *Gyerekek, nézzétek csak!* – Nagyon vártalak már, édes *fiam*. – Tudod-e, *Sándor*, a kötelességedet?

Video – videó

A közismert eszköz elterjedésével együtt nő a *video-* előtagú szavaink száma. Íme néhány az ismertebbek közül: *-magnó, -lemez, -stúdió, -téka, -diszkó, -technika, -kamera, -kazetta, -mozi*. Önállóan is használjuk: Bekapcsolom a *videót*: Elhozta a kirándulásra a *videóját*. Igeként: *Videóz-nak* a gyerekek. Melléknévként: *Videós* előadáson voltunk. A magyar helyesírás szabályai 11. kiadása szerint a *video-* előtag rövid *o*-val írandó, az önálló szó a kiejtésnek megfelelően hosszú *ó*-val. A gyakorlatban azonban ez a különbség eltűnőben van.

Ennek a fő oka és magyarázata részben a magyar nyelv hangrendszerében, intonációs sajátágaiban rejlik. Közelebről abban, hogy a szóvégi *ó* a magyarban a *no* és a *nono* indultszavak kivételével mindig hosszú. Az írás is a kiejtéshez igazodott: *misszió, passzió, vakáció*. Sőt a MEO (minőség-ellenőrző osztály) is hosszú *ó*-val hangzik, vagyis: *meó, meós*. Ez a kiejtési szabályszerűség (tendencia) érvényesül az idegen tulajdonnevek képzett alakjaiban is: *torinói, boccacciós, cicerói*.

Helyesírásunk logikája, ezen belül az a fő ismérve, hogy értelemtükröző, megkívánja, vagy ha úgy tetszik: megköveteli a különbségtételt. Párhuzamként említhetjük a *radio* és a *rádió* szópárt: *radioaktív, radioizotóp, de: rádióadó, rádiókészülék*. – Vagy a *foto-fotó* párost: *fotocella, fotográfia, de: fotókiállítás, fotómontázs*. Folytathatjuk tovább az *auto-autó* kettőssel: *autobiográfia, autodidakta, autográf, autogram, autoszifon, de: autóbusz, autóstóp, autószervíz, autósztráda*.

Ilyenféle kettősség figyelhető meg, de nemcsak a kiejtésben, hanem a szabályozott helyesírásban is a *stop* és a *stopp* esetében. Az AkhSz, vagyis

a helyesírási szabályzat szerint: *stop*=autóstop, *stopos*=autóstopos. A Helyesírási kézisztárban viszont: *stopposok*. Ez az alak a kiejtést követi. Az ilyen hangzónyúlást helyesírásunk eddig nem jelölte. Ezért *csatos*, *szijas*. A hangköznyelvi vagy nyelvjárási ejtést egyáltalán nem: bakkancs, köppeney, ellemi. De pl. Gárdonyi az esőt következetesen két *s*-sel írta. Ebből következik a *stop*, *stopos* írásmód. Előbb-utóbb el kell dönteni, hogy: *stop*, *autóstop* vagy *stopp*, *autóstopp* legyen-e a követendő írásmód. A második megfelel a mai köznyelvi kiejtésnek. A kétféle írásmóddal különbséget lehetne tenni a többnyire röviden ejtett és egy *p*-vel írt közlekedési jelzőtábla felirata, a STOP mondatzó között, amelynek a közismert jelentése: **ÁLLJ!** és az idegen járműre való felkérézkedés, ill. felkérézkedő (*stopp* – *stoppos*) között. Ennek az irányzatnak a megvalósulását jelzi a Magyar értelmező kéziszótár, amelyben az *autóstopp* már két *p*-vel szerepel.

Különírás – egybeírás

Tanári pályám során tanítványaimat mindig igyekeztem meggyőzni arról, hogy a helyesírás fontos része a nemzeti alpműveltségnek. Ez nem mindig sikerült, mert a boldogulásnak, főként az iskola elhagyása után, nem feltétele a biztos helyesírási készség. Állhatatosan tudakoltam, hogy kinek mi okozza a legnagyobb gondot. A többség a külön-, illetve az egybeírást jelölte meg.

E tekintetben két elv igazíthat útba bennünket. Az első a *jelentés*. Ha két vagy több szó más-más jelentésű különírva és egybeírva, akkor választanunk kell. Egyszerű és a kisdíák számára is könnyen felfogható példák: *kis asszony-kisasszony*, *meleg ágy-melegágy*, *drága kő-drágakő*.

A másik elv az alárendelő szerkezet jelöletlen vagy jelölt volta. Az alanyi és a minőségjelzős összetétel jelöletlen. Ezek esetében a jelentés dönt. Pl. *mennydörög*, különírva: *a menny dörög* (alanyból és állítmányból szerkesztett teljes mondat), *vajas kenyér-vajaskenyér*, *boros pohár-boros pohár*, *üdítő ital-üdítőital* stb. A tárgyas, határozós és birtokos jelzős kapcsolat lehet jelölt és jelöletlen. Tárgyas: *favágó*, *észbontó*, *bosszúálló*,

gonosztevő, villanyszerelő. Nyilván a *fogathúzó* (ló) a helyes megoldás, mert a *fogat húzó, fogat hajtó* abszurd jelentésű. Ugyanígy a *rokkantkerékpár, rokkantsegély, rokkantnyugdijas* különírva egészen mást jelent.

Az ún. jelentéstömörítő kapcsolatok külön csoportba tartoznak. Az *energiagazdálkodás* szóra csak felületesen kérdezhetünk így: Milyen gazdálkodás? Ugyanilyen a gyakran használt *vámvizsgálat, csigalépcső, villanyvilágítás.* A *pénzmosás* pl. mind a jelentés, mind a jelöletlenség miatt egybeírható. Előfordul a túlságos tömörítés is, amely nehezen oldható föl, nehezen értelmezhető. Híres zenészünk így nyilatkozott: „Egyszer csak feltámadt bennem a *kutyavágy.*” A folytatásból derült ki, hogy a kutya utáni vágyódásról beszélt.

A következő szavak a többszörös összetétel példái: *menetjegy+penz+tár* (menet+jegy+penz+tár). A kéttagúakat (két szóból állókat) mindig egybeírjuk: *felelősségbiztosítás, kandeláberkovácsoló* stb. A három vagy többtagúakat a szókép könnyebb felfogása végett kötőjellel írjuk: *bérialap-felhasználás.* A jelentéssűrítés értelemzavaró voltát kívánták elkerülni annak a felhívásnak a szövegezői, akik ezt írták minden pécsi autóbusz első ajtajához: „Az *autóbuszgépkocsiveztő* pénzváltásra nem kötelezhető” – Az autóbusz, sőt a busz szavunkban benne van a gépkocsi jelentése. A szöveg helye (a szituáció) egyértelművé teszi, hogy a vezető nem személy-, se nem teherautót vezet. De ha mindenáron pontos (precíz) akar lenni a szöveg írója, akkor kötőjelet kell alkalmazni, ugyanis hat szótagnál hosszabb a szó. Maradt a régi felhívás, de a kérdéses szó már újabban kötőjellel szerepel.

Közös képviselő

Egy nyugalmazott mérnök, lapunk (az Új DN) hűséges olvasója azt kérdezte tőlem telefonon, külön vagy egybe kell írni a KÖZÖS KÉPVISELŐ szókapcsolatot. Ő viseli ezt a tisztséget a maga szűkebb lakókörzetében, és szinte naponként szembetalálja magát ezzel a gonddal, amikor a neve alá oda kell írnia ezt a társadalmi megbízatását.

A kérdéses szókapcsolat *különírását* javasoltam szinte reflexszerűen. Éreztem: az indoklásra is kíváncsi, de nem akarván az amúgy is egyre borsosabb telefonszámláját növelni, meg a magam hitelességének biztosítása végett ezért itt és most közlöm a gyors javaslatom helyességének vázlatos magyarázatát.

Több évtizedes magyartanári tapasztalataim szerint még a helyesírás tanítására hivatásból készülő tanárjelöltek számára is ez a kérdés okozta a legtöbb fejtörést. *A magyar helyesírás szabályai* című akadémiai kiadvány 11. kiadásának a 95.-től a 142.-ig terjedő pontjai, azaz összesen 48 szabály foglalkozik a külön- és az egybeírásra vonatkozó tudnivalókkal. Aki veszi a fáradságot, és végigolvassa valamennyit, azonnal tapasztalja, hogy bizonyos nyelvtani alapismeretek nélkül (mellérendelő-alárendelő összetételek, ikerszó, tárgyas, határozós, jelzős kapcsolatok, jelentéstömörítő összetételek stb.) nem sokra megy.

Részletező fejtegetés nélkül az írásgyakorlatot irányító két fő elvet említem meg, mégpedig a *jelentés* és az *alak* szempontját. Ha két szó kapcsolata mást jelent külön- és mást egybeírva, akkor a konkrét, az eredeti jelentést hordozó kapcsolatot külön; az átvitt, képes értelműt pedig egybeírjuk. Pl. *kis asszony* – *kisasszony*, *meleg ágy* – *melegágy*, *drága kő* – *drágakő* stb. Ha a két tag közötti nyelvtani kapcsolat jelölve van (raggal), akkor a különírás, ha jelöletlen, akkor az egybeírás a helyes. Pl. *kezet fog*, *állást foglal*, *eszébe jut*, *földre hull*, *asztal lapja* stb., de: *kincskereső* (=kincset kereső), *szingazdag* (=színekben gazdag), *iskolaudvar* (=az iskola udvara) stb.

A két szempont közül a jelentés a fontosabb. Ezért írhatjuk kétféleképpen az *egyét ért* – *egyetért* szókapcsolatot. A jelöltsége (-t) miatt ugyanis külön kellene írni. Elsődleges jelentése: a két vagy több feladat közül *egyét ért*, a többit nem. Átvitt értelemben, vagyis azonos véleményen van, tehát: *egyetért*.

A KÖZÖS KÉPVISELŐ jelzős (minőség vagy birtokos) szókapcsolat, s külön-, ill. egybeírva is ugyanazt jelenti. Ilyenkor a különírás a kötelező. A másik fogódzónk az analógia lehet. Vagyis azt nézzük meg a szó-tári részben, hogy a hasonló jellegű, de más szavakkal jelölt szókapcsolatot vagy kapcsolatokat hogyan írhatja a szabályzat. *A közös nevező*, *közös osztó*, *közös többszörös*, *közös hadsereg*, *közös ügy*, *közös tulajdon*, *közös ülés*,

közös piac mind régebbiek és megszokottabbak, mint a *közös megbízott*, *közös képviselő*, s a szótár bizonyossága szerint valamennyit külön kell írni.

Tehát: a hirtelen javasolt megoldást, a különírást ezzel a gondolatmennel is megerősíthetem.

A szóelválasztásról

A számítógépes szövegszerkesztés általánossá válásával megszaporodtak az olyan szóelválasztási hibák, amelyeket a helyesírásban egyébként tájékozatlan olvasók is észrevesznek, és megbotránkozásuknak adnak hangot az újságok szerkesztőségéhez eljuttatott levelükben. Ilyen hajmeresztő esetekkel is találkozunk, mint *rántot-thús*, *ass-zony*, *Harkán-yban*, *szavat-olja* stb.

Mit kell tudni a szóelválasztásról? Kezdjük az *egyszerű szavakkal!* A szabály alapja a szótagolás, amely szerint minden szó annyi tagú, ahány magánhangzó van benne. A gyakorlatot megkönnyíti a következő mnemotechnikai (emlékezetsegítő) jelmondat: *Egy megy*. Ez azt jelenti, hogy mindig csak egy mássalhangzó kerül át a következő szótagba: *temp-lom*, *lajstrom*, *ist-ráng*. Ha csak egy mássalhangzó van két magánhangzó között, akkor az az *egy-megy*: *ma-gya-ro-san*. Ha egy sincs, akkor a kritikus magánhangzó megy vagy marad: *di-adal* vagy *dia-dal*.

Ha ez a magánhangzó a szó elején vagy végén van, érthetőségi és esztétikai okokból nem választjuk el.

Az *E-rika*, *A-ladár*, *könyve-i*, *anyá-é* nem kívánatos elválasztási forma.

Kivétel az "Egy megy" szabály alól a csupa nagybetűvel írt tulajdonnévi mozaikszó, a valódi rövidítés, illetve a számjeggyel írt számnév, amelyben már van egy kötőjel: TEJÉRT-et, hl-enként, 6-os.

Kerüljük az egyébként szabályos, de humoros hatást keltő elválasztást: *Ga-bika*, *kan-cellár*; *iroda-lom*, *Lász-ló*.

A szótagolás szabályai érvényesek az idegen szavakra, az idegen és a régies írású tulajdonnevekre is azzal a megszorítással, hogy az idegen és a régies betűket osztatlan egységnek fogjuk fel: *pra-xis*, *pe-ches*, *Madá-chor*, *Wa-shington*, *Fi-scher*, *Fellba-chor*.

Az *összetett szavakat* alkotó tagjaik szerint választjuk el: *csak-is, meny-asszony, rend-őr, vas-utas, Nyír-egy-háza, Nagy-ajtay*. Önálló összetételi tagnak számít az igekötő és a felsőfok *leg-* előtagja: *meg-ad, leg-erősebb*.

A mai nyelvérték számára vagy idegen voltuk miatt elemezhetetlen összetételek egyszerű szónak számítanak, ezért a szótagolás szerint (egy megy!) választandó el: *inf-luenza, Csong-rád, Belg-rád*.

Vannak olyan szavaink, amelyeket egyszerűnek és összetettnek is értelmezhetünk a szövegösszefüggés alapján. Eszerint alakul elválasztásuk is: *e-lég, e-lül, fe-lül, me-gint, kö-zellátás* (egyszerű szavakként), de: *el-ég, el-ül, fel-ül, meg-int, köz-ellátás* (összetett szavakként).

A toldalék önmagában nem teszi összetetté a szót, ezért az elválasztásban a szótagolás elve érvényesül: *bo-rért, föl-dig, na-pon*.

Az írott nyelv stílusértékei

Régi megfigyelés, hogy a szabályozott írásmódon, vagyis a helyesírásán belül is vannak változatok. Létrejöttük, alkalmazásuk szándékos vagy akaratlan. A szándéktalanul rossz, primitív helyesírásnak is van stílushatása az átlagosan jó írástudók körében. De az igazi stílusérték forrása a szabályozott eljárásmodoktól való tudatos eltérés.

Hogyan alakulnak ki a közösség által értékelt helyesírási stíluszeszközök? Ha például nagyon tisztelünk valakit, az elhangzó beszédben ezt a szavakon kívül egész magatartásunkkal ki tudjuk fejezni, de írásban ezek a lehetőségek nem állnak rendelkezésünkre, tehát más eszközt keresünk és találunk: az illető személyre vonatkozó névmásokat vagy más szavakat az egyébként szokásos kisbetű helyett nagybetűvel kezdjük: *Ön, Te, Veled, Uram* stb. Ez az eljárás másoknak is megtetszik, és utánózzák. Az egyéni ötletből közösségi szokás, végül a helyesírási szabályzatnak egyik, finom megkülönböztetéseket is rögzítő pontja lett (Vö. AkH. 1984. 149.) – Túlzásba vitele is tapasztalható. A személyragozott határozóragok mint kiegészült névmásalakok (Önnél, Tőled, Neked, Rólad stb.) nagybetűs írása. Ezt a divatot „hajlongó nagybetűk”-nek nevezi a józan mérséklet. A folya-

mat ellenkező irányú is lehet, miként azt Nemeček Ernő megható történetén túl a helyesírási szabályzatnak ez a megjegyzése is bizonyítja: „A személynevek alkalmi kisbetűs írása (többnyire *-k* többesjeles formában) stilisztikai fogás lehet: a név viselőjével szemben érzett megvetést, haragot stb. érzékeltetheti.” (AkH. 165.)

Az AkH. 1984. évi 11. kiadása az első, amely az ún. „beljebbezett” megjegyzések formájában tesz észrevételeket az írásmód stilisztikai értékére nézve. Ezekben rámutat az átlagostól eltérő írásmódokban rejlő érzelmkifejező lehetőségekre.

A betűformák stílushatása közismert jelenség. Alapja a ma szokásos nyomtatott latin betűkhöz való viszonyítás. Néhány idevágó példa a sok közül. A betűformák korjelző hatásával élt pl. Arany János, amikor a Buda halálának énekcímeit középkorias fraktúrabetűkkel szedette. Ugyanezt tette Jókai Mór a Rab Rábyban a fejezeteket bevezető rövid tartalmak esetében.

A népekre és kultúrákra emlékeztető betűformák is közismertek. Gondoljunk csak az országban egyre szaporodó kínai vendéglők latin betűs, de „kínaias” cégtábláira. Terjedőben van a latin betűknek a régi magyar rovásírás technikájára emlékeztető kiformalása. Kopjafákon, székely kapukon látni ilyen feliratokat.

E jelenségek kitűnő összefoglalása Zolnai Béla nyelvészünk: A látható nyelv című alapvető tanulmánya.

Helyesírási bizonytalanságaink

Bizonytalanságainknak több oka van. Sokan a megérzésükre (helyesírási érzék) hagyatkoznak, anélkül, hogy tanulással tudatossá tették volna írásgyakorlatukat. A tudatosításhoz nélkülözhetetlen a nyelvtani alapozás. Egyetlen példa erre. Még a hivatásos írók közül is kevesen alkalmazzák a szabály szerint a mondat belseji vesszőt, mint írásjelet. A szabály úgy szól, hogy az összetett mondat tagmondatait vesszővel választjuk el egymástól. Ehhez viszont tudnunk kell, melyik egyszerű, és melyik összetett. Az *és*, *s*, *meg*, *vagy* kötőszók előtt csak akkor tesszük ki a vesszőt, ha tagmonda-

tot vezetnek be. *Mérgében nagy patáliát csapott, és dühösen elrohant*; de ha csak mondatrészeket kötnek össze, akkor elmarad a vessző: *A tésztára sok mákot és cukrot szórt*.

Oka lehet a bizonytalanságnak a részletes szabályozás hiánya. Tudomásul kell vennünk, hogy mindent nem lehet tételesen szabályozni, s a szótárakba se kerülhet bele minden leírandó jelenség. Valaki pl. a *Dráva-híd* földrajzi nevet akarja helyesen leírni. Az AkH. szótári részében azonban nem találja. Csak az rémlik neki, hogy a *híd* utótagot kötőjel nélkül írjuk. Ez azonban csak részben igaz. Ha a *híd* jelöletlen birtokos jelzős kapcsolat (minek a hídja?), akkor kötőjellel írjuk, ha viszont minőségjelzős (milyen híd? kiről elnevezett híd?), akkor különírjuk: *Erzsébet híd*. Segítségünkre lehet az analógia is. A *Duna-híd* már benne van a szótárban, a *Duna-táj*, *Duna-part*, *Duna-korzó* szintén. Ugyanez a nyelvtani képlet, tehát az írásmódjuk is azonos.

Gondot okoz az újonnan keletkező szavak helyesírása. Egyetlen példát említek erre. Az 1990-es adótörvények nyelvi hozadéka az *áfa* és a *szja* mint két új köznévi *betűszó*. Toldalékolásukra egyértelműen a betűszókra vonatkozó szabályozás az érvényes. Azaz kötőjellel kapcsoljuk: *tnk-ban*, *tbc-s*, *tsz-ben*, *tv-zik*. A baj csupán az, hogy a szabály példái mind mássalhangzóra végződnek. A 286. a) szabályban *a*, *e*, *o* végű köznevekről nincs szó, csak tulajdonnevekről: *MÁV-ot*, *ENSZ-szel*, *DNS-sel*, ill. *MTA-nak*, *ELTE-n*, *ETO-hoz*, vagyis a magánhangzóra végződő tulajdonnévi betűszók toldalékolásakor írásban nem nyújtjuk az *a*, *e*, *o*-t. A szóösszevonásokhoz (a szórövidítés másik fajtája) viszont kötőjel nélkül: *gyesen*, *telexszel*, *trafója* stb. kapcsoljuk a toldalékot.

A mindennapi gyakorlat azt mutatja, hogy a szórövidítés két fajtája között általában nem tesznek különbséget, ezért a köznévi magánhangzóra végződő *áfa*, *szja* egybeírva szerepel: *áfát*, *áfáról*, *szját*, *szjának* stb. Hosszabb-rövidebb vajudás után letisztul a szabálynak megfelelő írott formájuk, úgy, hogy a meglévő szabályt az ilyen típusú szóalakokra is kiterjesztik.

Helyesírás és nyelvtan

A magyar helyesírásnak mind a négy alapelve, a kiejtés, a szóelemzés, a hagyomány és az egyszerűsítés elve, ill. ezeknek az írásgyakorlatunkban való érvényesítése feltételezi, sőt megköveteli a magyar nyelv rendszerében, a nyelvtanban való tájékozottságot. Ez a követelmény a legszembetűnőbb a szóelemzés elvének a követésében. Ehhez ismerni kell a szó alkotóelemeit, a szótövet és a toldalékokat: képzőt, jelet, ragot, illetve az összetett szó alkotó tagjait. A toldalékos és az összetett szavakat ugyanis úgy írjuk le, ahogy elemei külön-külön hangzanak: szabadság (= szabad+ság); szabadulás (= szabad+ul+ás); szabadcsapat (= szabad+csapat).

A helyesírás és a nyelvtan szoros kapcsolatát a továbbiakban két példával szemléltetem. A nyelvtanban tájékozatlan ember feltételezhetően egybeírja a következő két szót: *fűzfavessző*, *fűzfa síp* – pedig csak az elsőt írjuk egybe, a másodikat külön, annak ellenére, hogy az első egy szótaggal hosszabb. De ennek itt nincs jelentősége. A magyarázat így hangzik: a *fűzfavessző* jelöletlen birtokos jelzős összetétel, ezért egybeírandó (Ak.H. 128. c) pont). A *fűzfa síp* (=fűzfából való, fűzfából készült síp) ún. anyagnévi jelzős kapcsolat, különírandó (Ak.H. 115. pont). Érdemes továbbfolytatni. Az ilyen anyagnévi jelzős kapcsolatok külön- vagy egybeírása attól függ, hogy a jelző vagy a jelzett szó egyszerű-e vagy összetett. Ezen az alapon egybeírandó a sokszótagos *alumíniumedény*, mivel mindkét tagja egyszerű szó. Ellenben különírandó a *fűzfa síp* rövidege ellenére, mert az előtagja öszetett (fűz+fa). Csak első tekintetre bonyolult. Nyelvtani ismeretek birtokában kristálytiszta a logikája.

A többszörös összetétel (kettőnél több szóból álló) írásmódját hatszótagos szabálynak is nevezzük, mivel 6 szótagig egybe-, a 6 szótagnál hosszabbat kötőjellel kell írni. Példáink: *rendőrfőkapitányok* – *rendőr-főkapitányság*. Az ellentmondás itt is látszólagos. Különbséget kell tennünk a jeles (jellel ellátott), és a ragos, valamint a képzett szóalakok között. A jel és a rag nem hoznak létre új lexémát (szót), nem is szótározzuk őket, a szóképzéssel viszont új szó jön létre, amely a szótárban is külön címszóként szerepel. Az első is 7 szótagú ugyan, de az *-ok* toldalék (a többes szám jele a kötőhangzóval) nem számít. A másodikban a *-ság* képző viszont szer-

vesen hozzátartozik a szóhoz, s mivel hatnál több (7) szótagból áll, ezért kötőjellel írjuk.

Sokszor nem mindegy, hogy a kötőjelet hova tesszük. Ez az ún. mozgószabály, amely a szószerkezet és a szóösszetétel közötti különbségen alapul. Pl. *sültcsirke-árus, élőhal-árus, vágottbaromfi-kereskedő* így helyes, különben humoros, abszurd jelentést tükröznének. A *sült, élő, vágott* ugyanis nem a cégtulajdonos milyenségére utalnak, hanem a második taggal egybeírva (*sültcsirke, élőhal, vágottbaromfi*) arra, mit árulnak a kérdéses üzletben.

Ez a két példa elégségesen bizonyítja, hogy a magyar helyesírásnak igenis megvan a maga belső logikája, amely a nyelvtan ismerete által válik világossá.

A látható nyelv

Összefoglalóan így nevezzük az írásos (grafomotoros) nyelvhasználatot mint tevékenységet, és minden ilyen tevékenység eredményét, minden írásművet terjedelemre való tekintet nélkül. Legmagasabbrendű megvalósulása a képvers, amelyben a sorok egymás alatti, esetleg függőleges irányú elhelyezése, a hosszúságuk változatossága képszerűen is ábrázolja a vers tárgyát. A képvers a költői kifejezés különleges módja, s viszonylag kevesen kísérleteznek vele.

A látható nyelv stílushatása érvényesül a különféle írástechnikák alkalmazásában is. Nyomatott szövegbe illesztett kézírásos szövegrész (pl. egy levél) a bensőségesség érzését fokozhatja; írógéppel vagy újabban számítógéppel írt betét viszont (pl. egy nyugta vagy szerződés) inkább hivatalosságot, ridegséget tükröz.

Nyelvünk hangjainak jelölésére szolgáló betűink szokásos formáit a helyesírási szabályzat pontosan meghatározza. Az ettől való eltérést is szabály írja elő (12. pont) a történelmi családnevekben (*Eötvös, Kossuth, Beöthy, Dessewffy, Batthyány* stb.). Ezeknek a kiejtés szerinti átírása műveletlenségre vall.

Az időtartam szokásos jelölésétől való eltérés a *betűhalmaz*. A gyakorlatban régóta előfordul, de az AkH. 11. kiadása kodifikálta „a szokatlanul hosszú ejtés érzékeltetésére”. Pl. *Één, Neeem, Terrringettét, Pssst!* (6., 9. pont)

Idegen betűk alkalmazása szintén stílushatás forrása. Ez érvényesül a *Gabi, Lili, Szilvia, Edit* női nevek *Gaby, Lilly, Sylvia, Edith* alakú leírásában.

Sok szó esett a közelmúltban a szépírói helyesírásról. Ezen azt a gyakorlatot értjük, amely teret enged a *lú, bornyu, szíp, níz, házho* alak szerinti tájszavaknak, sőt az *eccer, hajja, mongya, tuggyuk* stb. kiejtés szerinti leírásának is. Ellenzői szerint káros ez az ún. *betűnépesség*, mert a műveltség, bárdolatlanság bélyegét süti az így beszélőre.

Sásdi Sándor a háború előtt kiadott paraszti tárgyú regényeit úgyszólván teljesen baranyai tájszólásban írta; de a háború után újra megjelentetve őket, bennük az erős nyelvjárásiasságon jelentősen enyhített.

Az ún. szépírói helyesírás tágabban értelmezett fogalmába nemcsak a *betűnépesség* jelensége fér bele, hanem az is, amelyet Karinthy Frigyes alkalmazott *Egy rossz kölkök naplója* című könyvében. Jól szórakozhatunk P. Howard (Rejtő Jenő) könyveiben Fülig Jimmy levelein: *mekfoktad, naccerü* stb.

Modern irodalmunkból bőven lehetne példákat idézni összetételeknek kötőjeles írására. Juhász Ferenc különösen híres merész szókapcsolásairól: *kín-zuhatagok, olaj-szívárvány-patakok, hús-cseppkő-szakadékok* stb.

Mindezek csúcsa annak a betegnek a kérdése, aki ezzel állított be a patikába: „Kapható kérem *Hexatetrominolmethylsalizylbronabenolmethylaltherburylaminorid* tablettá?” – A többszörösen összetett, ráadásul latinosan írt gyógyszernevek kifigurázására szolgál.

**A SZAVAK VILÁGA.
MIT JELENT?**

A szó mint nyelvi jel

A szó nyelvtani fogalmának legegyszerűbb meghatározása, amelyben a fogalom minden lényeges jegye benne van, a következő: *Egy hangsor (beszédben) vagy betűsor (írásban) és egy vagy több jelentéstartalom tartós asszociatív kapcsolata*. A hangsúly az *asszociáción* van, vagyis azon, hogy a fejünkben, tudatunkban egy-egy jelentéstartalomhoz a hagyományos (tartós) hangsor jön a nyelvünkre, vagy a hagyományos (tartós) betűsor kerül a tollunk hegyére. Ez tulajdonképpen az alkotó nyelvhasználat. A fordítottja, vagyis a hallott hangsor, illetve az olvasott, látott betűsor összekapcsolódása a hagyományos tartalommal pedig az ún. beszédértés. Ez a kettő, azaz a *beszédalkotás* és a *beszédértés* a nyelvhasználat lényege.

A leggyakoribb nyelvi botlás, az ún. *szótévesztés* e kapcsolat hiányának vagy hibás voltának a következménye. Ezek közül mutatok be néhányat túlon túl is gazdag gyűjteményemből. Forrásunk az írott és az elektronikus sajtó.

Egy szoborrongálásról annak idején így adott hírt az újság: „... ezért *fejezheték le* a Szent Ferenc szobor galambjának a *fejét*” – A *lefejez* szavunkban benne van az a testrész, amelyre ez a kegyetlen cselekvés irányult. Eleve nem lehet a szárnya vagy a lába. Nem is annyira tudatlanság ez, sokkal inkább felületesség, pongyolaság.

„Nos, milyen is az ország helyzetének javíthatósága szempontjából a kongresszus *hozománya*?” – A szövegösszefüggésből kiemelve is nyilvánvaló, hogy nem arról van szó, amire a házasulni szándékozó fiatal emberek egyike-másika vadászik, hanem a hasznot, az eredményt jelentő *hozadékról*.

„... a fehérterroristák ismert kegyetlenkedéseinél is gonoszabban jártak el becsületes, *ártalmatlan* emberekkel szemben” – Első olvasásra helyettesíthetjük a kiemelt szót a hozzá valamelyest hasonló *ártatlan* alakkal. Az *ártatlan* rendszerint személynek a jelzője, és tisztát, romlatlant jelent, illetve olyant, aki vétekkal, bűnnel nem vádolható. Az *ártalmatlan* viszont olyan anyag vagy tárgy, amely nem árt, nincs káros hatása.

„... ezután a szemükkel együtt a szájuk is *elnyílt*” – A csodálkozás nem mindennapi mértékét akarta kifejezni az író, de mondata egy kissé sutára

sikeredett. A csodálkozásnak vannak az ember arcán is megnyilvánuló jelei. Ilyen a *tágra nyílt szem*. Ez bújik meg a kiemelt szóban, de semmiképp sem *el-* igekötővel. Aki elcsodálkozik, annak esetleg *tátva marad a szája*, vagy *eltátja a száját*.

„A boszniai vezetőség és a hadsereg azonban nem tűrte Abdic önuralmát” – Az *önuralom* tiszteletreméltó erkölcsi magatartás, erény, szemben az *önkényuralommal*, amely ellen viszont fellázad a társadalom, vagy az érintett emberek egy-egy csoportja.

Hibás szóhasználat

A nyelvi jelrendszer legismertebb részei a szavak. Ezt bizonyítja Juhász Gyula verse, amely így kezdődik: „Szavak, csodálatos szavak” – s így folytatódik: „Világokat jelentenek, / Meghaltál, ha már nincsenek. / Őlnék és feltámasztanak” a „Szavak, csodálatos szavak.”

A nyelv művésze nyilván minden alkotási folyamatában átéli a csodát. A közéleti ember, a közíró már nem mindig, az átlagember, akinek nem kenyeré az írás, még kevésbé.

Bizonyára ez a leggyakoribb oka annak a botlásnak, amelyet szótévesztésként tartunk számon. Minden szónak két fő alkotó eleme van: az alak (hangsor, betűsor) és a jelentéstartalom, amelyekhez a legtöbb esetben hozzákapcsolódik a szóhangulat, az érzelmi velejáró. A hibák forrása az alakváltozatokban való járatlanság vagy a jelentésárnyalatokban való tájékozatlanság egyaránt lehet.

A közelmúltat elemző történelmi visszacmlékezésben olvastam: „Tereltek bennünket, mint a *gulyás a birkát*.” Úgy vélem, nem szükséges különleges jártasság az állattenyésztés hasznos tudományában a szótévesztés felismeréséhez. Összefoglalóan *pásztornak* nevezzük azokat az embereket, akik a különféle háziállatok őrzésével, terelésével foglalkoznak. A birkák pásztorát a nyelvjárásokban *birkásnak* hívják, a köznyelvben *juhász* a neve. A *gulyás* a marhákat pásztorolja. Mind a három foglalkozás családnévként is gyakori a magyarban. Ennek a szótévesztésnek

esetleges oka lehet a jellegzetesen magyar ételnév, a *gulyás*, amely az Alföldön a leggyakrabban birkahúsból készül.

Mezőgazdaságunk hátrányos helyzetét a tévé riportere azzal magyarázta, hogy a gazdák pénziány miatt nem mindig megbízható, szavatolt *magot ültetnek*. Ahhoz, hogy a szótévesztést észrevegyük, nem kell mezőgazdász oklevél. Az *ültet* szavunk jelentése: „Szaporításra való növényi részt termesztés végett földbe helyez” – Ehhez az igénkhez elsősorban a *palánta* képzete társul, s ha megered a sok palánta, akkor *ültetvényről* beszélünk.

A *vet* jelentése viszont: „Növényi magvakat termesztés végett a megmunkált földbe juttat” – Ezt bizonyítják a belőle származó szócsalád tagjai, mint a *vetemény*, *veteményez*, *veteményes* (kert), *vetőmag*, *vetőgép* stb. A Biblia példabeszédeiben sem a *magültetőről* olvasunk, hanem kivétel nélkül a *magvetőről*. A nevezetes könyvkiadónak még véletlenül sem Magültető a neve, hanem *Magvető*. Egyetlen termesztett növényünkkel kapcsolatban alakult ki parázs vita, s ez a *krumpli*, ünnepebb nevén *burgonya*. Szaporítása köztudottan nem magról történik. Ezért kérdés, hogy a *krumplit* vetik vagy *ültetik*. Tájanként, nyelvjárásonként változik, miként a belőle készült gyakori ételünk, amely hol *paprikás krumpli*, hol *serpenyős burgonya*.

Értsük a szót!

Aki az átlagosnál figyelmesebben olvas újságot, hallgatja a rádiót, vagy nem szunyókálva ül a tévé előtt, egyre gyakrabban kapja fel a fejét az olvasott vagy hallott szöveg egy-egy szavának láttán, hallatán.

Eddigi megfigyelések szerint a legnagyobb veszélyt az idegen szavak használata jelenti. Az aggasztóan sok eset közül most csupán a következőket emeljük ki. Az *alternatíva* majdhogynem divatszó lett, főként a politika szaknyelvében. Sajnos, használói nincsenek tisztában pontos jelentésével. Íme a bizonyosság: „A mai helyzetben egyetlen lehetséges *alternatíva* minden helyen minden tisztségben; eredményesen dolgozva megfelelni a

bizalomnak” – olvastam újságunkban. Az *alternatíva* szó jelentései: 1. olyan eset, amelyben két lehetőség között választhatunk, 2. az egyik lehetőség a kettő közül. Az egyetlen *alternatíva* tehát abszurdum, mert éppen azt jelenti, hogy nincs alternatíva. Sokszor hallhattuk-olvashattuk helyesen használva ebben a már-már közhelyszerű, de cáfolhatatlan megállapításban: A békés együttélésnek nincs *alternatívája*.

A szótévesztés veszélye megnő, ha két idegen szó alakra, hangzásra hasonló. Ez az eset áll fenn a következő példában: „Az előterjesztett anyagban tárgyalta és az ezzel kapcsolatos felvetésekre a minisztérium illetékesei is *referáltak*.” Eltekintve az ugyancsak gyakori egyeztetési hibától, egy kevéske figyelemmel megállapítható, hogy a *referáltak* (= valamiről beszámolót tartottak, jelentést tettek, hírt adtak, valamit elmondtak) helyett a *reflektáltak*, azaz feleltek, válaszoltak valamire; „utólag megjegyzést tettek valamire” jelentésű szó illetet volna, ha az újságíró valamilyen okból ragaszkodik az idegen szóhoz.

A magyar szavak összetévesztésének is legtöbbször a hasonló hangzás, a rokon alak az oka. Íme néhány eset! A telefontudós tevékenységéről így tájékoztatta az újság az olvasókat: „A következő héten a légúti betegségekről, a vírusfertőzések *szövevényeiről* és azok kezeléséről ad felvilágosítást” – A vírusfertőzéseknek nem szövevényei, hanem *szövődményei* vannak. A rádió így adta hírül egy magas rangú férfi halálát: „... *szívelégedetlenség* következtében elhunyt” – A *szívelégtelenség* mint halálok nem azonos a szívelégedetlenséggel. Nem is tudjuk pontosan, hogy ez utóbbi testi vagy lelki nyavalya-e, esetleg mind a kettő.

Végezetül még egy újsághír: „Többen telefonáltak, hogy a pécsi Kosuth Lajos utca 38. sz. épületről két kódisz *lepotyogott*.” – Így azt jelenti, hogy nem egyben, helyesebben: kettőben, hanem darabokban esett a földre, járdára. A *potyogott* nagyon kedélyes szóhasználat a *pottyant*, a komolyabb *hullott* és a semleges stílusú *esett* helyett. A különbségről az adhatná a leg-hitelesebb felvilágosítást, aki veszte fejére az esemény alkalmával éppen a kérdéses épület előtt tartózkodott.

Szókinsünk

Szókészletnek is mondják. Beszélhetünk anyanyelvünk szókinséről, amely magába foglalja a múltban és a jelenben használt valamennyi szavunkat. Mennyisége csak hozzávetőlegesen állapítható meg.

A szakértők szerint több, mint egymillió rögzítésére, szótározására a magyar nyelv teljes szótára hivatott. Egyelőre csak cédulázva található az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Miként a nyelv, úgy a szókinszete is a nyelvközösség közös (kollektív) tulajdona. Az egyes beszélők ennek csak töredékét birtokolják. Ez az egyéni szókins. Nagyságuk roppant különböző.

Az írói, költői szótárak nyújtják róla a legbiztosabb tájékoztatást. Ilyen a Petőfi-szótár, a Juhász Gyula-szótár és a Toldi-szótár, amely Arany legismertebb elbeszélő költeményének a szókinszetét tartalmazza.

Az élőszavas és az írásos nyelvi megnyilatkozások mindig árulkodnak a beszélő és az író egyéni szókinséről. Aki a tévé híradójában azt mondta: „A robbantás nem okozott *érdemleges* károkat a környezetben”, – az aligha ismeri a kiemelt szó jelentését. Az *érdem*-ből képzett melléknév ugyanis elsősorban pozitív tartalmú, amely ellentmond a *károkat* szó jelentésének. A *súlyosabb*, esetleg a *jelentősebb* vagy végső esetben a semleges hangulatú *nagyobb* szó inkább elfogadható.

„Az újjászerveződő KIS-ANTANT többszörös és igen hatékony főlényét az a kis ország ma már képtelen lenne *megvédeni*” – írja az újság. Itt nyilvánvaló az igeikötő helytelen használata. A *meg* helyett a *ki* állhat a *védeni* előtt. A rádió híradása szerint „Programjainkat mindig *közösen* egyeztetjük” – mintha az egyeztetés másképpen, vagyis nem *közösen* is lehetséges volna.

Néha a szakmabeliek is megbotlanak. Nyelvész írja: „Hasonló érteleműsűrítő jelöletlen összetételek mai nyelvünkben *ezrével akadnak*” – Az *akad* ugyanis másodlagosan „előadódik, előfordul ritkán váratlanul” jelentésben használatos.

Ugyanez a hiba fordul elő a Szent Benedekről szóló mondatban: „... ma is *számtalan követője akad*”. – A Telemagazinban olvasom: „MAC RYAN egy *derűs mosoly*.” Eszerint van borús mosoly is! – A „B” rizz,

amelynek kg-ja 119 Ft, a hír szerint „mély ár”. – A *magas* még talán elmegy, de a *mély*, enyhén szólva szokatlan.

Az idegen szavak használata különösképpen megkívánja a pontos jelentés ismeretét. Ennek hiányát szemléletesen tükrözi az az elszólás, amely szerint „A polgármester szűkebb *pátriárkájában* érzi otthon magát” – Bármilyen sokszor emlegetik is manapság az ortodox főpapot, nem azonos a szűkebb *pátriával*.

Szóválasztás, szótévesztés

A fogalmazásnak akár élőszavas, akár írásbeli, alapkövetelménye, hogy mindig a legmegfelelőbb szó kerüljön a maga helyére.

Ennek a feltétele pedig az egyéni szókinccsnek nemcsak a számszerű, mennyiségi gazdagsága, hanem a minőség szerinti, árnyalatokat is kifejező érzékenysége. Hiánya könnyen szótévesztéshez vezet. Szinte mindennapi tapasztalat, hogy nemcsak közemberek, hanem jó tollú, tehetséges újságírók a sürgős munka iramában pontatlanul fogalmaznak, s ezzel rontják az olvasók többségének amúgy is bizonytalan nyelvérzékét.

Íme néhány nem követendő példa a helytelen *szóválasztásra*, vagyis a *szótévesztésre*. „A Repeta című tévéműsor az egyetemre készülők *segítését* kívánja szolgálni” – írja az egyik országos napilapunk. Nyilvánvaló, hogy a *segít* igénkből képzett két főnév: a *segítés* és a *segítség* cserélődött fel. Ebben a mondatban a *segítését* lett volna a helyénvaló.

„A kiállítás *időszerű sorrendben* mutatja be a város fejlődését” – olvasható az újságban közzétett tájékoztatás. A mondanivalót értjük, de a nyelvi megformálásán lehetett volna finomítani. A kiállítás anyagának elrendezésében ugyanis az *időrend* (idegen szóval a kronológia) elve érvényesült. Ezért az *időrendben* kívánkozik az „*időszerű sorrendben*” helyére.

Az oktatás-nevelés kérdéseiről manapság sokan nyilatkoznak, s abban megegyeznek a vélemények, hogy az ifjúságnak nincsenek példaképei, akiket követhetne.

Ritka kivételről ad hírt a következő mondat: „Puskás Öcsi sok gyerek *jelképe*”. A jelkép vagy szimbólum rendszerint valamely elvont foga-

lom képszerű jelölője. A *galamb a béke, a babérkoszorú a győzelem, a liom az ártatlanság jelképe*. Ebbe a mondatba a *példakép* szavunk illik, mégpedig 'követendő személy' értelemben. Ennek a magasztosabb s inkább az irodalomba illő megjelölése az *eszménykép*, ritkábban az *ideál* szavunk.

A következő mondatnak csak egy része, ún. tagmondata kifogásolható. „... olyan hírek *keltek lábra* az osztrák alvilágból...” – Ez azt példázza, hogy az állandó szókapcsolatok állandó tagjai is gyakran fölcserélődnek. A *keltek* után a *szárnyra* szó következhet, képszerűen fejezve ki azt, hogy a hír to-vaterjed úgy, ahogy a madár száll.

A *láb* is szerepel az állandó szókapcsolatokban, mégpedig így: *lábra kap* 'megindul, elmozdul' értelemben. Itt azonban inkább a *lába kel* kísértett, ami rendszerint azt jelenti, hogy 'eltűnik' valami, rendszerint tárgy, tehát élettelen dolog úgy, mintha lába nőtt volna.

A szavak becsülete

Karinthy Frigyes írta annak idején: „Új Bábelt élünk, a fogalmak pokoli zűrzavarát. Gyalázatos hazugok megrontották a szavak becsületét.” Bizonyára megvolt az oka erre a keserű kifakadásra. De ez a folyamat mind a mai napig tart. Elég csupán arra gondolnunk, milyen nagy felfogásbeli különbség nyilvánult meg *polgár, polgárság* szavaink értelmezésében két vezető politikusunk szópárbajában. Az elmúlt évtizedekben megjelent szótárak jó néhány címszavának értelmezése magán viseli a rendszer ideológiai felfogását, ezért kiigazításra szorul. Most csak egy-két olyan szót veszünk szemügyre, amelyek az emberiség egyetemes műveltségének fogalmait jelölik. Jelentésük napjaink magyar nyelvhasználatában egyszerűen szólva elsekélyesedett.

Ilyen a *filozófia*. Hosszú időn keresztül a tudományok tudománya. A természet és a társadalom, a gondolkodás és a megismerés *legáltalánosabb* törvényeit kutató és rendszerező tudomány. Magyar neve: bölcsélet. A tudományegyetemek egyik kara ma is a bölcsészettudományi kar. Ez már

leszűkíti a fogalom körét az ún. humán tudományokra. Vele párhuzamosan működik ugyanis a természettudományi kar. A legáltalánosabb törvények kutatásából és rendszerezéséből következik, hogy *világnézetet, életfelfogást* is jelent (életfilozófia). Ezzel szemben mit hallunk, mit látunk ma? Leggyakoribb *politikai felfogás* értelemben való használata. „O.V. programja elorozza a modern szociáldemokrácia filozófiáját”; „A modern szociáldemokrácia E. Bernstein politikai filozófiájára alapozódik” (a proletárt polgárrá kell tenni). „Mi az önök üzleti filozófiája?” – teszi föl a kérdést a riporter. A válasz nagyon gyakorlati: „Megfelelni a legmagasabb igényeknek.” – „Ez a gyönyörű és ízléses doboz egyébként sejtet valamit a cég üzletfilozófiájából is”; „A Misszió teljesen új filozófiát képvisel a magyar egészségügyben.” – De van iskolafilozófia, területfejlesztési filozófia, agrárfilozófia, a talajművelés filozófiája (a tévében). Bodnár Lajos zsökének „az a filozófiája, hogy sosem kell erőltetni a lovat.” Ha így haladunk, a fogmosásnak, a cipőtisztításnak is lesz filozófiája.

A *retorika* szavunk is sokat vesztett eredeti, emelkedett jelentéséből és hangulatából. Magyarul szónoklattan: hatásosan csoportosított érvek, gondolatok előadása. „Lehet-e radikálisnak és nemzetinek lenni a parlamentben? Lehet, csak a hangsúly nem a *retorikán* van, hanem a megalapozott érveken...”; „...a változtatásról szóló *retorika* kitűnő, érdemi elmozdulás azonban nem látszik”; „... nemcsak Torgyán, hanem Orbán *retorikája* is a tömegkultúrát képviseli”; „... olyan pártok is vannak, amelyek csak a *retorika* szintjén keresztények”; „... a régi-új tsz-elnökök inkább a MOSZ, ill. N. T. *retorikájára* kíváncsiak.” Van „szociáldemokrata, neoliberais, populista retorika”, sőt „retorikai hókuszpókusz”. Vagyis a retorika és művelője bizony messze került eredeti jelentésétől, amit Arisztotelész és Cicero így fogalmazott meg: „A szónok *vir bonus*, jó ember és csak így és ilyen értelemben mond szép szót, azaz igaz szót hallgatóinak.” Egyszerűbben: a szavak elváltak a tettektől. Erre mondták valamikor: *üres retorika*. Most az üres jelző nélkül ugyanezt jelenti.

Jelentésbővülés

A világ dolgait és jelenségeit fokozatosan ismeri meg az ember gyereke. Az állandóan bővülő ismeretanyag a nyelvi formába öltöztetéssel válik átadhatóvá. A nyelvkincsben tükröződik egy közösség műveltsége. A gondolkodás fogalmi gondolkodás, a fogalmak a szavak mint nyelvi jelek által válnak közösségivé. Az egyéni szókincs nagysága viszonylag pontosan tükrözi az egyes ember műveltségét, ismeretanyagának mennyiségét és minőségét. A fogalmak szaporodásával nem jár együtt a szavak számának növekedése. A fogalmak száma elvileg végtelen. A szavak számára határt szab a nyelv rendeltetése az emberek közötti érintkezés (kommunikáció) eszközeként és az egyéni szókészlet bővítésének korlátai. Ez magyarázza meg a *jelentésbővülés* jelenségét, azt, hogy egy-egy szóhoz a társadalom fejlődése során újabb jelentések társulnak.

A mai magyar nyelv életéből vegyünk szemügyre néhányat. Úgy látszott, hogy az ún. *Watergate-ügy*, amely kipattanásakor az egész világot foglalkoztatta, lassan elül a „minden csoda három napig tart” szólás alapján. Ámde nem így történt, legalábbis a magyar politikai nyelvben nem. Az összetett szó: *Watergate* utótagja függetlenedett, és önálló életet kezdett élni, ill. új előtagokat vonzott magához. Hallhattunk, olvashattunk *olajgate*-ről, legújabban *cipzár-gate*-ről, majd nevesítve *Tocsik-*, *Pintér-*, *Simicska-gate*-ről. Feledve az amerikai angol szó eredeti jelentését (vízkapu, vagy vízi kapu), nem törődve azzal sem, hogy az egy épületnek a neve, amelyhez az ügy kapcsolódott. A magyarban egyszerűen sötét ügy, erősebb fogalmazásban botrány jelentésben vált közismertté.

Ehhez hasonló a *bomba* szavunk jelentésbővülése is. Beszélnek és írnak *gabona-*, *konzerv-*, *bor-*, *hús-* stb. *bombáról*. A gazdasági élet, a gazdaság- és kereskedelempolitika válsággócait jelölik azon az alapon, hogy ezek is robbanhatnak.

Szőkítésen valamikor csak a haj színének megváltoztatását értettük, ma viszont inkább az olajjal történő mesterkedés képzeletét társul hozzá. Valamikor beszéltünk *Nobel-*, *Kazinczy-díjról*, *pályadíjról*, ma pedig a *sikerdíj* a menő. A karcsúsítás egykor az angol úri szabók szakszava volt, ma sokkal kellemetlenebb jelentés kapcsolódik hozzá. A *csomag* szó hallatán

sem a várvavárt postai csomag jut eszünkbe. Hasonlóképpen vagyunk az *ejtőernyős* szavunkkal is. Az *injekciót* se csupán a betegek kapják, hanem a bankok, hogy a meggyógyult emberekhez hasonlóan talpra álljanak.

Talán az eddig említetteknél is gyakrabban találkozunk a *lenyúl* szóval. Eredeti jelentése: lejjebb lévő helyre nyúl. A térbeliség képzete társult hozzá, és mint mozgást jelentő ige tárgyatlan volt. Ma ellop, csen, sikkaszt, dézsmál, csempész a jelentése – és mindig valamit, azaz tárgyas igévé vált. Ahogy az újság írja: „Ez az egész 120 millió úgy van lenyúlva.”

Íme nyelvünk minden téren lépést tart a fejlődéssel. Egy nyelvész így értékeli ezt a jelenséget: A szójelentéseknek, stílusértékeknek állandó mozgása természetes és roppant üdvös folyamat.

Túlozunk

Pécsett, a Konzum Áruház épülettömbjének nyugati oldalán hosszú időn keresztül egy, a járdára kitett reklámtábla „riogatta” a járókelőket. Rajta ez a felirat: „RÉMES, mennyi rétes! – Megnyílt a rétesgyár.” Az épületben lévő üzlet fölött valóban ott díszeleg a *Rétesgyár* cégjelzése.

A stilisztika, a nyelvi kifejezésmód tudománya szinte kezdettől fogva számon tartja a hatáskeltés eszközeként a *túlzást*. Íróink, költőink is gyakran éltek és élnek vele. Amikor a költő ezt írta: „Tenger nép az utcán” – nyilván azt kívánta hangsúlyozni, hogy *nagyon sok, megszámlálhatatlanul sok* ember gyűlt össze. Nem szorul magyarázatra a *tenger* és a *nagyon sok* kifejező ereje (expresszivitása) közötti óriási különbség. A hétköznapi nyelvhasználatban is előfordul a túlzás. Gondoljunk csak arra, amikor egymást rég nem látott barátok, ismerősök találkoznak, a meglepetésnek így adnak hangot: *Ezer esztendeje* nem láttuk egymást. Humoros hangnemben így folytatódik: Csak kilencszázkilencvenkilenc.

A túlzást mint stílusesszöközt akkor használjuk, ha az egyszerű, megszokott nyomatékosító szavakat, mint a *nagy, jó, helyes, szép, igaz* és ezek határozóragos változatait: *nagyon, helyesen, szépen* stb. nem érezzük elég hatásosnak. Ezért helyettük „túlzó” szavakkal, kifejezésekkel élünk. Mind-

addig nincs is baj, amíg megmaradnak az eredeti jelentéskörükben. De amikor a pozitív jelentéstartalmú szavak ellentétes értelmű határozókat, jelzőket kapnak, akkor már kételyeink támadnak a helyességét illetően. Ilyenekre gondolok, mint a: *Borzasztó szép* volt az előadás – *Irtóztos örömrivalgás* hangzott fel – Az olaszok *rettenetesen szeretik* a téztaféléket – *Iszonyúan jól* érezte magát nálunk – *Rém rendes* barátja van stb., stb.

Szinte vég nélkül sorolhatnám ezeket az ellentétes értelemben használatos szókapcsolatokat: *örült(en)*, *örületes(en)* szerelmes, kedves; *irgalmatlan(ul)* barátságos; *fenyegető(en)* sikeres fellépés; *eszméletlen(ül)*, *örületes(en)*, *haláli(an)* jól sikerült.

E jelenség magyarázatoként hivatkozhatunk az anyanyelvi műveltség fogyatékosságára, a divat hatására, izlésbeli szempontokra, de az ilyen túlzások mögött társadalmi-pszichológiai összefüggések is vannak.

A Rétesgyár hirdetőtáblájának szövegében azonban főleges mélylélektani okokat feltételezni. Csupán a nyelvi divat hatására alkalmazott reklámfogás, amely a rémület érzésének fölkeltése helyett inkább a vásárlásba torkolló érdeklődés, kíváncsiság fölkeltésében bízik.

Mi a különbség?

Szinte mindenki tud több-kevesebb példát annak szemléltetésére, hogy egyetlen hang megváltoztatja a szavakat alkotó hangsor jelentését. Más az *örül* és az *őrül*, a *buja* és a *búja*, a *veréb* és a *véreb*, a *cipó* és a *cipő*. Sokan nagyvonalúak, s emiatt nemcsak stílushibát követnek el, hanem vétenek az érthetőség követelménye ellen is. Olyan eseteket sorolok fel, amelyekben egyetlen hang (betű) megléte vagy hiánya okoz stilisztikai vagy értelmezési gondot. A kiinduló példa legyen az *igaz*(ember). A szókezdő *i* elhagyása pontosan az ellenkezőjére változtatja a szó jelentését.

Gyakran találkozunk a *fáradtság* és a *fáradtság* fölcserélésével. Ez azért fordul elő, mert a különbség csak írásban jelentkezik. Kiejtés szempontjából megegyeznek, vagyis a kiejtési azonosalakúság esete forog fenn. *Fáraccság* hangzik az élőbeszédben, pedig a jelentéskülönbség viszonylag

könnyen megállapítható. A *fáradtság* ugyanis azonos a fáradozással, azaz a cselekvéssel, tevékenységgel. S ennek következménye az az állapot, amelyet a *fáradtság* szóval jelölünk. Ugyanez figyelhető meg az *izzadság* (izzadás, verejtékezés) és az *izzadság* (izzadt állapot) szóalakpárban.

Egy másik típust képvisel a *gyerek-gyermek* szópár. Az első a beszélt köznyelvben általános. A második inkább választékos hangulatot tükröz. Ez csupán stilisztikai különbség. De *ivadék, utód* értelemben szinte mindig a *gyermek* alak a használatos. Például valakiről azt mondják vagy írják, hogy „a XX. század gyermeke”, vagy „a szabadság gyermeke”. Még határozottabb a különbség a szó képzett és összetételben szereplő alakjaiban. Az anyával kapcsolatban a *gyermeke* a helyénvaló, ha olyan anyáról szólunk, akinek gyermeke van. Az anya szóban magában is benne van a gyermeke jelentés. Gyermektelen anyáról csak akkor beszélhetünk, ha elvesztette gyermekét, gyermekeit. Ha e helyett *gyerekesnek* nevezzük, akkor súlyos bírálattal illetjük, mert ez azt jelenti, hogy éretlen, azaz még nem nőtt fel az anyai hivatás gyakorlásához.

Annak is fogyatékos a stílusérzéke, aki nem tud különbséget tenni *gyermekjáték* és a *gyerekjáték* között. Az első ugyanis eredeti értelemben használatos, vagyis olyan játék, amellyel a gyermek foglalkozik. A második viszont már átvitt értelmű, s azt jelenti, hogy valamely feladat megoldása nem okoz gondot, könnyű, egyszerű.

A vizsgált jelenség harmadik típusát szemléltesse az *ismertség – ismeretség* szópár. Az első azt jelenti, hogy valakit vagy valamit széles körben ismernek, sokan tudnak róla. A második inkább kapcsolatot jelent, egy meghatározott körhöz való tartozást.

Kicsinyítés

A hagyományos stilisztika az ún. alakzatok (figurák) közé sorolja. A kedveskedés, évődés, vidám tréfálkozás, ritkábban a finom gúnyolódás stíluseszköze. Ezért a leggyakrabban a gyermekversekben, mondókákban, mesékben találkozunk vele. Alkalmazása ezekben a műfajokban szándékos, tudatos.

Az *icuri-picuri*, az *icinke-picinke*, az *incifinci* és társai mindannyiunk számára sokkal kifejezőbbek, sokkal többet mondanak érzelmi-hangulati szempontból, mint a *kis*, *kicsi* szavunk.

A kicsinyítés nyelvi eszközei elsősorban az *i* hangok. A hangszimbolika szerint is ilyen hangulati tartalmuk van. Ezért a becéző nevek nagy részét ezzel képezzük: *Ági*, *Ili*, *Zsuzsi*; *Bandi*, *Karcsi*, *Laci*. Közismert kicsinyítő képzőink a *-ka*, *-ke*, *-cska*, *-cske*. Egy baráti társaság György nevű tagját, aki feltűnően alacsony termetű volt, nem illett Gyurkának szólítani, mert ez már túlságosan lekicsinyítette volna. Ezért Gyur lett.

A gyermeknyelv különösen nagy szeretettel alkalmazza a kicsinyítést; s ez átnyúlik az iskoláskorba is: *bölcsi*, *ovi*, *isi*, *suli*, *naci*, *pulcsi*, *vacsí*, *dolcsi*, *föci*, *töri*, *szabi* stb.

A reklámnyelv is él vele. A közelmúltban a műanyagdobozos üdítőital-család ilyen nevekkel került forgalomba: *üti-dobi*, *hüsi-dobi*, *dibi-dobi*. A kereskedelemben, a piacon már újabbakkal is találkozunk. *Pari* a paradicsom, *ubi* az uborka, sőt *kovi ubi*, *sali ubi* (tessék kitalálni!), *burgi* (burgonya), *nari* (narancs). Nem akartam hinni a szememnek, amikor a tévéreklám a *mogyit*, illetve a *mogyis csokit* ajánlotta a nézők figyelmébe. Valaki nyelvtisztító buzgalmában a *hot dog* helyett nem a tükörfordítást, azaz a forró kutyát ajánlotta, hanem a *forró dugit*.

Ne csodálkozzunk, ha azt halljuk, hogy a *szülinapon* a *laszti* és a *locsi* után a *vacsí* következik *cuki süttivel*, *mogyi fagyival*. A *papírzsepi* (nem: zsebi) sem hiányozhat az *asztiról*.

Nem memém egyértelműen tréfának minősíteni a felnőttek ilyenféle szövegét sem: *Dugipénzen* és elegendő *dolcsival* *Amiba* megyünk *szabira*. A *Trabit Mercire* cseréltük. A *hiviben* sikerült elintézni. *Pircsi* segített, amikor a *Balcsin* voltunk. Ha a *moci*, a *karbi*, az *aksi* bírja, akkor *édi* és *cuki szabink* lesz. – Ilyen tömören talán nem fordulnak elő a kicsinyítések, de külön-külön igen. Egyiket se én találtam ki. Végezetül egy bolti ajánlat eredetiben: *Nyaki* akció 100 Ft/db. A *nyaki* nem más, mint kicsinyített *nyakkendő*.

Alighanem igaza van szigorú barátomnak, aki szerint ez a fajta kicsinyítés napjaink nyelvi kórképéhez tartozik. Össznépi gügyögés, vagyis: súlyosabban megítélve – nyelvi infantilizmus.

A szóismétlés

A szóismétlés a stilisztikai alakzatok (figurák) egyike, amellyel a szépirodalmi szövegekben és a szónoki stílusban gyakran találkozunk. A nyelvtan is foglalkozik vele. Ezzel az elnevezéssel nemcsak a szépirodalomban sűrűn alkalmazott alakzatot illetjük, hanem a mindennapi nyelvhasználatban előforduló hibát is, amelynek primitív vagy pongyola szóismétlés a neve.

Szakszóval *tautológiának* nevezzük. Ez az idegen szó ún. hangutánzó-hangulatfestő szóként a fogalom lényegét fejezi ki, azt a monotóniát, a fül számára kellemetlen rossz hangzást, amelyet ugyanazon szónak vagy alakváltozatának az egy mondatban való kétszeri vagy többszöri előfordulása okoz.

A primitív szóismétlés példái a régi stilisztikákban: „A néni azt izeni a néninek, hogy a néni menjen át a nénihez. Mert ha a néni nem megy át a nénihez, a néni jön át a nénihez.” – „Táncmulatság léssen, ha eső nem léssen, ha léssen, nem léssen, ha nem léssen, léssen.” – Az üzenet, ill. a hirdetés tartalma viszonylag könnyen megfejthető, nyelvi formája azonban ellene mond a helyes és szép stílus alapkövetelményeinek éppúgy, mint a szövegalkotás szabályainak.

A primitív szóismétlés eseteiként tartjuk számon a fogalmazásban járatlan tanulók dolgozatait, amelyekben egy-egy szó túlságosan sűrűn fordul elő. A mi tantermünk c. leírás így szól: A mi tantermünk az iskola földszintjén *van*. Két ajtaja *van*. A keleti oldalon három ablak *van* stb. – Vagy az Egy napom c. dolgozat minden mondata *én*-nel kezdődik.

A pongyola szóismétlés az igényesebb nyelvi megnyilatkozásokban fordul elő. Ezt példázzák a következő idézetek: „Az örökhagyók milyen *hagyatékot hagytak* maguk után?” – tette fel a kérdést egy képviselő. A *hagy* ige három alakváltozatban szerepel benne. „A tantestület milyen *céltűzést tűzött ki*?” – hangzott el egy értekezleten. Ha csak célt mondott volna, máris elkerüli a hibát. – „Lesz, aki *megkérdezi* ezt a *kérdést*” – Ha a kérdésről azt mondja, hogy fölteszi, (mert általában ezt szoktuk tenni vele), máris megszüntettük a tautológiát. – „Az *ellenőrök az ellenőrzés* során javaslatokat tesznek a megfelelő *intézkedések elintézésére*.” – Ez a mondat már súrolja a primitív szóismétlés határát.

Szövegalkotás közben gyakran előfordul, hogy több mondatban ugyanaz az alany. Ilyenkor elegendő egyszer névvel megjelölni, utána pedig egy teljes értékű szinonimával (rokon értelmű szóval) vagy névmással utalni rá. Pl. X.Y. – utána elég a *szerző, költő* stb. szóval való utalás. Írásban nem okoz félreértést, de elhangzó szövegben igen. Elsősorban azok számára, akik később kapcsolódtak be a szöveg hallgatásába.

Szószaporítás

Sokat idézett bölcs mondás: Aki két vagy több szóval nevezi meg azt, amit eggyel is lehet, az más aljasságra is képes. A szószaporítás vagy szófölsleg az azonos vagy rokon értelmű szavak együttes használata. Idegen elnevezése: *pleonazmus*. A már tárgyalt *tautológia* (primitív vagy pongyola szóismétlés) a szóalak használatával kapcsolatos hiba, a pleonazmus viszont a jelentéssel függ össze. Ez is lehet primitív és pongyola. Mindegyik fajta szószaporításnak több változata van.

Ha azt halljuk, hogy valaki a *szemére megvakult* vagy a *fülére megsüketült*, azonnal felismerjük a hibát, mivel a szemére, fülére szavak jelentése eleve benne van az utána következő igében. Ezekhez hasonló a *hanyatt fekszik a hátán*. Ez a testhelyzet ugyanis szükségképpen a hátunkhoz van kötve. A *nyomban szörnyethalt* is gyakran hallható ténymegállapítás, pedig ennek a halálnemnek éppen a pillanatnyiség a jellemzője. Aki ismeri az *aggastyán* szavunk jelentését, az nem teszi hozzá az *ősz, öreg* jelzőket. Legföljebb az *ősz* váltakozhat a kopasszal. A *forró kánikula* esetleg stilisztikai túlzásként fogadható el. A nagyon meleget ugyanis a közismert *kánikula* szavunkkal jelöljük.

Az idegen szavakat szívesen használók gyakran esnek bele a pleonazmus csapdájába. Íme néhány példa a gazdag gyűjteményből: *vizuális látvány, érzelmi emóciók, növényi flóra, első számú prioritás, kapitalista tőkés rend, időrendi kronológia, végső konklúzió, az előbb citált idézet, tradicionális hagyományok* stb.

A pleonazmus oka sokszor nemcsak a szavak jelentésének hiányos vagy felületes ismerete, hanem a felszínes fogalmazás is. „Az alkotómű-

vész *formálja és alakítja* az őt körülvevő világot” – hangzott el a rádióban. „Kereslet főként a *magyar hungarikumok* iránt van” – jelentette ki egy műgyűjtő. „Csak az kellett, hogy átessem a *első tűzkeresztségen*” – írja valakiről életművének méltatója. „*Kettős ikerterhesség* is előfordulhat” – tájékoztatta a gyermeket váró szülőket az orvos. Nem valószínű, hogy négyes ikrekre gondolt. „*Lefelé tartó süllýedés* következik” – nyilatkozta a miniszter –, ha az egyetemi hallgatók nem találják meg a helyüket a mai magyar társadalomban.”

A nyelvi igénytelenség megnyilvánulása a következő néhány idézet. „Ültek, s szó nélkül hallgattak”; „Nagyon *szimpatikus és rokonszenves* ez a törekvés”; „A kérdésekre *nemleges* válasz esetén *nemmel* kell válaszolni”. – Ide sorolhatók ezek a közhelyek: *ingyen és bérmentve; magátólértetődő természetességgel; mód és lehetőség* van rá stb. Végül egy hirdetés: „Köllegánómet *férjhez* adnám értékes emberi tulajdonságokkal rendelkező *férfihez házasság céljából*” – Ez bizony többszörös szószaporítás.

Rokonértelműség

A stílus nem más, mint kifejezésmód, válogatás a nyelvi jelek közül a közlés körülményeinek figyelembevételével. A válogatás feltétele, hogy egy fogalom megjelölésére legalább két jel (szó) vagy jelkapcsolat (szó-szerkezet) álljon a beszélő rendelkezésére. Az azonos vagy rokon alapjelentésű szavak, szó-szerkezetek megléte és használata a szinonimika, magyarul rokonértelműség. Aki még nem találkozott ezzel a jelenséggel, annak azt ajánlom, hogy néhány napig figyelmesen olvassa el lapunk Gyász hírek c. részét. Tapasztalni fogja, hogy akik gyászolnak, milyen változatosan hozzák tudomására ismerőseiknek azt, hogy valaki *meghalt*. Akinek egy fikarcnyi stílusérzéke van, minden további magyarázat nélkül képes fölfogni azt a különbséget, amely a *fáradt szíve megszűnt dobogni és a földobta a talpát* között fennáll.

Ez alkalommal a nyelvközösségben élő teremtő-, alkotóerőről kívánok szólni, amellyel szinte folyamatosan gazdagítja a rokon értelmű sza-

vak és kifejezések számát azért, hogy a nyelv, a mi esetünkben a magyar nyelv újabb finom értelemárnyalatok, hangulatok kifejezésére váljék alkalmassá. Egy közismert gyomnövényünk növényrendszertani neve: *Pongyola pityang*. Ismertebb köznyelvi elnevezése: *Gyermekláncfű*, de nem kevés ironiával nevezik *Asszonyhűségnek* is. A *Kerti orozzlánszaj Tátika*-ként sokkal ismertebb.

A kissé bizalmas, gyakran humoros színezetű szinonima ritkán válik hivatalos szaknyelvi megnevezéssé, de a köznyelvben meggyökerezik, sőt a szótárba is bekerül. Íme néhány az ismertebbek közül: *villanyrendőr*, *villanypásztor*, *csógörény*, *gulyáságyú*, *konyhamalac*, *dézsatúndér*. Újabb keletűek: *fekvő rendőr* (forgalomlassító útakadály), *gördülő országút* (autó-, kamionszállító vasúti kocsi). A *gyászhuszár* sokat veszített eredeti gúnyos hangulatából. A *lánglovag(ok)* tűzoltó(k) értelemben mára az őket joggal megillető tisztelet kifejezője.

A következő szavak többsége csúfolódó jellegű. A *drótszamar* a kerékpár; a *papírjaguár*, *egérkamion* pedig a kisautó pejoratív (rosszalló) hangulattal telített szinonimája. Egy tanfolyam előadója a Trabantot *tökhéj*-nek nevezte. Ehhez a csoporthoz tartozik a *rozsdaboglya* ócska(roncs) autó értelemben. (L. Rozsdatemető!). A *benzintyúk* a motorkerékpár hátsó ülésén kuporgó nő. Erkölsi ítéletet is hordoz a *kapaszökevény* (faluról városba költöző fiatal). (L. katonaszökevény!) A háború idején közismert volt a *hitlerszalonna* (kemény, vágható gyümölcsíz). A szegénység ironikus nyelvi megnyilvánulása a *suszterfánk* (sült krumpli). A szókészlet vulgáris rétegébe tartozik a *kutyagumi* és a *lócitrom*. A pajzánságot képviseli a *bájdorong*, *hancúrléc*, *kéjbarlang*. Valamennyi a nyelvi leleményesség bizonyítéka.

Szokatlan szóhasználat

Bartók és Kodály kapcsolatát ismertette a zenetörténész ezt a mondatot írta le: „B.B. *húzódása* a kórusművek írásától” – Kodály ugyanis biztatta ilyen művek komponálására. Nyilván a *húzódózás* illik ide. Jelentése:

vonakodás, ódzkodás, viszolygás. A *húzódás* elsődleges jelentése: az izomrostok túlfeszülése, feszítése következtében beálló testi, fizikai sérülés.

Mint néhány másik szavunkban, úgy ebben is bekövetkezett a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás. Grétsy László szóhasadásnak nevezte ezt a jelenséget. A *húzódik*, *elhúzódik* a térbeliség mellett időbeliséget is jelent. De eddig még nem bővült sem az *ódzkodik*, sem a *szabódik* szavunk jelentésével. Az első ugyanis azt jelenti: őszintén nem akar valamit. Pl. Ódzkodik a felkínált állás elfogadásától. A másodiknak a jelentése viszont épp az ellenkezője: valójában nagyon is szeretné, csak kéreti magát, mint a „béna harcfi” – „rá is áll az könnyen, bár *szabódik* elébb” (Arany: Családi kör).

Politikai program ismertetésében hangzott el: „Szükség van arra, hogy ezt a túlbujánzó *hatékonytalan* államot lebontsuk” – A *hat* igetőhöz két képző járult: az *-ékony* és a *-talan*. Az első azt jelenti, hogy az igetőben kifejezett cselekvés valakinek, valaminek jellegzetes tulajdonsága.: *hajlékony*, *gyúlékony*, *fogékony*. A második ún. fosztóképző. A két jelentés tehát kizárja egymást. Mindenki számára nyilvánvaló lesz, ha a felsoroltakhoz hozzátesszük az *-ékony*, *-ékeny* képzőt.

Hasonló ehhez a következő mondat szóhasználata: „A vegyszer a méhekre *kártalan*” – Magyarul: nem káros vagy ártalmatlan. A nevelőintézet tanára így vette védelmébe a fegyelmi bizottság elé állított fiút: „A gyerek viselkedése mindig *mintás* volt” – Mintás lehet a szóvet, a viselkedés viszont *mintaszerű*. Egy híressé vált személyt az ismertetés *világjárta* embernek nevezett. Vagy *világlátott* vagy *világot járt*. Horgászszerencséről szóló hír: „X.Y.-nak *négykilónyi* ponty akadt a horgára” – vagy: *négykilós*, (egy darab) vagy *négykilónyi*, vagyis több, de az összsúlyuk 4 kg.

Egy szomorú történet hőse mondja: „Csak sírtam, mindenem *zsibongott*, és a csontjaim majdnem elégték” – A *zsibong* hangképzetet, hangbenyomást jelöl, amelyet sok ember egyidejű hangoskodása kelt (*Zsibongva* hadával a völgyben alant ... Arany: Szondi két apródja) – A kft. betűszót rendszerint így oldják fel: *korlátolt* felelősségű társaság. Pedig a *korlátolt* jelentése: tompa agyú, szűk látókörű, ostoba. Ezért inkább a *korlátozott* fejezi ki a pontos jelentéstartalmat.

A sajtó hiteltelenségét, a csúsztatást, fordítást így teszi szóvá a kritikus: „Minden tárgyilagosságtól *mentesek*”. A *mentes* szavunkkal inkább a jót, dicsérendőt szoktuk jelölni.

A ló másik oldalán

A társadalomban végbemenő változást, amelyet hivatalosan rendszerváltásnak neveznek, az *ÚR* szavunk használata is jelzi. Barátom és kollégám felidézte az államosított püspöki tanítóképző igazgatójának elhíresült mondását, amely egyben tilalom is volt: „A tanár úr meghalt” – Az általánossá vált tiltás alól a „vörös szigeten” kívül a doktor úr és a tanár úr mentesült, az idézett igazgató azonban az intézet tanárait is kimondta a halálos ítéletet.

Napjainkban viszont mintha átestünk volna a ló másik oldalára. A Magyar értelmező kéziszótárban az *úr* szócikk hét jelentése közül a 2. szerint: „az úr udvarias megszólítás, megnevezés, amellyel mindenkor a kelendő tiszteletet fejezzük ki illendő formában.”

Újabbán már olyanokat is uraznak, akik a legkevésbé se szolgáltak rá. A rádió és a tévé bűnügyi riportjaiban sokszor a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetőit, pontosabban: gyanúsítottjait – az ártatlanság vélelme alapján – nevezik, szólítják *úrnak*. Egy-két valóságos példa. „Majd az *úr* lelőtte az áldozatot”; „Az idős asszonyhoz odalépett egy *úr*, és megfenyegette, hogy kiszúrja a szemét, ha legközelebb nem kap 50 ezer forintot” – Egy nyomozó így nyilatkozott: „A szóváltást követően T. *úr* leütötte a sértettet”; „A két álarcos *úr* a pénzzel elhajtott a helyszínről” – A riporter egy gyilkosság gyanúsítottjával beszél, akit következetesen *úrnak* szólít és nevez. A meggyilkolt férfi viszont csak a sértett minősítést érdemelte ki.

Igazat adtam barátomnak, aki szerint ilyen esetekben sokkal helyénvalóbb és stílusosabb a semleges hang, a hűvös tárgyilagosság. A bűncselekmények elkövetői inkább a *gyanúsított*, a *tettes*, a *férfi*, az *ember*, az *illető személy* szavak valamelyikével nevezhetők meg. Az *úr* titulus viszont sérti sokunk önértétét, s előbb-utóbb értékét veszti.

Hasonló sorsra juthat a *hölgy* szavunk is, ha ilyen szövegösszefüggésben használjuk: „Egy *hölgy* alvó férjét leszúrta, majd pisztollyal két lövést adott le rá” – Ebbe a mondatba mindenképpen az asszony főnév „illető” volna.

Idézhetném a sportközvetítéseket, amelyek szerint a legkülönfélébb versenyekben nem férfiak és nők, hanem *urak* és *hölgyek* vesznek részt.

A tévé műsorán *hölgy-ökölvívó*verseny szerepelt. Ezek a példák nem hasonlíthatók ugyan a bűnügyi tudósítások szóhasználatához, mégis kérdéses, szükség van-e ilyen szövegkörnyezetben az udvarias és választékos szóhasználatra.

Az, hogy a mellékhelyiségek ajtaján látható jelet (ikont) URAK-HÖLGYEK-nek vagy FÉRFIAK-NŐK-nek értelmezzük verbálisan, azaz a beszélt nyelvre lefordítva, a lényegét illetően teljesen mindegy.

Petrencerúd – nyomórúd – vendégoldal

Az MTV 1 a napokban adott hírt arról, hogy az idén is megrendezik az immár hagyományossá váló visegrádi várjátékokat. Korábbi felvételeket láthattunk a rendkívüli erőt próbáló versenyszámokból, közöttük annak a bizonyos „rúdnak” a nyújtott karral való kitarásáról. Az elhangzott szöveg szerint ez a *petrencerúd*. Bizonyos vagyok benne, hogy sem a szöveg megfogalmazója, sem a megszólaltatója nem ismeri a szóval jelölt fogalmat. A helyes stílus első követelménye a tárgyyszerűség, a valóság hiteles ábrázolása. Ehhez kit hívhatnánk legmegbízhatóbb tájékoztatóként, mint Arany Jánost, aki a Toldiban többek között ezt a bizonyos eszközt is megénekelte „hitelesen”. (L. epikai hitel elve!)

Eleve kizárható a *petrencerúd*. A béresek, akiknek a nyakára ült Laccó, *boglyák* hűvösében horkolnak. A sokkal kisebb petrencék ugyanis – főként „déli nap hevében” nem adnak árnyékot, legalábbis nem akkorát, amelyben hűsölhetne az ember. A kisebb méretű petrence szállításához különben is két rúd szükséges, amelyet lehetőleg puhafából (hárs, fűz) készítettek. Alkar vastagságú, 2-2 és fél méter hosszúságú dorong, amelyről lefejtik a háncsot és kihegyezik, hogy könnyen lehessen a petrence alá dugni. Két ember, de asszony is ezekkel közelíti ki a petrencékbe gyűjtött szénát a szekérral járható út szélére. Ha jó száraz ez a szerszám, az erősebb kamasz is képes fölemelni és kitarani.

Marad tehát a *nyomórúd* és a *vendégoldal*. Mindkettő ott lehetett a réten, ahol „üresen vagy félig rakottan / Nagy szénás szekerek álldogálnak...”. A szénát, kévébe kötött gabonát szállító szekér (Dél-Dunántúlon: hosszikocsi) szélesítésére való két rúd a szekér hosszában a *vendégoldal*. A hős bemutatásában már a nagyjelenet előtt ez olvasható: „Szörnyű vendégoldal reng araszos vállán”. De a szóban forgó tárgy nem ez, hanem a nyomórúd, a szekérre rakott szénát, gabonakévéket leszorító 3 és fél–4 méter hosszú rúd, amelyet elül rendszerint lánccal, hátul kötéllal rögzítettek. Gyerekkoromban már csigával húzták, szoritották.

Föltevésünket Ilosvai Selymes Péter históriája hitelesíti. Ez volt ugyanis Arany János forrása a Toldi megírásához. Az Első ének mottója így szól: „Nyomó rudat félkezével kapta vala, / Buda felé azzal utat mutatja vala.” – Az önérzetében mélyen sértett Toldi „... a nehéz fát könnyedén forgatja, / Mint csekély botocskát, véginél ragadja ... Hosszan egyenesen tartja félkezével, / Mutatván az utat, hol Budára tér el. / S mintha vassá volna karja, maga válva, / Még csak meg se rezzen a kinyújtott *szálfa*.” – Diákkoromban a gimnázium és a polgári iskola III. osztályában az irodalom anyaga egy tanéven keresztül a Toldi volt Lehr Albert magyarázataival. Az ilyenféle műsorok készítőinek, nem kevésbé a reklámszakembereknek javukra válna, ha megszólalásuk előtt tisztáznák a kimondott, leírt szavak pontos jelentését. Szerencséjükre a nézők, hallgatók se sokkal tájékozottabbak.

Szókincsbővítés

Nem szorul bizonyításra, hogy az árnyalt nyelvi kifejezés fontos feltevése a beszélő-író ember szókészletének a gazdagsága. Mindennapi tapasztalat, hogy az a hivatásos szónok, akinek az egyéni szókincse tízezer körülire becsülhető, sokkal jobban megérteti magát, s ami még ennél is fontosabb, nagyobb hatással van hallgatóira.

A gazdagság-szegénység azonban nemcsak mennyiségi kategória, hanem legalább ennyire minőségi is. Aki foglalkozásánál, hivatásánál fog-

va a nyelvhasználattal van kapcsolatban, annak a szavaknak nemcsak a fővagy alapjelentését kell ismernie, hanem a mellékjelentéseket, sőt a jelentésárnyalatokat is.

Újságunkban olvastam: „A határ szinte minden részén találhatók *terebélyes* belvizek”. – Most hagyjuk figyelmen kívül, hogy a *talál* szoros kapcsolatban van a *keres* szavunkkal. Sajnos, a belvizeket nem kell keresni. Ám a *terebélyes* annál inkább megérdemel egy kis figyelmet. Az első jelentése: „szélesen elterülő koronájú (fa)”. A többi jelentés már stílusminősítéssel fordul elő az Értelmező szótárban. *Bizalmas, népies*: ’kiterjedt’: *terebélyes* rokonsága van: *tréfás*: ’kövér, széles, testes (személy, termet)’: *terebélyes* asszonyság; *ritka*: ’nagy kiterjedésű, széles (tárgy)’: *terebélyes íróasztal*. – A belvíz tehát csak akkor lehet *terebélyes*, ha tárgynak fogjuk fel.

„Látom, *csurig* van a Szenes (egyetemi klub)” – A kiemelt szó a *csorog, csurog* szavunkból származik, amely a *hull, folyik* (víz, verejtek, nyál, aprómag, méz) jelentéstartományába tartozik. Merész szókép, a metafora a klubtagok folyékony halmazállapotát jelenti.

Feltételezem, hogy csak figyelmetlenség az oka a következő szótévesztésnek: „A *melldöntögető* magabiztosságára könnyen ráfizethet a nemzeti jobboldal”. – Aki a mellét döngeti, az csak egy későbbi szakaszban szokott döntögetni, de akkor sem a mellét. A Rádióban hangzott el az ország népességének aggasztó tragikus fogyásáról szóló hírben: „Tavaly csak százezer új név került az *anyakönyvi kivonatokba*”. – Valószínű, a megfogalmazójának már többször kellett anyakönyvi kivonatot kérni. Ezt viszont a születési anyakönyv alapján állítják ki.

Az igekötőt is gyakran eltévesztjük. „Az atkák *felszaporodása* a szőlőkben nagyobb mérvű.” – Elég baj az elszaporodás is. – Máskor az EL is félreérthető: „*Elhíresült* az első cigányklub is”. A *híressé vált* sokkal egyértelműbb lett volna. „Szobáiban *elszaporodtak* a könyvek”. Roppant érdekes jelenség. A molyokról, az egerekről ez sokkal több joggal állítható.

Végül egy komplex példa: „A város főterén állt a *filegória* (így, e-vel!), amely alatt a *rezesbanda húzta*.” – Némelyek összetévesztik az allegóriát a *filegóriával*, de a fúvósokat a vonósokkal csak igen ritkán.

Hasonlóság és azonosság

Legtöbb szavunk többjelentésű, sokuknak igen gazdag a jelentéstartománya. Nem csoda hát, ha néha eltévedünk ebben a rengetegben. De mivel minden szónak nemcsak egy vagy rendszerint több jelentése van, hanem alakja (hangsora, betűsora) is, gyakran ez téveszt meg bennünket. Az, hogy az *ár* szó árvizet jelent-e vagy az áruért fizetendő összeget, esetleg a cipész szerszámát, szinte mindig kiderül a szövegösszefüggésből. Ez a mondat is: *Ennek a hónapnak sokat köszönhetünk* – csak akkor okoz gondot, ha a szövegösszefüggésből kiragadva találkozunk vele. Ezeknél az ún. *azonos alakú szavaknál* sokkal több hibalehetőséget rejtenek a *hasonló* vagy *rokon alakú szavak*, paronimák. A *helység* és *helyiség* párból még a közélet szereplői is csak az elsőt használják. Egy nem akármilyen oktatási intézményben kiírva is láttam: *Párthelység*. Nem beszélve ilyen hasonlóságokról, mint az *egyhangúan-egyhangúlag*. Pedig a véleménynyilvánításban, fontos kérdések eldöntésében a kettő közötti különbség korántsem elhanyagolható. Nem azonos a *biztos* és a *bizonyos*, a *jártas* és a *járatos*, a *különböző* és a *különféle*. A *fáradság* és a *fáradtság* ráadásul csak írásban különbözik. Ezek az ún. *kiejtési azonosalakúság* példái. Sorolhatnám tovább, megemlítvén a *tanúság* és a *tanulság*, a *jelentés* és a *jelentőség*, a *szível* és a *szívvel* párok gyakori fölcserélését.

A következő szöveget olvasva találgathatja az ember, hogy ki vagy mi *játszik*: „A komputer lehetővé teszi, hogy a hangszer (ti. a pécsi Bazilika orgonája) most több mint 250 hangszinben játszhasson” – Nyilván az orgonista játszik, a hangszer viszont szól.

Hazánk kedvező külföldi megítéléséről akart hírt adni a tudósító imígyen: „Magyarország tekintélynek örvend a nagyvilág előtt, térségünk politikai életének egyik *kovászolója*” – A *kovász* illik ide, természetesen képes értelemben.

Az újság szerint a Dauw Egberts Compact Kft-nek meggyűlt a baja a Versenyhivatallal. De az árcsökkenést nem azért hajtották végre, hogy „ezzel akartak *engesztelődni* a Hivatalnál” – Ilyen esetben nem *engesztelődni* kell (visszaható ígével), a megbírságolt Kft-nek, hanem *kiengesztelni* a szabálytalanságot megállapító hatóságot.

Az idegen szavak használata megkülönböztetett figyelmet kíván. A növényvédelmi repülőgépekről esett szó a Duna tévé Gazdakör című műsorában. A vállalat vezetője nehezen megoldható gondnak nevezte a gépek *szervizozását*. – Ez a francia-német közvetítéssel hozzánk került szó azt jelenti, hogy „asztalnál felszolgál, tálal”. – Az a vállalat vagy üzem, amely a gépeket karbantartja, kijavítja, alkatrészeit cseréli – bizony *szervizel*, még ha e szó vége egyesekben szunnyadó képzetet is társít.

Többértelműség

Az elhangzó vagy írott szöveg szavai többségükben alkalmi kapcsolatba kerülnek egymással. Ezek a szó szerkezetek, szintagmák, kisebb részüket viszont az idők folyamán közkeletű állandó nyelvi kifejezéssé válik. Ez utóbbiak legismertebb típusai a szólások, közmondások és a szállóigék, összefoglaló néven *frazémák*. Legfőbb jellemzőjük, hogy átvitt, képes értelemben használatosak. Ha két közkeletű állandó nyelvi kifejezés keveredik (*sötétben topogunk* pl. ebből a kettőből: *sötétben tapogatózunk és egy helyben topogunk*) vagy ha eredeti, konkrét értelemben használjuk őket (a *L'art pour l'art* társulat műsorainak nagy része ezen alapul) a szóképzavarossá válik, a két jelentés összeütközése a humor forrása lesz, s hangulatunktól függően jót nevetünk rajta. (Besenyő nagypapa egy éles késsel fölhasítja a fotel ülő részének szövetét, és kijelenti: Az ülést megnyitom.)

Aki a tévében hírként a következőt mondta: „Kijelölték már a *súlyponti területeket*” – nyilván, se a *pont* (*súlypont*), se a *terület* szó konkrét és képes értelmével nem számolt. – Aki valakiről azt állapította meg, hogy „... hallgatóként (egyetemi) meg- és átélte a településsel való ismerkedés útját” – nem számolt azzal, hogy a konkrét jelentésű *megél, átél* nem kerülhet olyan szókapcsolatba, amelynek a másik tagját, ti. *az utat, útját* átvitt, képes értelemben használja.

A hivatásos újságírók bizonytalanságát jelzi egy rádióriporter mentegőzése a következő mondat után: „Mikrofonunkkal mintegy lefényképezzük a riportok szereplőit.” – Ti. ezt képzavarnak minősítette. Pedig nem az,

hanem a szóképnek az a fajtája, amelyben a hallásérzet területéről származó benyomásunkat átvisszük a látásérzet területére. Ez a stíluseszköz a *szinesztézia* (*rikító szín, reszelős hang, fehér csönd*).

Tanulságos egy kritikusunk következő mondata: „Nem kétséges, hogy rengeteg kísérletük, minden zsákutca tántoríthatatlan végigjárása ... a művészet gazdagodását fogja eredményezni” – Az az utca, amely végigjárható, nem zsákutca. – A fiatal szakemberek kilátástalan helyzetét az újságíró így fogalmazta meg: „A szakképzett fiatalok felvételének kérdése holtponton látszik mozogni”. – Gondoljuk csak végig a sort: kérdés – holt-pont – mozog.

Abból is keletkezhet képzavar, ha félig-meddig elhomályosult jelentést élesztünk fel. A történész így értelmezte az egykori katona öltözetének egy darabját: „A pitykés kabát katonazubbony a XIX. század derekán” – A szándékolt jelentés: az 1850-es évek. A szunnyadó jelentés: a derék mint testrészt.

Petőfit is megrótták a kritikusok a következő sorok szóképeiért: „Ha a föld Isten kalapja, / Hazánk úgy bokréta rajta” – A bokréta a kalapon rendben is volna, de a kalap az Isten fején, főként ha a Földet gömbnek tartjuk, akkor bizony furcsán fest.

Ural

Az állandóság és a változás dialektikája minden nyelv életében érvényesülő törvény. Megfigyeléseim szerint erről sokan és sokszor hajlamosak megfeledkezni. Ez az egyoldalúság főként abban nyilvánul meg, hogy a mai magyar nyelv egy-egy eszközének használatát a régen tanult és jól megtanult szabályok alapján minősítik helyesnek vagy hibásnak. Mondandóm közérthetősége végett annyit előre kell bocsátanom, hogy az állandóság és a változás nem azonos mértékben érvényesül a nyelv két fő összetevőjében: a nyelv építőanyagában és a nyelvtani rendszerben. Az előbbire, amelyen elsősorban a szókészletet értjük, inkább a változás, az utóbbira, amely a nyelvtani szabályrendszert jelenti, inkább az állandóság jellemző.

De térjünk a dologra! Igen kedves barátom, aki nem szakmabéli, nem tanár, tévedésnek minősítette az URAL szavunk „uralkodik valamin, valami fölött” értelemben való használatát. Éppen lapunkban találkozott vele. Ahogy említette, ő boldog diákkorában, ezelőtt mintegy hatvan évvel még úgy tanulta, hogy az URAL jelentése: „urának, parancsolójának vall, tekint”. Tőlem várta, hogy megerősítem véleményének helyességében. A legjobb akarattal és barátságból se tehettem, éppen a kérdéses szó változandósága miatt.

Igaz, hogy barátom véleményét több irodalmi példával is alá lehet támasztani. A közismert népballada menyecskeje mondja, aki semmiképp se akarja férjét urának nevezni: „Mert apám házánál nagyobb urak jártak, / Őket se URALTAM, téged se URALLAK” – Arany János ezt írja a Buda halála című elbeszélő költeményében: „Az egy birodalom két főt hogy URALJON?”

Az URAL szó jelentéséről már csaknem egy évszázad óta folyik a vita. Kezdetben sokan csak az eredeti értelemben való használatát tartották és fogadták el helyesnek. Ez a nézet azonban fokozatosan engedett merevségéből az új jelentés általánossá válásának hatására. Újabb nyelv-művelő könyveink egyszerűen tényként fogadják el az új jelentésben való használatát. Legfeljebb utalnak az eredeti értelemben való használat stiláris értékére. A magyar nyelv értelmező szótára szerint az URAL jelentése: „a.) hatalmában tart valamit, birtokában van valaminek, uralkodik valamin”, pl. URALJA a helyzetet, URALJA az egész családot; b.) természeti alakulat, építmény olyan helyzetű, hogy mintegy központja valamely területnek, s róla az egész belátható, ellenőrizhető”. Pl. A vár URALJA az egész környéket; A palota URALJA az egész teret.

Az URAL igének a jelentése tehát néhány évtized alatt nem csupán gazdagodott, bővült, ami egyébként gyakori jelenség, hanem valósággal az ellenkezőjére fordult. A szótár feltünteteti a régies, elavuló jelentést is. Nincs akadályja annak, hogy történelmi hangulatú választékos költői szövegben ne használjuk.

Azonos alakú szavak

Kezdjük példával: „Egy csapat FOGOLY zúg el kétségbeesett iramban a nádas felé” (Fekete I.: Lutra) – „... a leleményes eszű FOGOLY / Éppen most ereszti/ Magát lefelé a harang kötélén” /Petőfi: A helység kaplápácsa/ – A *fogoly* (*madár*) és a *rab* jelentésű fogoly ember semmiféle kapcsolatban nincs egymással, csupán az alakjuk azonos. Ezért a logika tudományában a téves következtetés példajaként szerepel: Minden rab fogoly – Minden fogoly madár – tehát: Minden rab madár.

Az azonos alakú szavak főbb típusai: 1. azonos szók, szófajok: *fogoly*, *ár* (áradás, áru értéke, cipészszerszám). 2. más-más szófaji csoportba tartozó szavak: *terem* (ige-főnév). Ilyenek még az: *áll*, *bán*, *csap*, *dob*, *ér*, *él*, *fej*, *fél*, *fog*, *fő*, *hal*, *kel*, *lép*, *nő*, *nyír*, *öl*, *sejt*, *sír*, *szán*, *szív*, *szűr*, *tár*, *tűz*, *vár* stb. 3. A kiejtési azonosalakúság csak az élőbeszédben fordul elő: Ilyen a *lehel* (ige), *Lehel* (személynév), *vág* (ige), *Vág* (folyónév), *folytat* (tovább csinál valamit), *fojtat* (meggyilkoltat) – 4. nyelvtani azonosalakúság, vagyis a szótári alak egyezése különféle igealakokkal: *török* (népnév és igealak), *vétek*, *járom*, *verem*, szótári szavak és birtokos személyjeles alakok azonossága: *állam* (státus – testrészem), *korom*, *köröm*, *szám*, *ered*, *fogad*, *halad*, *hasad* stb.

A magyar nyelv legrégebb korszakában néhány ige és főnév nem különült el egymástól. Ezeket a szaktudomány némen-verbumoknak nevezi. Ilyenek a: *fagy*, *nyom*, *les*, *zár* stb. Azonos eredetűek, de jelentésük eltávolodott egymástól.

Az azonosalakúság a nyelvi humor, a szójáték egyik forrása. Az élőszavas, tartalmi szempontból sokszor meghökkenítő találós kérdések alapja a homonímia valamelyik változata. Pl. A cigány nem *hal* a vízbe – a *hal* főnév és a *hal* ige fölcserélésén alapul. – Láttál-e már *fejetlen* kecskét? – a *fejetlen* = fej nélküli, lefejezett és a 'meg nem fejt' jelentést használja fel. Kitűnő nyelvi rejtvények is összeállíthatók az azonosalakúság alapján. Két eltérő jelentésű kifejezésnek ugyanaz a szóalak a megoldása. Pl. égéstermék – éveim száma = KOROM, évszakok – parcella = TELEK, hajnalban – szent könyv = KORÁN.

Ide tartoznak a nyaralók, humoros, sokszor örirónikus feliratai, elnevezései: Megkoplalta-LAK, Vár-LAK, Lopta-LAK.

Az írók, költők is szívesen és gyakran élnek vele: „Úgy ÉG a vidék vörös üstben, / s a víz is lángol alatta. / Az asztag is ÉG keserűen, / az ÉG ÉG s ÉG a veranda” (Gyurkovics Tibor: Képek Egry József emlékének.)

Legalább ennyit érdemes tudni a többértelműségről és az azonosalakúságról, hogy iskolába járó és nyelvtant tanuló gyermekeinknek segíteni tudjunk.

A szavak több jelentése

Általánosan ismert tény, hogy szavaink túlnyomó többsége többértelmű, többjelentésű. Szükségszerűen alakult ez így, mivel a valóság dolgainak, jelenségeinek száma szinte végtelen, a jelölésükre szolgáló nyelvi jelek (szavak) száma viszont korlátozott. Különben képtelenek volnánk szótárba foglalni őket, még kevésbé egyéni szókincsünk aktív tagjaként használni. A mondottakról mindenki könnyen meggyőződhet, ha fellapozza a Magyar értelmező kéziszótárt. Az ún. kövér arab számok mutatják egy-egy címszó jelentését.

Most a jelentések osztályozásának csak egy szempontját hozzuk szóba, mégpedig a *konkrét*, *valódi* és az *elvont vagy képes* jelentést. E kettőt mindig célszerű elkülöníteni egymástól, különben a nyelvi közlésben zavar támad, amelyet összefoglalóan képzavarnak nevezünk. Egy közönséges példán figyeljük meg a jelenséget! Ezt írja valaki arról, akiről éppen véleményt nyilvánít: „Ez a vak nagyon szemes” – a *vak* szót eredeti, konkrét értelemben használta, a *szemes* szót viszont képes, „élelmes, életrevaló” jelentésben. Voltaképpen érthető a mondat, az olvasóban azonban az az érzés támad, hogy a közlésben egy kis csipkelődés is megbújik.

Karinthy Frigyes nagy mestere volt az ezen, vagyis a konkrét és a képes jelentésen alapuló szójátéknak. Ő írta, hogy: „Politikusaink leginkább a vadászatot kedvelték, nem csoda hát, hogy gyakran bakot lőttek.”

Gyakran akaratlanul is fölcseréljük a kétféle jelentést. Így járt az az újságíró is, aki egy politikusról a következőt mondta a rádióban: „R. L.

a parlamentarizmus (így!) megszületésének egyik oszlopa.” Az arra érdemes államférfi nevezhető lett volna a parlamentarizmus oszlopának, amely e rendszer fennállását biztosítja, de a megszületéssel való összekapcsolódása már menthetetlenül káosz. A „megszületés oszlopa” szókapcsolat használatára akár konkrét, akár képes értelemben aligha találunk példát magyar szövegekben.

A sajtó annak idején sokat foglalkozott a bombagyártó és robbantó esztergomi diákkal. Egy tehetségmentő, pedagógiai beállítottságú rendőrtiszt így nyilvánította ki véleményét: „A kémia iránt érdeklődő fiatalok ne a robbanóanyagok területén fejtsék ki oroszláncörmeiket”. Nyilván ott motoszkált a fejében a szókép az *oroszláncörméről*, amelyek a magyarban már régóta az ígéretes, nem mindennapi tehetség bontakozásának jelölésére használatosak. De nem kifejtve, hanem megmutatva.

Biztos sikert aratna az az olvasó, aki lerajzolná a következő szöveg tartalmát: „politikai sírkövüket ássák meg”. A sirt megásni még csak-csak, ha politikai is, de a követ, bármily kőből készült is, nem mindennapi teljesítmény.

Hasonló alakú szavak

Sokszor bizonytalanok vagyunk az olyan szavak használatában, amelyek azonos vagy nagyon hasonló alakúak. Ezeket a tudomány azonos alakú (homonim) vagy hasonló alakú (paronim) szavaknak nevezi. Az első típusba azok sorolhatók, amelyek között legfeljebb stilisztikai különbség van, és az egyéni nyelvi ízlés, a megszokás függvényei. Ilyen például a *bolgár–bulgár* alakpár. Eredetileg *u*-val hangzott és írták. Az évszázadokkal ezelőtt végbement hangváltozás eredményeként a *bolgár* vált általánossá, elfogadott köznyelvi alakká: *bolgár nyelv*, *bolgárkertész* stb. De az országnevében idegen nyelvi hatásra megmaradt az *u*: *Bulgária*.

Ehhez hasonló a *kubikos–kubikus* szópár. Mindkét alak használatos. Szótáraink szerint az első a helyesebb, amely a *trafikos*, *kalapos*, *asztalos* párhuzamaként alakult a *kubik* (=köbméter) idegen szóból. Az *-us* végű változat mintája a *patikus*, *muzsikus* stb. lehetett.

A *karalábé–kalarábé* is ebbe a típusba tartozik. Eredetileg a második alak volt az általános német származásának megfelelően (*Kohlrübe*). Hangátvetéssel (mint a *comb* és a *bonc*, a *szecska* és a *secka*) jött létre a ma általánosnak tekinthető változat.

Valamivel nagyobb a különbség, a stilisztikai mellett már a jelentésben is megmutatkozik a *karaj–karéj* párban. Szláv eredetű szavunk alakja a nagyobb, szélesebb jelentéskörű: félkör alakú darab, szelet, hely, bemélyedés értelemben. Van kenyér*karéj*, aztán tábortűz köré *karéjban* ülnek le a fiatalok; *karéjosak* néhány növény levelei. A *karaj* szűkebb jelentéskörű, s elsősorban húsipari és konyhai műszó. A házi emlősöknek, a mai gyakorlatban főként a sertésnek a gerince melletti húsa. Párhuzamai a *haj–héj* (kenyéré), *paraj–paréj*, *taraj–taréj*.

Hasonló ehhez a *kering–kereng* szópár. Az első inkább köznyelvi változat. Ebből származik a keringő mint 3/4-es ütemű forogva járt páros tánc, illetve zene. A második pedig tájnyelvi és irodalmi: „S kereng a bolygó, mint fáradt agy este” (József A.: A Kozmosz éneke). A *kerengő* pedig a kolostorudvar körülvevő árkados folyosó.

Ebbe a típusba tartozik a *központ–középpont*. A művelődési, telefon-, agy- utótagja csak az első alak lehet. A második eredeti értelemben mérteni fogalom, átvitt értelemben pedig irányító szerepű személy, intézmény.

S végül az *érem–érme* következzék! Mindkettő az *ér* (valamit, valamennyit) származéka. A másodikat a nyelvérzék birtokos személyjeles alaknak érezte (valakinek az érme). Ebből vonták le az *érem* szót. Az *érme* jelentése pénzdarab (tizforintos *érme*), az egykori telefon*érme* (tantusz). Az *érem* viszont a különféle kitüntetésekkel együttjáró, rendszerint nemesfémből készült díszes korong.

E párok közül mindig a szövegösszefüggésnek megfelelőt használjuk.

Hasonlóságok – különbségek

A szavak hangzásbeli, alaki hasonlósága nem mindig jár együtt tartalmi, jelentésbeli hasonlóságokkal. Nem lesz haszontalan ezek egy részének a számbavétele.

Szinte mindennapos a *különböző* és a *különféle* fölcserélése szóban és írásban egyaránt, mégpedig az első javára. A *különböző* más szóval *eltérő*. Emberek, dolgok, tárgyak tulajdonságának, milyenségének az összehasonlításakor használjuk. *Különböző* ízlésű emberekről, *különböző* színű bútorokról beszélünk. Alkalmazásához legalább két személyre, dologra van szükség. A *különféle* viszont a *többféle*, *sokféle* szavakkal fejezhető ki. Például: A kudarc *különféle* okokra vezethető vissza. – *Különféle* kérdések kerültek szóba. – Benne van tehát a kettőnél több számfogalom is.

A *közömbös* – *közönyös* elkülönítése talán nyilvánvalóbb az előbbinél. Az első egyfajta semlegességet jelent, érdektelenséget valamely személlyel vagy ügygel kapcsolatban. Vagyis sem rokonszenv, sem ellenszenv nem áll fenn. Például: Ez az ügy teljesen *közömbös* számomra. – A *közönyös* az előbbinek negatív értelemben fokozott formája. Egykedvűnek, érzelemmentesnek is nevezhető.

A *jelentés* – *jelentőség* még jobban elkülönül. Az első helyett mégis inkább a másodikkal találkozunk. A *jelentés* a köznyelvben a tartalom, értelem (szavaké) jelölője. A *jelentőség* valaminek fontos, jelentős volta, szerepe. Például: Az ügynek rendkívüli a *jelentősége* – Nagy *jelentőséget* tulajdonít neki.

A *feltétel* – *feltevés* helyes használatához tudni kell, hogy az első 'követelmény', 'kikötés' értelemben fordulhat elő; a második viszont a hipotézissel rokon, vagyis valamely kijelentés valónak, igaznak vélését, tekin-tését jelenti.

Más a *faj* és a *fajta*. Az első az általánosabb nemfogalom (genus) köre alá tartozó, vagyis a logikai osztályozás szerint species.

A második a faj alá tartozó alfajok egyike, azaz subspecies. Különösen az állat- és növényrendszertanban fontos a megkülönböztetésük. Az *ember* például *fajfogalom*. Ezen belül beszélhetünk *fajtákról* (fehér, sárga, fekete stb.). Ezért helytelen a korunk szülte hírhedt *fajelmélet* szó, amely igazából *fajtaelmélet*. És a modern kor rákfenéje sem *fajüldözés*, hanem *fajtaüldözés*. A népírtás, négerüldözés, zsidógyűlölet szavak pontosabban jelölik meg a fogalmakat.

A *habozik* és a *habzik* bizonyára a legtöbb gondolkodó ember számára könnyen elkülöníthető. Az elsőt rendszerint átvitt értelemben használjuk 'bizonytalankodik', 'ingadozik' értelemben a másodiknak konkrét jelentésével szemben, ami habossá, habbá válik, habot képez tartalmat jelöl.

Remélhetőleg az olvasó nem *habozik*, ha a felsorolt szó párokat kell majd elkülönítenie.

Hasonló alak – eltérő tartalom

A nyelvművelésben már sokan és sokszor hívták fel a figyelmet a hasonló alakú, hangzású szavak használatában rejlő veszélyekre. Ezért szinte érthetetlen, hogy egyébként jó tollú közírók, ígéretes tollforgatók, a nyilvánosság előtt szereplő hatásos szónokok nem veszik tudomásul, hogy bizonyos alakpárok tagjait nem cserélgethetik föl egymással. Naponta hallom, olvasom az *egyelőre* helyett az *egyenlőre*, a *helyiség* helyett a *helység*, a *szível* helyett a *szível* alakot. Gyakoriságban felülmúlják a többi, amelyeket most nem említek. Azt a párt azonban kiemelném, amely mostanában tünedezik fel főként a hirdetésekben. Ez pedig az *egyedi* és az *egyéni*. „A ... Kft. vállalja gabonafélék és ipari növények magjainak tisztítását. Ajánlja továbbá *egyedi* megbeszélés alapján gabonafélék tárolását.” Igen fontos emberek lehetnek a magát ajánló vállalat dolgozói, akikkel *egyedi* tárgyalást lehet folytatni. Ez a szó ugyanis azt jelenti, hogy személyre, egyedre szabott, vagyis olyan, amiből nincs másik, ezért különleges, értékes. Egyedi lehet egy festmény, egy ház, egy ékszer, vagyis minden, amire azt szokták mondani: egyedi darab, nem sorozatban gyártott tömegholm. Bizonyára a hirdető nem erre gondoltak, hanem arra, hogy az érdeklődő féllal mint egyénnel való külön egyeztetés alapján vállalják a tárolást.

Még határozottabban mutatja a különbséget a következő idézet: „Várjuk azon szülők jelentkezését, akik olyan óvodába szeretnék járatni gyermeküket, ahol a nevelés előtérbe helyezi gyermekük életkori sajátosságait, a gyermekek *egyediségének* tiszteletben tartását.” – Nem valószínű, hogy ez a felhívás a gyermekpszichológia filozófiai mélységeit kívánta volna érinteni, azt akarván kifejezni, hogy minden gyermek különleges, megismételhetetlen csoda (egyébként az!), hanem inkább az óvodák közötti nemes (!) vetélkedés szándéka csillan meg benne. Nyilván arra gondolhattak, hogy biztosítani kívánják az egyénre, mint személyiségre szabott nevelést.

Ha a két szót toldalékaiktól függetlenül vizsgáljuk (egyed-egyén), jól felfogható jelentésük különbözősége: az *egyed* általában növényre, állatra vonatkozik, csak ritkán – a szaknyelvben – emberre. Az *egyén* viszont éppen fordítva.

Bizonyára az *-i* képző a ludas a fölcserélésben. Elmossa az éles határokat, s megtéveszti a vigyázatlanokat. De vajon mi lehet az oka annak, hogy az *egyhangúan* és az *egyhangúlag* párból statisztikai módszerrel kimutathatóan a másodikat ma már ott sem használják, ahol azt akarják kifejezni, hogy valamiben teljes egyetértésre jutottak, azonos véleményen vannak.

A *valóban* és a *valójában* ugyancsak józan megfontolást igényel. Az első ráeszmélést kifejező nyomósító szóként használatos: Ez *valóban* megesset; *Valóban* igazad van; *Valóban*, most már emlékszem. – A *valójában* határozószó. Jelentése: igazában, tulajdonképpen. A „programozható helység hőmérséklet-szabályozó” nyomtatásban megjelent nyelvi valóság.

A *notórius-nótárius*, *ekvipázs-Ermitázs*, *navigátor-gladiátor* sok más hasonló szó párral együtt kabaréműsorok nyelvi eszközeként értékelendők.

Az EGY mint névelő

Mindennapi tapasztalat támasztja alá a nyelvi műveltséggel is törődő barátainknak azt a megfigyelését, hogy sokan és sokszor fölöslegesen használják az EGY határozatlan névelőt, máskor viszont elhagyják, pedig szükség lenne rá.

E sokrétű kérdésben csupán néhány fontosabb tanácsot fogalmazok meg. Az EGY határozatlan névelő az *egy* számnévből származik. A számérték képzelet elhomályosult benne, s így vált a határozatlanság jelölőjévé. Mindenki számára természetes, ha eddig nem ismert személyről, élőlényről, dologról, tárgyról kezdünk beszélni, a neve elé az EGY határozatlan névelőt tesszük. Közismert a szokásos mesekezdet: Volt egyszer EGY ember ... EGY király ... EGY kismalac ... A folytatásnak az a feladata, hogy az ismeretlent, *a határozatlant* megismertesse, vagyis határozottá tegye, azaz *ez az ember*,

ez a király, ez a kismalac legyen belőle. *Kell* tehát a határozatlan névelő, ha határozatlan, bizonytalan, közelebbről nem ismert fogalomról esik szó. *Kell* továbbá határozatlan mértéket, mennyiséget jelentő kifejezések előtt: a *kis kenyeret kérek* például nem azonos az *EGY kis kenyeret kérek* tartalmával. Ilyen még a *csapat diák, cseppet sem álmos, tapodtat sem, keveset még olvastam, szót sem szólt, szó mint száz* EGY-gyel ellátott változata. *Kell* akkor is, ha olyan tulajdonnév előtt áll, amely magasztaló vagy lekicsinylő értelemben köznévként szerepel: EGY Petőfi válhatott volna belőle.

Alkalmazása vagy elhagyása más-más értelmet adhat a mondatnak: *Vasmunkás lett a gyár igazgatója* – például az EGY-gyel egészen mást jelent, mint így. Ehhez hasonló rejtély a következő mondat: *Profi lett a wimbledoni teniszeverseny győztese*.

Nem kell viszont a határozatlan névelő az olyan, állítmányként szereplő főnév előtt, amely azt mondja meg, hogy kicsoda vagy micsoda valaki, illetve valami: A kutya *egy* háziállat – A veréb *egy* madár – A Felelet *egy* kiváló regény – A négyzet *egy* síkidom – Ez *egy* nagyon lényeges szempont stb. Napjainkban ez a leggyakoribb hibatípus, főként ha általános értelemben vett elvont főnevek, nem megszámlálható dolgok neve elé tesszük: „Két esemény között *egy* hasonlóságot vélt felfedezni” – „A kormány *egy* céltudatos idegenforgalmi politikát folytat” – stb. Divatos változat még ez is: „Zoltán *egy* Adonisz” – helyesebben: Z. valóságos Adonisz – „Péter *egy* ostoba fickó” – Jobban hangzik így: P. ostoba fickó.

Íróink, költőink finom értelmi és érzelmi árnyalatokat fejeznek ki elhagyásával vagy kitételével. Arany János például egyszer használja, másszor nem: „Nem vagyok én bajnok, csak EGY földönfutó” – „Látod, én szegény költő vagyok.”

Szóképek, képszerűség

Több olvasónk, akik egyben barátaim, ismerőseim, a zavaros képekről, a képzavarról írt múlt heti megjegyzéseimet olvasva arra kértek, hogy szóljak egy kissé részletesebben a szóképekről. Nem késlekedem. Szívesen teljesítem kérésüket.

A képszerű kifejezés eszközeit összefoglaló néven *szóképeknek*, *trópusoknak* nevezzük. Lényegük: egy fogalom, jelenség nevének átvitele egy másik fogalomra vagy jelenségre a köztük fennálló valamilyen kapcsolat alapján.

A stilisztika a kapcsolat különbözősége szerint a következő szóképeket ismeri. A *hasonlat* a legegyszerűbb szókép, amely két fogalom vagy jelenség hasonlóságán alapul. Többen vitatják szókép jellegét. *Édes, mint a méz; szegény, mint a templom egere; ordít, mint a vadszamár; él, mint Marci Hevesen* stb. – Sokkal többet mondanak, mint a hasonlított, vagy az *édes*, a *szegény*, az *ordít*, az *él* önmagában.

A *metafora* két fogalom, jelenség azonosítása. „*Gyöngy vagy szívem, gyöngy vagy, / Gyöngynél is gyönygebb vagy*” – mondja a népdal. A *szinestézia* olyan szókép, amelynek alkotó tagjai más-más érzékterülethez tartoznak. Közismert a *meleg, hideg szín, az éles hang, a fehér csönd*. Az irodalomból vett szép példa: „A kirakatban *lila dalra* kelt egy nyakkendő” (Tóth Árpád). A megszemélyesítés élettelen tárgyak élőként való említése: *elült a vihar, feltámadt a szél*. „Április, ó április ... Faun bokájú vad suhanc, / újra itt *suhansz*” (Tóth Árpád) – A *szimbólum* elvont fogalom konkrét jelentésű szóval való kifejezése. Sok hagyományos, szociális érvényű szimbólumunk van. A *gyűrű* a házastársi kapcsolaté és a hűségé; a *fáklya* a szellemi nagyságé, a *kígyó* az alattomos gonoszságé, a *tövis* a fájdalomé, a *kereszt* a szenvedésé. „*Tövis* tart ébren rózsaittas éjen” (Babits). – A *metonímia* a dolgok érintkezésén (tér-, idő-, anyagbeli és ok-okozati kapcsolatán) alapuló szókép. Az egész *város* tudja – a helyet jelöli meg a benne élők helyett. *Századunk* óriási változást hozott – az idővel fejezi ki a benne, alatta élt emberek tevékenységét. *Dagad* a *vászon* – az anyagot jelöli meg a belőle készült (vitorla) helyett. Jó *tollú* író az, aki íróeszközét művészi módon használja. Végül a *szinekdoché* a szó jelentésének szűkítésén vagy bővítésén, a nem- és fajfogalom nevének fölcserélésén alapuló szókép. „*Ömlik a vér orrán és száján a vadnak*” (Arany János) – a réti farkas helyett (fajfogalom) vadállatnak (nemfogalom) nevezi. – Amikor azt mondjuk: Sok *munkáskézre* lesz szükség – magukra a munkásokra gondolunk. Divatos minősítés a *jó fej*.

Mindennapi beszédünk is tele van szóképekkel: *zsákutca*, a fa *koronája*, a hegy *lába*, a korszó *füle*, a lánc *szeme* stb. A gyakori használatban megkoptak, ezért nem olyan hatásosak, mint a költői szóképek. Köznyel-

vi: *lemegy a nap*, költői: „*Hálót fon az est*” (Juhász Gyula). – Köznyelvi: *elmúlt a nyár*, költői: „*Elhullt a nyár a nagy vadászat*on” ... Bíboros vére freccsent szertesztét” (Áprily Lajos).

Zavaros képek I.

A tömegtájékoztató rendszereket nemcsak tartalmi, hanem nyelvi-formai szempontból is figyelő hallgató, néző, olvasó szinte naponként szembe találja magát válogatott, de inkább válogatatlan furcsaságokkal. Rendszerbe foglalásukhoz nem mindig elég a nyelvérzék, szükség van a nyelv, a mi esetünkben a magyar nyelv rendszerhálózatában való tájékozódásra.

Sylvester János óta, aki az egyik legrégebbi nyelvtanunkat írta, minden nyelvtaníró hangsúlyozza a magyar nyelv képszerűségét mint az egyik legfeltűnőbb sajátosságát. A képszerűség a szóképek (trópusok) alkalmazását jelenti. A leggyakoribb szóképek a metafora, a metonímia, a szinекdoché, vagyis az átvitt értelmű szavak vagy mondatok. Átvaló válik lehetségessé, hogy az eredetileg fogalmi gondolkodáson alapuló nyelv ne csak fogalmakban ábrázolja, tükrözze a valóságot, hanem képekben is, miként a különféle művészetek.

A szóképek használata azonban kockázattal jár, főként azok számára, akik a valódi, eredeti, konkrét jelentést és az átvitt képes értelmet nem tudják megkülönböztetni egymástól. Az alábbi példák bizonyára hozzásegítenek a rossz szóképek felismeréséhez, ahhoz, hogy a helyénvaló kifejezést meg tudjuk különböztetni a képzavartól. Valaki imigyen foglalta nyelvi formába elmarasztaló véleményét: „Egyes megyei bizottságok olyanok, mint a hímes tojás, ha csak hozzájuk ér az ember, már a fogukat vicsorítják és harapnak.” – A szöveget hasonlattal indítja, majd egészen más jelentéssíkon folytatódik. A hímes tojások hirtelen átváltoznak harapós kutyákká. A szókép természetes, az eredeti jelentéssíkon való kibontása az lett volna, hogy behorpadnak, megrepednek. Ám a beszélő ezt kevésbé érezte hatásosnak, mint a fogukat vicsorító harapós kutyákat.

A képzavar roppant változatos lehet. Íme néhány „példa”. – „Vészterhes idők voltak ezek, mint annyiszor – azóta is hazánk egén” – írta egyik

országos napilapunk. Idők az égen! – képzavar a javából. Ha a fogalmi gondolkodás síkján marad, a vészterhes időket (korszakokat) nem festi a borús égre, hanem megelégszik az események időrendjét követő történelemmel. Ha viszont hazánk égere festi az eseményeket, akkor mindenképpen a *felhők* szó követelte volna a *vészterhes* jelzőt.

Másutt meg ezt olvasom: „Boldogan aratják le a győzelem gyümölcsét” – Az aratás elsősorban a gabonafélék betakarítását jelenti. A gyümölcsfélék begyűjtésére külön szavunk van: a *szüret*. Igaz, a magyarban elsődlegesen a szőlő leszedését jelenti, de beszélünk más, fontosabb gyümölcsfajtáink összegyűjtéséről is. Pl. *alma-*, *körte-*, *szilva-* stb. *szüret*ről. A németben köztudottan az előtag meghatározza a betakarítandó, de nem szemestermény fajtáját. (L. *Weinlese* = bor-, szőlőszüret, *Kartoffellese* = burgonyaszüret.)

Zavaros képek II.

A magyar nyelv jellemző vonásai közül a nyelvtanírók a képszerűséget kivétel nélkül hangsúlyozzák. Lényege az, hogy elvont fogalmakat, érzéseket, vágyakat érzékletes, konkrét jelentésű szavakkal, szókapcsolatokkal fejezünk ki. Például a 'sirmi kezd', 'sírva fakad' helyett azt mondjuk: *eltörött a mécses* – és ha nem hagyja abba, akkor *itatja az egereket*.

Nyelvünknek ezt a kifejező képességét sokszor ösztönösen alkalmazzuk anélkül, hogy tisztáznánk a szóképpen szereplő két fogalom összefüggését. Ilyenkor torzkép keletkezik. Ezt nevezi a nyelvművelő irodalom *képzavarnak*.

Túlságosan is gyakran találkozunk efféle zavaros képekkel nemcsak a politikusok, az újságírók, hanem a költők nyelvhasználatában is. Kezdjük talán azzal, amit a nemrég rendezett kerekasztal-beszélgetésen a jövő széppreményű politikusa mondott: „A politikai rendszer gyökerei ezek körül a kérdések körül forognak.” A gyökerekről sok mindent mondhatunk: kapaszkodnak, mélyre nyúlnak, elágaznak stb., a legkevésbé azt, ami ebben a képpen szerepel. Közkedvelt kép a *gyökér*. Íme: „A problémák gyökere itt kezdődött el” – A növényvilágban maradva: „... a nagy egyenlő-

ség elméletének romjain azóta is számos új kérdés szökkent virágba” – A romos területet nyilván rekultiválták, hogy a kérdések gyökeret verheszenek, ereszthessenek a talajba. Igaz, hogy a növény magyarul először *szárba szökken*, s csak utána *borul virágba*.

Fontos nemzetközi politikai eseményt akart képszerűen megfogalmazni a következő mondat újságírója: „... kiragadja a vezetést a Párizs-Berlin-tengely kezéből.” A kéz még hagyján, hisz vezetni gépjárművet, állatot általában ezzel a testrészünkkel szoktunk, de hogy a tengelynek, még ha politikai szövetséget jelölünk is vele, keze legyen, bizony egy kissé bizarr kép.

„A család az államszocializmus mostohagyermeké” – olvasom egy hetilapban. A képet egyszerűsítve a következő egyenletet kapjuk: a család = mostohagyermek.

A hajdúhadházi polgármester a tévében nyomatékosítani akarván a település elmaradottságát, ezt mondta: „A közműépítés tekintetében toronymagasan a legutolsók vagyunk.” Az elsőség képszerű kifejezésére a torony talán még elment volna. Ugyancsak ő adta a tudunkra, hogy „olyan hangok mentek a polgármesterek között baráti alapon...” – A hangok hallatszani szoktak, jönni-menni annál kevésbé.

A zenekritikus szerint: „Mély hatást gyakorolt ránk a szvit mélyen ki-domborodó kifejező tematikája, mély érzésvilága, tartalmassága” – *A mély, mélyen* önmagában is sok, de hogy a domborodás mélyül, ez különös látásmód, mivel a többség szemlélete szerint a domborodás magasodik.

Farsang

Az európai kultúrát kereszténynek szokás nevezni. Ugyanakkor egyre többen emlegetik e keresztény kultúra elvilágiasodását, szekularizálódását. Ennek bizonyossága az a tájékozatlanság, amely a *farsang* fogalmával kapcsolatban az idén is megnyilvánult. Honfitársaink egy része nem tudja, hogy a farsang az évnek az a része, amely a vigalom idejének van kezdete és vége. A karácsonyi ünnepkör vízkereszttel, január 6-ával zárul. Ekkor kezdődik a *farsang*, s időtartama a húsvét ünnepének

a naptári időpontjától függ. Húsvét ugyanis mozgó ünnep, amelyet a negyven napos nagyböjti időszak előz meg. Kezdő napja hamvazószerda. Előtte van húshagyókedd. Az elnevezésekből nyilvánvaló, hogy a farsang és a nagyböjt egymást feltételező fogalmak. Persze vannak, akik csak a farsangot ismerik, a nagyböjtöt nem. Ez utóbbi tilalmi idő, amely alatt a táplálkozásban és a vigadozásban kell fegyelmeznie magát az embernek.

A rádió riportere találomra szóra állított néhány embert az utcán, s a szóban forgó időszakról faggatta őket. Az egyik megszólaló szerint a farsang a húshagyókedd előtti vasárnapkal kezdődik, ezért hívják ezt a napot farsangvasárnapnak. A nagyböjtről az utca emberének igen hiányos fogalmai vannak. Hamvazószerdával pedig végképp nem tud mit kezdeni. A böjti fegyelem, amely két napra: hamvazószerdára és nagypéntekre korlátozódott – bizonyos könnyítésekkel –, sokak szerint idejét múlt dolog annak ellenére, hogy orvosok, természetgyógyászok egymással versengve hirdetik: a böjt az egészség megőrzésének az egyik hatásos eszköze, módja.

A fogalmak hiányos ismerete lehet a magyarázata annak, hogy a hamvazószerda utáni időre szerveznek intézmények, társaságok, etnikai csoportok, főként iskolák farsangi bálakat.

A Magyar Rádió egy néprajzos szakembert szólaltatott meg a farsangról, a farsangot követő nagyböjtről, arra kérve, mondja el, amit e kettőről minden embernek tudnia illik. A szakember többek között a múltbéli előírások szigorúságát ecsetelte. Ezzel kapcsolatban elmondott egy anekdotát az egyszeri faluról, illetve vezetőiről, akik a püspökhöz mentek, hogy kieszközöljék az előírások enyhítését. A küldöttség tagjai a szakember szerint a plébános, a tanító és a kurátor. Tekintettel arra, hogy a múltban, a távoli múltban még alig esett, eshetett szó az ökumenizmusról, a gyakorlatban pedig aligha érvényesült, a plébános és a kurátor nemigen lehetett ugyanannak a küldöttségnek a tagja, amely ugyanahhoz a püspökhöz ment. Manapság viszont már ilyen ügyek nem történnek, vagyis: nemcsak az utca emberének, hanem a néprajz szakemberének is van még mit tanulnia.

Rejtvényfejtés

Sokak szórakozása. Bizonyosság erre, hogy napilapok, hetilapok, időszaki kiadványok rendszeresen közölnek – elsősorban keresztrejtvényeket. Sőt vannak szabályos időközökben megjelenő rejtvényújságok is. A hosszas várakozások, utazási idő hasznos eltöltésén kívül csiszolja az elmét, próbára teszi ismereteinket, kombinálóképességünket. Ráadásul a megfejtők közül kisorsolt szerencsések nemcsak erkölcsi, hanem anyagi elismerésben is részesülnek. A tévécsatornák mindegyikében van vetélkedő műsor. Pl. Rózsa György: *Ki marad a végén ...* című taktika és tudás játéka. Ezek az újságok keresztrejtvényeinek szóbeli megfelelői.

Most a keresztrejtvények tartalmi és nyelvi vonatkozásairól teszek néhány megjegyzést. Hogy mennyire nem egyszerű az összeállításuk, arra abból is következtethetünk, hogy vannak gyakran ismétlődő adatok. Ezek nyilván a meghatározott számú betűhely „vattázására” valók. Ilyen például Zola vagy Ibsen regénye (NANA, NORA); Lamartine és Heine műve (A TÓ, ATTA TROLL); Mikszáth-hős (AKLI).

Másik csoport: kazah város (ALMA ATA ma: ALMATI); vendéglői lap (ÉT); ... asszony (MENY); kamionjelzés (TIR); angyalrang (ARK).

Sok gond adódik a szinonimákkal, illetve az egyes szavak stílusminősítésével. Pl. a *gondol, vél* tájszóval való megjelölése az ALÍT megoldást kívánja. Sokkal inkább elavultnak (archaizmusnak) minősíthetjük. Pázmány szövegeiben igen gyakori. Népdal is őrzi: „Aki a szerelmet soha nem próbálta, csak álomnak alítja” A *betakarítás* hívószó helyére az *aratás* írható. Bizony aki egy kicsit is járatos a hagyományos paraszti gazdálkodás fogalmkörében és szókészletében, az tiltakozik ellene. A *betakarítás* vagy *takarodás, hordás, gabonahordás* az *aratás* után következik, majd utána jön a *cséplés* vagy *masinálás*.

A *pálca, bot, furkó, fustély, karó, dorong, pózna, cölöp* rokon ugyan – közeli vagy távoli –, de nem ugyanaz, ezért más és más hívószóra vagy körülírásra lehet velük felelni. A *léc* sem azonos a *kapufával*. Tájékozatlanságból nem tesznek különbséget a SZOROS és a HÁGÓ között. A földrajzórán meg kellene tanulni közös alapjelentésüket: mindkettő ’magas hegyen való átjáró’. A SZOROS szurdok, völgy rendszerint folyóvízzel.

Ilyen például az Ojtozi-szoros, benne folyik a Kárpátokon keresztül kifelé az Ojtoz-patak. Vagy a Békás-szoros.

A HÁGÓ viszont magaslaton vezet át. Az egyik oldalon fölfelé kell kapaszkodni, amíg el nem éri az ember a vízvásztót, amely még mindig alacsonyabb, mint maga a hegy, a másik oldalon pedig leereszkedik az ember a völgybe, a hegy lábához. Pl. a Vereczkei-hágó.

A nem kellő gonddal összeállított keresztretjvény félvezető is lehet.

Jelentésváltozás: jelentésbővülés

Az írott és az elektronikus sajtót figyelő ismerősöm szerint a *mészáros* szavunk használata kifogásolható, mégpedig azért, mert aki ezt teszi, az szúró és vágó eszközökkel (kés, kard, tör stb.) állatot, ritkábban embert öl. Ahol ez történik, ott vér folyik, sok vér. Véleményét a szó eredetének magyarázatával is alátámasztja. A szó valóban a szláv *mészár* (mesar-meso=hús származéka), amelynek *menszár* alakváltozata is ismert. (L. *Mensáros* családnév). Ahogy a szláv muká-ból alakult a munka, ugyanúgy lett a mészárból a menszár. Ehhez járult az -s foglalkozásnévképző, s a *csaplár*-os, *kocsmár*-os analógiájára keletkezett a *mészár*-os. Jelentése: háziállat levágásával és húsának forgalomba hozatalával foglalkozó iparos. (Vö. német Fleischer, Schlächter). Az egykori húsbolt cégtábláján ez volt olvasható: X. Y. hentes és mészáros. A *hentes* a *hentellér*-ből származik csonkítással. A *vincellér*, *himpellér* mintájára. Eredeti jelentése céhen kívül dolgozó falusi mészáros, azaz böllér. De a szakmájában kontár személynek is ez volt a neve. (L. Hentes munkát végzett.) Ismerősömnek az ilyenféle szövegekkel gyűlt meg a gondja, mint: Géppisztollyal *mészárolta le* a túsokat; A legkorszerűbb fegyverekkel *mészárolták le* a tüntetőket; Saját gyártmányú puskával *mészárolta le* a családját stb. Ezekben valóban lőfegyverekről van szó, amelyekkel se szúrni, se vágni nem lehet. A másik ismérve azonban jelen van, ti. a vér, még ha nem buzog is olyan mértékben, mint vágáskor, szúráskor. Nos, itt van a kérdésre adható válasz nyitja.

Az alapjelentés ugyanis *öl, elpusztít*. Ennek a történelem folyamán igen sokféle változata alakult ki. A különbség a kegyetlenség mértékében

van. A ma ismert szóhasználat szerint: különös kegyetlenséggel elkövetett ölés, mégpedig emberölés. Szó sincs már állatok mészárlásáról. (L. állatvédelmi törvények!) A másik motívum a több, a sok áldozat: *Tömegmészárlásról* érkeztek hírek; Halomra *mészárolták* a lakosságot.

A *mészárol*, *lemészárol* szavunk iskolapéldája annak a jelenségnek, amelyet a nyelvtan jelentésben fejezete *jelentésbővülés* néven tart számon. Ez ment végbe ebben az esetben is. Ma ezt jelenti: kegyetlenül, esztelelenül öldököl. A *mészárlás* pedig kegyetlen, tömeges öldöklés, vérengzés.

Egy hetilapunk Trianont „szörnyű országmészárlás”-nak nevezte. A kibővült jelentésbe bizony ez is belefér.

Felvértelve

Az a barátom, aki a *mészárol*, *lemészárol* ige és a *mészárlás* főnév használatát kifogásolta, mivel szerinte helytelenül bővült e szavaink jelentése, végül is megadta magát, elfogadván azt az érvelést, amely szerint kibővült a jelentés, és ma 'különös kegyetlenséggel embert öl' az értelme függetlenül attól, hogy ezt a vérengzést milyen eszközzel, eszközökkel követik el, hajtják végre.

Ámde nem hagyta nyugodni az ártatlan igazság – ahogy Arany János mondta. Újabb példával hozakodott elő. A kéznél levő idézet, amelyet egy napi hír szövegéből vett, a következőképpen hangzik: „Az X. repülőtérről felszálló gépet két terrorista kényszerítette eredeti irányának megváltoztatására. Mindketten különféle fegyverekkel, köztük kézigránatokkal voltak *fölvértelve*.” – Az utolsó szót különös nyomatékkal mondta. Hogy miért? Bizonyítani akarván, hogy azért minden szóra mégse lehet ráhúzni az ún. hasznos jelentésbővülés elfogadhatóságának palástját.

Induljunk ki a *vért* szó jelentéséből! Az értelmező kéziszótár meghatározása szerint: „a harcos vállát, törzsét elül-hátul takaró páncél” – Egy másik hasonló ehhez: „Páncéltözet sisakkal, esetleg pajzzsal együtt.” – Érdeklődő kérdésekre többen azt válaszolták, hogy a *vért* egyenlő a pajzzsal, amelyet a harcos a kezében tart. A Vértés-hegység névadó mon-

dája megőrizte e tárgy történelmi emlékét. A fiatal magyar államra támadó német harcosok az elszenvedett vereség után itt vetették le, és szórták el vértjeiket, hogy könnyebben menekülhessenek. A *vértetz*, *felvértetz* pedig „vérttel, vértetzel ellát, testileg (lelkileg) sebezhetetlenné igyekszik tenni magát.” Minden magyarázkodásnak ugyanaz a vége: a vért elsősorban nem támadó, hanem *védekező eszköz*, s aki felvérteti magát, az a várható támadást igyekszik kivédeni. Ezért az idézett hírben bizony nincs helye ennek a szónak.

Igazat kell adnunk tehát „nyelvészkedő” barátomnak, aki szerint nem csupán hasznos jelentésbővülés van, hanem fölösleges, vagyis káros is.

Amint látjuk, felismeréséhez nélkülözhetetlen a szó jelentésének, eredetének a vizsgálata, elemzése. Vannak sokkal feltűnőbb és vadabb jelentésbővülések is. Legújabban az *élből* divatjára figyeltem föl. Ilyeneket hall, illetve olvas az ember, mint: „Nem az a fajta vezető vagyok, aki *élből* megy neki a dolgoknak.” – „Irracionális kuruckodás, miszerint a magyar ember *élből* szidja a királyt.” „... nem kell ahhoz banki szponzoráció, hogy valaki izomból, *élből*, zsebből vagy csak úgy sportból hazudozzon.” – A legutóbbi idézet rokonértelmű szósora közel visz bennünket a megfejtéshez.

Nyelv és iskola

Lapunk egyik hűséges olvasója és egyben gyermekei iskolai előmenetelét is figyelemmel kísérő édesapa írja a következőket: „5. osztályos nagyobbik fiam iskolai könyvében találtam a következő szép feladatot: Miben hasonlítanak és miben különböznek a többjelentésű és az azonos alakú szavak? A családban komoly vita alakult ki közöttünk, hogy mit is jelent ez a mondat, és mi a helyes válasz ...” – Ennek a (mármint a helyes válasznak) megadását kéri. Készséggel teszek eleget kérésének.

Az iskolai nyelvtannak a Jelentéstan fejezetében kerül szóba ez a kérdés, mégpedig abban a részben, amely a szavak alakja és jelentése közötti kapcsolatokat tárgyalja. Két főtípusát szokták elkülöníteni: a szavak jelentésbeli és alaki kapcsolatát. A jelentésbeli kapcsolat szakszóval:

poliszémia, azaz többértelműség, többjelentés. A másik az alaki kapcsolat, szakszóval homonímia, azonosalakúság.

A magyar szavak túlnyomó többsége többjelentésű, többértelmű. A két típus megkülönböztetésének fő szempontja az értelem, a jelentés. Ha egy hangsor, betűsor két vagy több értelme, jelentése között kapcsolat, összefüggés van tartalmi vagy rendeltetés, szerep szempontjából, akkor többértelműségről beszélünk. Ha ilyen nincs, mármint ha semmilyen kapcsolat nem áll fenn, akkor az azonosalakúság esetével van dolgunk.

A példák nyomban világossá teszik a fenti megállapítást. Lássunk először szépirodalmiakat: „Szétrezzen az őszi sárga *levél*” (Arany: A lantos). „Fiának a *levél* Prága városába” (Uő: Mátyás anyja). „A régiből mi sincs már, csak ősi *levele*” (Uő: Furkó Tamás). – A három idézetben a *levél* három különböző jelentésben fordul elő: *falevél*, *írott levél*, *nemesi levél*. Az eredeti vagy alapjelentés az első. A többi jelentés a hasonlóság alapján (két dimenziós síkidom) később fejlődött ki. Megtoldhatjuk még az oklevél, a gyúrt tészta levele (egy levél tészta), gyógyszer levél (egy levél Kalmopyrin). Szemléletes példa a *toll* szavunk is. Nem nehéz kitalálni, hogy az alapjelentése madártoll. A lúdnak a szárnytollaiból írószerszám lett. Az azonos rendeltetés alapján az acélból készült hegyes tárgyat is így nevezték el. A vastagabb vonal húzására alkalmas talpas eszköz a redisztoll nevet kapta. Ezeket váltotta fel a tintát is tartalmazó töltőtoll. Napjainkban meg már eljutottunk a golyóstoll korszakát is túlhaladva a filctoll különféle változataiig. Itt a rokon jelentések alapja az azonos szerep, funkció, vagyis, hogy mindegyikkel írni lehet a technikai fejlődés különféle fokozatai szerint. Ide tartozik a levélírónk által idézett szavak közül a *körte*, amelynek az elsődleges jelentése nyilván az így nevezett gyümölcs, a másodlagos az alaki hasonlóság alapján a villany*körte*, szaknyelven a 25-60-100 wattos izzó.

Az azonos alakú szavak jelentései között viszont semmiféle kapcsolat nincs.

**NYELVI DIVATOK,
DIVATSZAVAK**

Ragozzunk vagy se?

Nyelvünk életében gyakran fordul elő, hogy olyan szavak, amelyek eredetileg egy szakma, foglalkozási csoport vagy társadalmi réteg szókészletébe tartoztak, általánosan ismertté válva a köznyelvbe kerülnek. Elég a *tárna, akna, csapágy, gyalus, marós, traktoros, vájár, kombájn, kohol* szavunkra gondolni.

Ritkább eset a tudomány szakszavainak köznyelvvé válása, főként ha a tudomány nincs közvetlen kapcsolatban a mindennapi élet szakadatlan gyakorlatával.

Ilyennek minősíthetjük a nyelvtant, tudományos nevén: grammatikát is. Annál meglepőbb, hogy egy jellegzetesen nyelvtani szakszó feltűnően gyakori használatúvá, nyugodtan mondhatjuk: divatossá vált a nyelvtanon kívül, főként a nyilvános felszólalásokban, s ez nem más, mint a *ragoz* igénk.

A nyelvtanban az igéknek és a névszónak rag nevű toldalékkal való ellátását jelenti. Tehát amikor azt mondom: *beszélek, beszélsz, beszél – munkám, munkád, munkája*, a magyar nyelv nyelvtani rendszerének meghatározott tagjait sorolom fel, vagyis *ragozok*. De vajon mit csinál az az előadó vagy szónok, aki beszéde közben ilyeneket mond: „Személyi felelősség – ezt *ragozhatnánk*” – vagy: „Ezt most *nem ragoznám* részletesen.” – Ilyen értelemben való használatát homály fedí.

Vajon hogyan keletkezhetett? Talán efféleképpen: A *gazdaságosság* ma központi kérdés. A *gazdaságosságtól* függ ma termelésünk továbbfejlődése. A *gazdaságosságnak* lehet a legnagyobb szerepe exportunk növelésében. És még *ragozhatnám* tovább is, a gazdaságosság szót, vagy inkább az általa jelölt fogalmat. Mit tettünk tehát? A gazdaságosságról beszéltünk három mondatban, amelyek egymással szigorú logikai összefüggésben, ok-okozati sorrendben vannak. Az ilyen gondolatmenet, az előadó, a szónok ilyen *ragozása* minden beszédműnek a javára válik. A stílisztikában gondolatritmus a neve.

Mértéktelen használata azonban az ellenkező végletbe csap át. Vezércikkeink egy része, sok előadás, szónoki beszéd nem ad gondolati információt, hanem csak *ragoz*: *ragozza* a személyi felelősséget, *ragozza* a demokráciát, *ragozza* az energiatakarékosságot.

Ha valaki aztán megunja a terméketlen okoskodásokat, joggal fejezheti ki magát így: „Barátaim, ne *ragozzuk* tovább a dohányzás ártalmosságát, ehelyett legalább most ne gyűjtsunk rá!”

Végül is *ragozunk* vagy *ne ragozunk*? Nem árt, sőt nagyon is szükséges az óvatosság. A *ragoz* szavunk ilyen értelemben való használata magában hordja a nyelvi divat veszélyét.

Épp ezért én sem akarom tovább magyarázni, sem tovább fejtegetni, sem tovább nyúzni, a legkevésbé tovább *ragozni* a *ragoz* szó használatát, hiszen a józan ész mindig eligazít, mikor divatos töltelékszó és mikor erőteljes, kifejező nyelvi fordulat a *ragozás*.

Egy dolog

Lapunk nyelvművelő rovatának olvasói közül többen szóvá tették a címben megjelölt kifejezés gyakori használatát. Szerintük nem csupán divat, hanem valóságos járvány, amely „megérdemelne” néhány szót.

A közelmúltban a gyógyfürdőkórházban egy kedves kolléga (nem magyar szakos) volt a szobatársam. Talán egyetlen egyszer sem szólalt meg úgy, hogy ne élt volna ezzel a nyelvi fordulattal. Szorgalmasan jegyezgettem. „A mindennapok gondja az *egy dolog* ...”; „Ha valaki jószívű és szeretetreméltó, az *egy dolog* ...” stb.

A *dolog* szavunk jelentésköre önmagában is meglehetősen tág és általános. Lehet cselekvés, történés, elvont fogalom, érzés, ügy. Ezért keveset mondunk vele. Az egy eredetileg határozott számnév. Újabban határozatlan névelő. Ennek a velejárója a hangsúlyelcsúszás, vagyis a *dolog*-ra esik a nyomatéktöbblet. Ezáltal viszont értelmét veszti. Korábban ugyanis kizárólag az *egy(ik)* oldalról került szóba az a bizonyos dolog. De hallgatólagosan, nyelvileg ki nem fejezve ott volt a másik oldal, a másik szempont, körülmény, amelynek ismeretében megváltozhat vagy módosulhat, vagy éppen megerősödhet, nyomatékosává válhat az éppen használt kifejezés.

A képlet tehát ez: *egy(ik) dolog* – *más(ik) dolog*. Ennek csökevényes, féloldalas formája a tárgyalt nyelvi jelenség. A nyelvtan ezt a szerkezeti

formát megosztó kapcsolatnak, megosztó kapcsolatos mellérendelésnek nevezi. Ez az összefoglaló kapcsolat fordítottja, melynek néhány példája: „Eljött az uzsonnaidő, el is múlt”; „Senki sem törődött vele, a tulajdon fia sem” (Móricz Zs.)

Viszont megosztást fejez ki a következő mondat: „Vendégünk hol az étel után kapott, hol a poharat emelgette.” Ugyanez a képletük az *egyrészt-másrészt, részint-részint, egyfelől-másfelől* páros kötőszóval szerkesztett mondatoknak is. Teljesebb, szimmetrikus megoldás a következő lehetne: *Egy dolog* ismerni a betűket, és *más dolog* olvasni. E tartalom kifejezésének-közlésének azonban nem egyetlen megoldása az *egy dolog* nyelvi forma. Magyarán (azaz több, mint magyarul): Más csupán ismerni a betűket, és *más* maga az olvasás.

A nyelvi panelek (mint amilyen az *egy dolog* is) élettartama változó. De akár rövid, akár hosszú életűek, akkor igazán károsak, ha elvesztik kifejező erejüket, vagy valamilyen hibás beidegződéssel párosulnak. Szobartársamat sikerült meggyőzőn arról, hogy nem mindig szerencsés a környezet nyelvi divatjának követése. Megfogadta, hogy tudatosan kerüli ezt az „egy dolgot”. Biztosan sikerült neki.

Beszédttöltelék

A nyelv művelő szakirodalomban beszédttöltelék, mondatséma a neve azoknak a kifejezéseknek, szó szerkezeteknek, mondatoknak, amelyeknek nincs tartalmi fedezetük, amelyek rendszerint a gondolatszegénység, a gondolathiány palástolására valók, illetve amelyeket a gondolatok rendezetlensége, a fontoskodás, a nagyképűség vagy a divat hoz létre. Álljon itt elrettentő példaként egy előadáshoz kapcsolódó hosszú hozzászólás befejező mondata: „Hiszen ugyebár tulajdonképpen lényeges mondanivalóm úgyszólván nem volt, de úgy gondolom, ezzel is hozzájárulhatok a gondolatok és ezen túlmenően a tennivalók maradéktalan tisztázásához, ami véleményem szerint döntően fontos feladat.” – Egyetlen gondolat bújik meg benne: Lényeges mondanivalóm nem volt. – Aki elmondta, nyilván eleget akart tenni hozzászólási kötelezettségének.

Az úgynevezett beszéd-töltelek használatát körültekintően kell megítélnünk. A sommás hibáztatás ellenkeznék a nyelv-művelés alapelveivel. A beszéd-tölték ugyanis mint nyelvi kategória alkalmi, viszonylagos. Nem ugyanazokból az elemekből tevődik össze, a legkülönbözőbb szófajú és mondattani szerepű nyelvi elemek válhatnak beszéd-töltékké. Víták, megbeszélések alkalmával gyakran alakulhat úgy a helyzet, hogy még mielőtt mondanivalónk lényegére rátérnénk, szükségesnek érezzük a már elhangzottakhoz való viszonyítást, mintegy kijelölve a helyét a hozzászólások, vélemények sorában. Pl. *Nem tudom, jól gondolom-e; Talán nem túlzok, ha azt mondom; Véleményem szerint* stb., stb.

Az ilyen bevezető vagy közbevetett szavak, mondatok nem a legfontosabb részei a mondanivalónak; arra valók, hogy a beszélő kifejezze velük a mondanivalójához fűződő szubjektív viszonyát. Azt, hogy bizonyos-e mondanivalója helyességében vagy bizonytalan benne; általános érvényűnek tekinti-e, vagy csupán egyéni véleményként adja elő; örül-e neki, vagy sajnálja; fontosnak tartja-e, vagy csak közbevetőleg jegyzi meg. Nyelvünknek az erre a célra szolgáló eszközei az úgynevezett modális vagy módosító eszközök.

Természetesen ha valaki mérték nélkül halmozza beszédében ezeket a modális szerepű elemeket, az már pongyolaság, tehát stílushiba, amely árt a beszéd tömörségének, érthetőségének. Az ilyenféle megnyilatkozást, mint a következő idézet: „Ugye nem azért mondom, hogyhát valami, dehát azért mégis” – nehéz volna mentegetni, még kevésbé helyesnek tartani.

Súly – hangsúly

E két szó jelölte fogalom elválaszthatatlan kapcsolata okozhatja a *hangsúly-hangsúlyoz* nyelvi kifejezésének változatosságát. Közülük néhány a nyelv-művelők szerint nem kívánatos, sőt helytelen, tehát hiba. Lásuk csak sorjában!

A *hangsúly* az Értelmező szótár és a nyelvtanírók szerint „az az erő-többlet, nyomaték, amellyel valamely szótagot a környezetéhez képest ki-

ejtünk.” Röviden: *hangerőtöbblet*. Minden hang, ill. szótag kiejtéséhez szükséges egy minimális, azaz alapnyomaték ahhoz, hogy hallható, felfogható legyen. A *hangsúlyos* és *hangsúlytalan* minősítés csak e többlet alapján értelmezhető. E többlet nagysága, mértéke szerint beszélünk fő-, mellék-, szakasz- és mondathangsúlyról.

A jelentés magva a *súly* szóban rejtőzik. Eredeti, konkrét jelentése: „valamely test tömegének nyomó- vagy húzóereje, ill. ennek mértéke, nagysága.” Második jelentése: „nehéz tárgy, teher”. Jól szemlélteti ezt a Penny Market reklámja. A „Súlyt helyezünk árainkra!” szöveg mellett ott látható a hagyományos, fémből készült súly képe az ár fölött, lefelé nyomva azt. Ebben már benne van az átvitt értelmű képes jelentés (metafora), vagyis a *jelentőség, tekintély*. Pl. Kijelentésének nagy a *súlya*; *súlyos* szavak; teljes *súlyával* lépett közbe. Ez az alapja a *súlyt helyez*, *súlyt fektet*, *súlyt vet* állandó szókapcsolatok „hangsúlyoz” jelentésben való használatának. A nyelv-művelő irodalom ezeket még elfogadhatónak tartja azzal a megszorítással, hogy a *fektet* igét németesnek minősíti. A hangsúlyoz mellett javasolja a fontosnak tart, kiemel valamit, nagy gondot fordít valamire, nagy fontosságot tulajdonít valaminek kifejezések használatát. Bár ezzel utat enged a terjen-gő kifejezések használatának, ám a változatosság érdekében megengedhe-tőnek tartja. Nem érheti kifogás az ilyen mondatokat sem, mint: „A legerő-sebb *hangsúly* a korán szóra esik”; „Nagy *hangsúlyt* kapott az objektivitás”. Gyakran hallható, olvasható a *kihangsúlyoz*. Mivel a *hangsúlyoz*-ban benne van a *kiemel* jelentés is, ezért az igekötő fölösleges. A leggyakoribb a *súly* és a *hangsúly* összekeverése. Pl. „*Az építészetre fekteti a hangsúlyt*”; „Nagy *hangsúlyt helyezel Isten szavára*”; „*A szerző nem elsősorban a fizikai ter-rorra teszi a hangsúlyt*”; „Nagy *hangsúlyt fordítanak a gazdasági kapcsolatokra*.” Íme, mi mindent művelnek a hangsúllyal! Pedig szorosabb érte-lemben a hangsúlyozás csak a hangerőtöbblettel való kiemelést jelenti – a hanglejtéssel, a szórenddel, a szünetekkel és a tempóváltásokkal összefüg-gésben. Vagyis elég, ha a szöveggel semmi mást nem teszünk, mint a kieme-lendő részét *hangsúlyozzuk*.

Egyetlen példával hadd szemléltessem a hangsúly szerepét! A követ-kező leírt mondat kétértelműségét azzal szüntethetjük meg, hogy vagy az első vagy a második szavát hangsúlyozzuk: „Lassan szigorodik az igaz-ságszolgáltatás”.– Elégedetlenségünknek éppúgy hangot adhatunk vele, mint a mérsékelt bizakodásunknak.

A SZÓL szavunk tündöklése

Az Értelmező szótár a SZÓL szavunknak tíz jelentését sorolja fel. Az első: „szavakat mond, beszél”. Ezt tekinti alapjelentésnek, pedig még ezt is megelőzi a: „hallható hangot ad” jelentés. Pl. *szól* a harang, *szól* a fuvolya, voltaképpen minden hangszer. A használhatatlanságukat így jelöljük meg: *nem szól*, ami azt jelenti: nem működik, vagyis elromlott. Rendszerint nem önmagában, „szólóban” szerepel igei állítmányként, hanem állandó határozós szerkezetben, amelyben *-ról*, *-ről* ragos vonzata van. A következő jelentés: „írásmű tárgyaként szerepel vki, vmi”. Pl. *Miről szól* ez a könyv? – Újabb fejlemény: „valamely írás, kijelentés stb. valakinek van szánva”; A levél nekem *szól*; A beszéd a szívünkhöz *szólt*. – A jelentésbővülés következő esete: „valamire, valamennyi ideig, valaki számára érvényes”: tíz évre *szól*; két személyre *szól*; 1000 forintról *szól*.

A SZÓL állítmány alánya ma már szinte minden lehet. A leggyakoribb mégis a *történet*: 8 millió forintról *szól a történet*. Ez áll még a legközelebb az eredeti jelentéshez. A történet voltaképpen az ún. elbeszélő irodalmi műnem valamelyik fajtája. Az ettől való távolodást jelzi a *dolog* alanyként való használata, amely már-már az egykori *izé* helyét foglalja el. A tévében szinte számolatlanul hallható: *Arról szól a dolog ...* Hogy mi mindent jelenthet a *dolog*, azt a következő, nem teljes idézetek szemléltessék: *a műemlék, a robbantás, a karácsony, a hús, a kampány, ez az ügy, a bírósági vélemény, a Kádár-korszak, a lóverseny, az élet, a magyar politika 1991 óta, az MSZP-SZDSZ kormányzás, a kínos pénzügyi politika, a XX. század, ez a hónap, a környezetünkben minden ...* A felsorolt alanyok kivétel nélkül így folytatódnak: *arról SZÓL ...* Az idézetek szaporítása nélkül is nyilvánvaló, hogy nem közönséges nyelvi divattal van dolgunk. Vajon mi lehet a háttérben? Akik kimondják vagy leírják ezeket a szövegrészeket, gondolati kimunkáltság nélkül nyilatkoznak valamiről; ezért vagy kissé kuszán sikeredik közleményük, vagy semmitmondó sablonná válik. A szokványos fordulatokhoz való igazodás, ami együtt jár a társadalom felszínes műveltségéhez való igazodással, a fogalmazástanítás (minden iskolatípusban és fokon) fontosságára, nélkülözhetetlenségére figyelmeztet.

A sablonok alkalmazása egyfajta kényelmesség, igénytelenség következménye. A rossz minták követése újratermeli a kifejezésbeli pongyolaságot. Pedig szépirodalmunk is nyújthatna követendő példát. Érdemes beletekinteni a Petőfi-szótárba, amelyben 1344 adat mutatja be a SZÓL ige változatos alkalmazását.

Senki se „mondhassa” így

A nyelvi helyesség megítélésében eleddig nem alakult ki egységes álláspont. Az elmúlt évtizedek folyamán az egyetlen jelenség az ún. *suksüközés* volt az, amelyet hivatásos és amatőr nyelvművelők egyaránt helytelenítettek, ennél fogva iskolában és iskolán kívül összetűzet zúdítottak rá.

Nemcsak a nyelvi igénytelenség, hanem a műveletlenség szembevető megnyilvánulása volt, ha valaki így ejtette a szót: Annyira *szerezzük* a vendéget, hogy mindaddig itt *tarcsuk*, amíg meg nem *taniccsuk* a magyar nyelv használatára.

E „tanpéldából” látható, hogy nemcsak *suksüközés* van, hanem *szuksüközés*, sőt *csukcsüközés* is. A nyelvtan szaknyelvén szólva: aki így beszél, az felszólító módú alakot használ kijelentő módú helyett, s ezzel súlyosan vét az egyértelmű nyelvi kifejezés követelménye ellen. Ugyanis elmossa a különbséget a közlés, valamint az óhaj és felszólítás között, amikor ezt nyelvi eszközökkel is meg tudjuk jelölni.

A szóban forgó nyelvi vétség aratott társadalmi méretű győzelem megnyugtató érzését zavarta meg egyrészt H. K. somberekai nyugalmazott magyartanár, kedves barátom levele, amelyben ezt írja: „A vidéki emberekkel beszélgetve tapasztalom, hogy újabban (!) igen elterjedt a *suksüközés*...”. Ez után példák következnek. Javasolja, hogy tegyem szóvá a Magyarul magyarán nyelvművelő rovatban.

Mindenképpen sorra került volna, de csak a közeljövőben, ha az MTV, azaz a (Magyar Televízió) 1-es csatornáján a reklámok között meg nem jelenik az enyhén kancsal, gyulladt szemű, dinka kapus, aki imigyen szól: „Azt mondja a bíró, hogy a Wick Atemfrei nemcsak segít, ha fáj a torkom,

hanem a zorromat is *tiszticcsa* ... Haver, ez segít, ha fáj a torkod és a zorrod is *tiszticcsa!*” – Eszerint nemcsak vidéken terjedt el „újabban” a suksüközés.

Azt hiszem, joggal tesszük föl a kérdést: Ki fia-borja lehet ez a futballkapus szerelésben megjelenő szánalmas alak, és még talán ennél is fontosabb, hogy kihez vagy kikhez szól.

A reklámozott csodaszer, a Wick Atemfrei amolyan Negró-féle lehet, vagyis a torok kéményseprője, amelynek inkább hivatásos előadóművészek: színészek és énekesek látnák hasznát, akiknek inkább munkaeszközük a gigájuk, mint a klottgatyásunknak. A titok nyitja bizonyára az a tény, hogy a foci lényegesen nagyobb közönséget vonz, mint az operairodalom s a komolyzene általában. Tehát nem panaszkodhat a „te anyád” nemzedékéből verbuválódott nézősereg, mivel ezt a nemzedéket célozta meg a „*tiszticcsa*” szóbajnoka.

Elnézést, de a reklámfőnököknek ott fenn tudniuk kellene, hogy nemcsak belőlük kerül ki a tévé előtt elandalodó közönség, hanem olyanokból is – lehet, hogy kisebb számban –, akik nemcsak kabarét akarnak látni-hallani, hanem a szép és igényes magyar beszéd példáját is, amelyet minden magyarul beszélő embernek – korra való tekintet nélkül – követni érdemes.

Nyelvi sznobizmus

A mai magyar nyelvhasználat hagyományostól eltérő jelenségeit a nyelvművelést is vállaló nyelvészek összefoglalóan *sznobizmusnak*, *sznob-ságnak* nevezik. A sznob fogalmát Thackeray angol írónak „Anglia sznobjai”, illetőleg „A sznobok könyve” című művei terjesztették el. Az angol szó eredetileg a mesterlegények egy csoportját jelölte. A cambridge-i diákeveinek emlékeiből ered. A cambridge-i diákokra vonatkozóan az író idejében már pejoratívan (rosszalló, elmarasztaló értelemben) használták.

A szó eredete a középkorra vezethető vissza. A középkori egyetemek anyakönyveiben, nyilvántartásaiban a hallgató neve után közvetlenül a társadalmi állását jelölték meg. Vagy így: *nob* (nobilis), azaz nemes vagy így: *S. nob* (sine nobilitate), azaz nemesség nélkül való. Szinte mindegyi-

küket éltette a remény, hogy a legmagasabb fokú tudományos képzettségük alapján előbb-utóbb bekerülnek a nemesi rendbe.

Azóta hihetetlenül kitágult a szó jelentése. Már régóta nem a társadalmi rangsorban (hierarchiában) elfoglalt helyet jelenti, hanem a valóságos vagy vélt magasabb társadalmi szintek elérésének, utánzásának gyakorlatait, a műveltség, a tekintély képviselőinek szolgálai követését és az ezzel együttjáró divatjelenségek túlzó felkapását.

A nyelvhasználat társadalmi meghatározottságából következik, hogy az emberi magatartásban megjelenő sznobság és a nyelvi magatartásban megjelenő sznobság édes testvérek. Az utóbbi az előbbinek csupán verbális (azaz nyelvi) kifejeződése. Egyszerűbben úrhatnáságnak is nevezik. A nyelvészetben hüperurbánus jelenségként tartják nyilván az ilyen nyelvi megnyilatkozásokat, mint: „Kérek olbort szoldával”; „A csolnakban megcsolkolták egymást”. Az egyszeri mesterlegény így érdeklődött a boltban, ahol a vele lévő kedvesének ajándékot akart vásárolni: „Hogy és miként, minek, s mi voltáért, s minek mi következtében mit kóstál ezen baba?”

A kommunikációs információáradatban a nyelvhasználati tekintélymintákat nem kell keresgélni, tolnak azok mindenfelől: rádióból, tévéből, sajtóból, a szórakoztatóiparból, a reklámból stb.

A nyelvi utánzás egyik gyakori esete a divatszavak, divatkifejezések használata. Közülük jelenleg talán a *nem igazán* vezet. Egy rádiós sportközvetítésben 21 *nem igazán*-t számoltam meg, pedig csak akkor kezdtem strigulázni, amikor már bántotta a fületem. Vezető színész mondja: „*Nem igazán* vannak szerepálmaim”. Művésztársához való viszonyáról ugyanott és ugyanakkor így nyilatkozik: „*Nem igazán* váltunk barátokká”. A *nem igazán* az elkenő, szépítő kifejezések sorába tartozik, amelyek finomkodó közlési sikként túlságosan gyakran hallhatók, olvashatók.

A nyelvi utánzás

Gyakori eset a divatszavak, divatkifejezések unos-untalan való használata. Minden évtizedre, sőt évre esik belőlük jó néhány. Szövegvizsgá-

lattal azt is meg lehetne állapítani, hogy közülük mikor, melyik az „ügyeletes”. A közelmúltban a különféle kényszerek tudomásulvételére így szólítottak fel bennünket: „Ez van, ezt kell szeretni”; „Eszi, nem eszi, nem kap mást” – Valamelyest változhatott a világ, mert mintha ezek a kifejezések divatjamúlttá váltak volna. De az utánpótlás korántsem apadt el.

Értelmiségi sznobjaink ma is hallható (ritkábban olvasható) divatkifejezése a: *valahol az a véleményem, valahol arra gondoltam, valami arról szól*-féle sületlenség vagy a fontoskodó nyilatkozóknak néhány fölvezető, illetve szövegzáró típusmondata: *meglátásom szerint, az az igazság, hogy ..., úgy itélem meg, hogy ..., ilyen egyszerű, nem semmi, nem jött össze* stb.

Ha rangsort állítanánk fel, akkor bizonyosan a *nem igazán* kerülne az első helyre. Egyetlen „példa” a rengeteg közül egy magas beosztásba került közéleti ember vallomásából: „Tisztviselő apa és pedagógus anya *nem igazán* tudta megadni gyermekeinek azt az anyagi jólétet, ami ma már természetes”; ill. „*nem igazán örültem*”. Ez azoknak az elkenő, szépítő kifejezéseknek a sorába tartozik, amelyek finomkodó közlési formaként használatosak. Ilyenekre gondolok, mint: *lényegében kész, gyakorlatilag megfelel, alapvetően jó, a maga nemében ehető* stb. Ezek valójában fedőnevei annak, hogy valami elintézetlen, rossz.

Napjainkban válik divatosá a tévé világából kölcsönzött: *képpen van*. Valószínűsíthető jelentése: elérte a célját, az érdeklődés középpontjába került, tájékozott.

Talán valamivel régebbi, és ezért már veszített egykori fényéből a „*megy át valamiből valamibe*”; *nevetőből siróba, nyerőből veszítőbe, szimpla haszonlesőből gyanakvóba, menjünk csak le szénhordóba* (=előkelőbb helyzetből kevésbé megbecsültbe). A *veszi a figurát*, a nyelvi divat magas fokán áll. A nyelvszennyezés ellen szót emelő közíró stílusosan így fogalmazott: „Médiacsemeték mondandójuk nyomatékosítására kémenyre, gyorsra és ezáltal teljesen magyartalanra *veszik a figurát*.”

Ugyancsak a nyelvi, ill. beszédműveltség romlását fejezi ki divatosan egy másik anyanyelvápoló: „Az élőbeszéd-bégetés mintájára most a *hülyülés a nyerő*” – A legújabbnak a jelentése (legalábbis számomra) homályos. Így szól: „Az ŰT-választásokat azért találták ki, hogy a kisebb szakszervezetek *padlót fogjanak*”. – *A padlóra kerül* már régóta közszájon forog. Az idézett kifejezés talán azt jelenti, hogy nem válnak tehetetlené. Maradék erejükkel még képesek fogni a padlót.

Idegenmajmolás

Az idegen nyelvek – főként az angol – előtt hódoló sznob nyelvi magatartásnak veszélyei, kommunikációs zavarokat is előidéző következményei vannak. Az idegen szavak és kifejezések használatának mértéktelen túlhajtása nemcsak szakszövegekben figyelhető meg, hanem a köznapi nyelvi érintkezésben is. Az idegen divatszók sűrű alkalmazása éppen az ellen hat, amit mértékkel akár szolgálhatna is. Ugyanis éppen a nyelvi változatosságot, a szinonimitást öli meg. Akinek minden történés *sztori*, akinek fokozó jelzője egyedül a *szuper*, aki igenlő válaszként csak az *oké*-t ismeri, az a magyar szókinceset mértéktelenül szegényíti, stílusát elszürkíti, hamis ideálokat kerget, hisz közlésmódjával éppen nem kitűnni fog, hanem elsekélyesedni általa.

A manapság lépten-nyomon hallható, olvasható, jó magyar szót kiszorító *holding*-ről, *licence*-ről, *sponsor*-ról, *image*-ről, *marketing*-ről és sok más társukról is beszélnünk kell.

Bár az angoltól vett szavak unos-untalan való használata kétségkívül minden más felkapott, sablonossá vált nyelvi elemet megelőz, nagyzóló idegen szavak szajkózására sok egyéb példa is van. A közéletben már szinte senki sem mond *egyértékes*-t, csak szakszerűbbnek, magasabbrendűnek vélt, az ügyet méltóbban kiemelő *konszenzus*-t. A politika nyelvében már jócskán elcsépelet *paktum*, *finanszírozás* (újabbán *megfinanszíroz*, sőt *megfinanszíroz*) és társai elterjedtek más stíluszinteken, a köznapi közlésben is.

A nemzetközi üzleti élet különösen az utóbbi időben erősen behálózta hazánkat. Az idegen cégek betelepülése rengeteg új cégnevet hozott be hozzánk. Úgy látszik, ez elkerülhetetlen folyamat. A külföldi vállalatok nem fognak a mi kedvünkért cégnevet magyarosítani. A *SPAR* szinte teljesen elsöpörte a magyarítás egyik nagy eredményeként ünnepelt *ABC Áruházat*. Ma már oda jutottunk, hogy a kis, belföldi viszonylatban jelentéktelen kócerájok is hangzatos vagy annak vélt cégnevet kapnak. Utcáink cégtáblái meg az ún. Kisokos-ok telis-tele vannak ilyenekkel. A *Hajstúdió* már föl se tűnik. Szinte teljesen kiszorította a *Fodrász*, *Fodrászat* cégtáblát. Csak hosszabb-rövidebb gondolkodás után tudjuk megfejtetni az ilyeneket, mint *GEO-FABER*, *FORCOP KFT.*, *PLESZ DESIGN (DESING*

is). Az egyik fővárosi szépsészeti vállalatot így hívják: *Anakonda Kozmetikai Kft.* Hogy hogyan illik a női szépséghez a förtelmes vízi óriáskigyó neve, azt valószínűleg hiába kérdeznénk a magát nyilván találékonynak, szellemesnek tartó névadótól.

A példák tömegét lehetne felsorakoztatni arra, hogy a idegen szavak jelentéstartalma nem mindig illik a cég tevékenységéhez, sőt a név nemegyszer nyelvtanilag sem megfelelő, s kiejtésével kapcsolatban is többféle gond adódik.

Tér és idő

Többen felhívták a figyelmemet arra, amit magam is tapasztaltam, hogy hivatalos személyek a kérdéses esemény bekövetkezésének időpontját így jelölik meg: „Egy óra *magasságában*”; „Tíz óra harminc perc *magasságában*” – mondja a fiatal rendőrőrmester a vallomásában, amelyet az üldözött személy lelövéséről ad. Vajon mi lehet az oka, magyarázata ennek a divatosá váló nyelvhasználati jelenségnek?

A cselekvés, történés, létezés sokféle körülményének a megjelölésére szolgáló mondatrész (szerkezettag) a *határozó*. Közülük a legismertebb a *hely-* és *időhatározó*. A határozók rendszerében ezért állnak az első és a második helyen. A nyelvtörténet, a mondat-történet szerint lényegi a különbség közöttük. Ennek a különbségnek filozófiai alapja van, mégpedig a *tér* és az *idő* fogalmi különbsége alapján. A tér fogalma érzékeltetőbb, mint az időé. Ez magyarázza a kialakulásuk történeti sorrendjét. A dolgok, jelenségek térben való elhelyezkedését, illetve a térben való mozgását érzékeltelte az ember először, és fejezte ki, közölte beszédpartnerével. Jellemző a helyhatározóra az irányhármasság, amelyre így kérdezzünk: *honnan? hol? hova?* (házból – házban – házba). Ez figyelhető meg az időhatározóban is: *mikortól? mikor? meddig?* (reggeltől – délben – estig).

Az idő elvontságát meggyőzően bizonyítja az a tény, hogy az ember ősidők óta mind a mai napig az időt térbe vetítve ábrázolta. Ezen alapul a napóra, mint időmérő eszköz. A napóra őse a pásztor botja és a földmű-

ves kapájának, ásójának a nyele. A pusztára vagy a mezőre tévedt városi ember írók által sokszor megörökített élménye, amikor érdeklődő kérdéseire, hogy mennyi lehet az idő, a pászortól vagy a földművestől csaknem pontos vagy egészen pontos feleletet kapott az árnyék alapján, de csak akkor, ha sütött a nap. A hagyományos óra az időt térre vetítette. Alapja a 360 fokos kör. Az az idő, amely alatt a nagymutató körbejárja a 360 fokot, az egy óra. Ennek huszonnégyszerese egy nap. Így juthatunk el a *magas, magasság* időpontjelölő használatához. A térbeli tájékozódásnak van egy vízszintes (horizontális) és egy függőleges (vertikális) tengelye. A vízmagasságot is érzékelhetően (konkrétan) ilyen megszámozott mérőléc mutatja.

Minden újkeletű nyelvi jelenség helyességét az dönti el, hogy szükség van-e rá, hiányt pótol-e, s vele árnyaltabbá válik-e a kifejezendő, közlendő gondolat. Az időpont megjelölése azáltal, hogy az egy óraker vagy a 10 óra 30 perckor helyett azt mondjuk: egy óra vagy 10 óra 30 perc *magasságában*, semmivel se válik érthetőbbé, árnyaltabbá, ezért használata fölösleges, vagyis szószaporítás, pleonazmus, amelyről tudjuk, hogy nyelvhasználati és stílushiba.

Láttelelet

Vezető nyelvészünk, aki egyben az anyanyelvápolók szövetségének is köztiszteletben álló személyisége, mondja: „Nem tudok megbocsátani azoknak, akik – egyre nyíltabban és egyre nagyobb hangerővel – lesajnálják az igényes nyelvhasználatra törekvést és törekvőket. Mert ezzel a legemberibb tulajdonságot: az egzakt fogalomalkotásra, az árnyalt gondolatfűzésre, a rezdületnyi pontosságú gondolatátadásra igyekvőket akarják visszataszítani a spontán reagálás állati szintjére.”

Aki a tömegtájékoztatásban dolgozók nyelvhasználatát rendszeresen figyeli, az – legalább részben – egyetért az idézett véleménnyel. Idézetek hosszú sorával igazolni is tudja. Ugyanő gondolat- és agyfícamoknak nevezte azokat a hibákat, amelyeknek alapján kialakította kritikus álláspont-

ját. Ha nem vigyázunk, hovatovább csupa bicebóca mondat taszigálja egymást az elhangzó és írott szövegben.

Még a szövegkörnyezet alapján is nehéz kihámozni a következő mondat tartalmát: „A rossz magminőség jócskán közrejátszott a gyakran kifogásolt betegségek kialakulásában.” – Eszerint van elismert, dicséretre méltó betegség is. „Félő, hogy az eredményt kérdőre fogják vonni.” – Könnyen felismerhető szerkezetkeveredés történt. Mert vagy *kérdéssé teszik*, vagy *kétségbe vonják*. A *kérdőre vonás* pedig a felelősség megállapítása. A köztársasági elnökről mondta a tévében a hírközlő: „Különböző összetételű olasz üzleti (így!) emberekkel találkozott.” – Bizonyára üzletemberek csoportjára gondolt, amelynek tagjai különböző üzleti érdekeket képviseltek. A rádió szerint: „A mostani külügyminiszter teljes mértékben felsorakozott a programjaink mellé.” – A katonai szaknyelv ma is gyakori vezényszava a *sorakozó*, amelyre mindig több katona áll össze valamely alakzattá (raj, szakasz, század). Azt magam is szeretném látni, hogy egyetlen ember – még ha miniszter is –, hogyan sorakozik fel. „Ez (M/0-s körgyűrű építése a III. kerületben) ugyanis *évszázados* távlatokban lerombolhatja az életkörülményeket.” – Föltehetően az *évszázados* a jövőre vonatkozik. A *lerombolt* túlságosan erős kifejezés, csaknem költői túlzás az életkörülmények (?) romlására, rosszabbodására vonatkozóan. „A robbantásos merényletek közül az Aranykéz utcai viszi a primet.” – E nem éppen szerencsés szókép szerint a merényletek zenekart alkotnak, és közülük a nevesített a primhegedős, amely a vezérszólamot húzza. Ha viszont fűvös hangszeren játszik, akkor fújja. Egykori vezető politikus szerint „az ellenzék soraiban hasonló stílusok zajlanak.” A szokatlan szóhasználat ellenére közel áll a valósághoz ez a megállapítás, mivel a politikai életben a nyelvi megnyilatkozások sokszor nagyon is zajosak, a jégzajlásra hasonlítanak.

A szerkezetkeveredés könnyen átlátható példája ez is: „... a színház mai feladatáról is szó kerül.” – Magyarul ugyanis vagy *szóba kerül* valami (itt a színház feladata), vagy *szó esik róla*.

Mindezt és a többit is el lehet intézni egy kézlegyintéssel, egy vállrándítással, de attól a hiba még hiba marad, s tovább rontja a bizonytalan nyelvérzékű hallgatók, olvasók nyelvi műveltségét.

Forma tartalom nélkül

A nyelvművelők, nyelvapolók legjobbjai nem elégszenek meg a hibák följegyzésével – esetenként a hibázók kipellengérezésével –, hanem keresik, kutatják a hibázás, tévedés okát, ami az esetek többségében nem más, mint a nyelvi tudat bizonytalansága. Ez a bizonytalanság a sokszor hallott, illetve olvasott minták szolgálai utánzására csábítja a saját stílusukat nem lelő beszélőket. Így keletkeznek az összefoglaló elnevezéssel *közhelynek* minősített nyelvi jelenségek. Közülük a következő néhány mostanság vált a nyelvi divat eszközévé. Bizonyára mindenkinek ismerősen cseng a *szíve joga* kifejezés, amely a véleményalkotás és a véleménynyilvánítás szabadságát fejezi ki. „Szíve joga, hogy metszi-e a szőlőt a teraszon.” A *ha úgy tetszik* pedig a közölt gondolati tartalom eltérő nyelvi formában való megfogalmazását teszi lehetővé még azok számára is, akik mindig *markáns* álláspontot képviselnek. Gyakran úgy szabnak korlátokat véleményük részletező kifejtésének, hogy felszólítják önmagukat fejedelmi többesben: *most ne menjünk bele* vagy első személyre szabottan: *most nem akarok belemenni*. – Senki se gondol e kifejezések konkrét jelentésére, pl. arra, hogy a fürdőmedencébe.

Közkedvelt nyelvi fordult a *hab a tortán*. Ez az egyébként szemléletes szókép a szóban forgó ügy tisztázása, megtárgyalása, elintézése után a pont kitételét jelenti (ismét szóképpel élve), illetve hogy a torta díszesebb, gusztyosabb, inycsiklandóbb, elfogadhatóbb legyen. „Az már csak *hab a tortán*, hogy alkotmányvédelmi kísérlete közepette a miniszterelnök nem kímélte saját elvbarátait sem.” – Ha egy kicsit nehezen is, de el tudjuk különíteni ebben a cukrászati műremekben, hogy mi a torta és mi a hab. Talán még kifejezőbb a következő: „A depolitikával (politikamentes) töltött tortára dr. Sz. A. személyesen kente föl a cukorhabot.” Az se mindegy tehát, hogy a hab tojásból vagy cukorból készül.

Gyakran hallható az *ügymond* közbevetés. „Igyekeztek magukat elhatárolni az – *ügymond* – Aczél-féle jelenségtől.” „Nagyon nagy – *ügymond* – élmény volt. Még nem vált egészen formaszóvá ez a szervesen mondatrészletnek tekinthető ún. *megnyilatkozás* (a megszólítás és felkiáltás mellett), mert még mindig az idézésnek elhomályosult formája. Ezért csak

akkor helyénvaló, ha valakit szó szerint vagy tartalom szerint idézek. Különben az *úgynevezett* a helyes, mint a közölt gondolat pontosabb értelmezésének, közlésének a nyelvi eszköze.

Egy pénzintézet hosszú időn keresztül elhangzó reklámszövegéből vált önállóvá a *Zongorázza a különbséget*. – Látható és hallható volt, amint az árban és minőségben megnyilvánuló eltérés a zene nyelvén szólalt meg.

Kevésbé művészi a *felpörgette, felpörgeti* magát kifejezés annak a jelölésére, hogy valamely nem mindennapi élmény hatására feszült idegállapotba került valaki. „Felpörgette magát az áldozat lányának az élettársa.” – Ha ez továbbfokozódik, a gyengébb idegzetű ember *hülyét kap, bepörög, becsavarodik*. Nyelvi túlzásként még csak stíluseszköz, valóságosan viszont már ideggyógyászati kóreset.

Hébe-hóba való használatuk, főként ha gondolati-érzelmi tartalmuk őszinte, még elfogadható; de sűrűn alkalmazva inkább a nyelvi szegénység, igénytelenség megnyilvánulása.

IDEGEN SZAVAK

Államnyelv

A bel- és külpolitikában sűrűn előforduló szó az *államnyelv*. A magyart az 1844. évi II. törvény nyilvánította államnyelvvé a reformkor eszméinek kibontakozása eredményeként. A közvetlen előzmény a felvilágosodás, amelynek eszméi között kiemelt hangsúlyt kapott az anyanyelvi kultúra, a nemzeti nyelv használata. Ehhez kapcsolódott Herder borús jóslata a magyar nyelv kipusztulásáról. Ennek emlékéét őrzi a Herder-díj. II. József nyelvrendelete is ezt látszott elősegíteni. A kalapos királyt elsősorban a birodalom kormányzásának megkönnyítését szolgáló praktikus szempontok vezérelték. De amikor látta, hogy a nyelvkérdés szorosan összekapcsolódik az emberi jogokkal, a nemzeti identitástudattal, halála előtt ezt a rendeletét is visszavonta.

Előtte viszont az államalapítástól fogva a XIX. század közepéig a latin lett az államnyelv: a kancellária, a hivatalosság, a fontos iratok, a szellemi műveltség közvetítő nyelvénél, a *hazai nyelv*vé, *patria lingv*ávé. Ami csodával határos, az a magyar nyelv fennmaradása nem államnyelvi helyzetben több ezer éven át.

A latin nyelv különleges magyarországi helyzete a magyar nyelv államnyelvvé nyilvánítása után még egy évszázadig fennmaradt, s ennek a kiemelt nyelvi szerepnek a maradványai napjaink nyelvhasználatában is kimutathatók sokszor a helyes magyarság elleni vétségek formájában. Ezeket nevezi a nyelvművelés *latinizmusoknak*.

Erre sorolok fel néhány közismert példát a gazdag gyűjteményemből. A magyar – latin „kétnyelvűség” egyszerűbb esetei: a *kiexportál* és a *beimportál*, mivel a latin szavak az *ex*-szel és az *im*-mel már önmagukban is pontosan jelölik meg a nemzetközi kereskedelem e két fontos fogalmát.

Valamivel nagyobb tájékozottságot kíván a következő hibák elkerülése: *leredukál* ’visszavezet, csökkent’ jelentésben a *le*- nélkül is pontos jelölője a fogalomnak. A *re*- mint *praeverbium* (magyarul igekötőnek mondjuk), ugyanis azt jelenti: ’vissza, le, hátra’. Ugyanez fordul elő a *visszareagál* szó használatában. A gyakran emlegetett *reakció* magyarul ’visszahatás, ellenhatás’. A *lefixál* a *le*- nélkül is ’lerögzít, megrögzít, nyomtatékosan megállapít’ értelmet hordoz. Az *áttranszformál* a *trans* által

magában foglalja a magyar *át* igekötőt. A *szétdiffundál*-ban a *dif~dis* praeverbium kifejezi a 'szét' fogalmát. A *diffundál* ugyanis önmagában is 'szétszóródik, szétterjed' jelentésű.

Ez a jelenség, amint a felsorolt esetek mutatják, főként a latin vagy latin eredetű szavakkal kapcsolatban fordul elő. A kétnyelvűség ehhez hasonló eseteiről is érdemes lesz beszélni, különben Karinthy közismert paródiája: Hát maga mindent kétszer mond? – ránk is vonatkozik.

„Kétnyelvűség”

A címet nem a szokásos értelemben használom, nem a két különböző nyelven (magyar-angol, magyar-német) szólás képességét értem rajta, hanem arra a gyakran előforduló nyelvhasználati jelenségre gondolok, amikor ugyanazon fogalom megjelölésére valaki – rendszerint felületes-ségből, figyelmetlenségből egy magyar és egy idegen szót, kifejezést, szókapcsolatot használ. Az esetek nagy részében a latin nyelv az idegen szó forrása. Ezt a tényt az magyarázza, hogy hazánkban a latin volt az államnyelv 1844-ig. A *beimportál*, *kiexportál* stb. féle esetek az igénytelen köznyelv példái, de sorolhatnánk a népnyelvben, a nyelvjárásokban mind a mai napig megmaradt szavakat a *juss*-tól (jus, juris) a *móres*-ig (Majd móresre tanítalak!), amelyek nyilván az egykori államnyelvből szálltak alá a köznépi szókincsébe.

A latin szívós hatását szemlélteti a *közös kooperáció* kifejezés, amely arról árulkodik, hogy használója nem tudja, hogy a *ko-* előtagban benne van a *közös*, mivel ez a szó önmagában is közös tevékenységet, összedolgozást, együttműködést, kölcsönös munkálkodást jelent. A *bicikli* szavunk eredete is elhomályosult. Ezért emlegetnek az emberek *kétkerekű bicikli*-t, hogy megkülönböztessék a *háromkerekű bicikli*-től, amely helyesen *tricikli*. Pedig már az énektanulás kezdetén a legtöbb gyerek megismerkedik a *bicinium*-mal, vagyis a kétszólamú énekléssel. A sportolók büszkék a *bicepsz*-ükre (a felső karon lévő kétfejű izomra). A felnőttek között nem ritka a *bifokális* szemüveget használó ember. S feltételezzük, hogy annál rit-

kább az olyan, aki *bigámiában* él, azaz kétnejű. A korántsem teljes felsorolásból világos, hogy a görög eredetű *bi-* kettőt jelent, vagyis a biciklinek eleve csak két kereke lehet, feltéve, hogy egyben, egészben van.

A *komfortos kényelem* használója nem tudja, hogy a komfort önmagában is kényelmet jelent, amelynek fokozatai vannak. Ezért beszélünk főként a lakással kapcsolatban félkomfortos, komfortos, és összkomfortos lakásról. Ez utóbbi teljes kényelmet biztosít lakóinak. A *hétvégi vikend*-ről az beszél, aki nem tudja, hogy a második tagja mint angol szó (weekend) önmagában is ezt jelenti. Ehhez hasonló a *tizenéves tinédzser* vagy a *rövid sort* (short).

Aki a *hádeszi alvilágot* emlegeti, az vagy tájékozatlan a görög mitológiában (hitvilágban), vagy annyira jártas, hogy különböző változatait is el tudja különíteni.

A *vízöblítéses vécé* minősítést az használja, aki nem tudja, hogy a WC első betűje a water szónak, a C pedig a closednek a kezdőbetűje. S bizonyára nem ismeri az elődjét, a vízöblítés nélkülit, amelynek a magyar neve: *árnyékszék*. Csokonai oly nagyra értékelte, hogy verset is írt róla. Címe: Óda az árnyékszékhez. A régiek a víz helyett az árnyékot is becsülték, főként nyári nap hevében.

Magyar vagy idegen?

Régóta foglalkoztat az a gondolat, hogy milyen erők, milyen titkos törvények döntenek el egy-egy idegen szó magyarított változatának sorsát: megmarad vagy feledésbe merül.

A szómagyarítás hőskorában hosszabb-rövidebb ideig közszájon-köz-tollon forgott jó néhány ún. univerzális idegen szó magyar változata. A *gázt* a *légszesz*, a *parkettát* a *rakotta*, a *kekszet* a *süítke* lett volna hivatva felváltani. A mai ember számára jó néhány társukkal együtt ezek nyelvtörténeti érdekességek.

Mindannyian tanúi lehetünk az idegen és a magyar szó küzdelmének. Szemléletes példa a *telefon* szavunk. A *távbeszélő* főként összetételben terjedt el, de azt még sose hallottam, hogy valaki így szólt volna: Sürgő-

sen *távbeszél*nem kell – Vagy: Ne zavarj, nem látod, hogy *távbeszél*ek? – A *telegráf* viszont kihullott a rostán, *távirat* lett belőle. Ez ún. tükörszó, mégis legyőzte az eredeti magyart, a *sürgöny*-t. A *patika-gyógyszertár* ugyancsak vívja a harcát. Az idegen javára látszik billenni a patikamérleg, valószínűleg a rövidege miatt.

Koronként is változik a győzelem esélye. Nagycsoportos unokámmal beszélgetve megkérdeztem, milyen foglalkozások vannak az *óvodában*. (Így, ókonzervatív módon, az *ovi* helyett.) Szinte gondolkodás nélkül kezdte sorolni: *matek*... Hinnye, gondoltam magamban, az én időmben még a középiskolában is *számtan* volt, később *mennyiségtan*.

Aztán itt van másik két beszédes példa. A *frizsider* vagy *fridzsider* valamikor státusszimbólum volt. A nálunk kialakult vagy alakulóban lévő társadalmi rendet Veres Péter róla nevezte el *frizsiderszocializmusnak*. Elvértve ugyan még hallható, de egyértelműen a *hűtőszekrény* győzött, pedig az egy szótaggal hosszabb, mint az idegen. Viszont a *televízióval* nem volt szerencsénk. Meg kell elégednünk a *tv*, kiejtve *tévé* rövidített változatával.

Sokszor emlegetik a magyarítás kudarcaként a *grape fruit* helyett javasolt *citranacs* elutasítását. Maradt az idegen a maga eléggé változatos kiejtésével.

Győzelemként ünnepeltük az *ABC-áruház* szóeleményt a *Supermarket* helyett. Nem sok idő múlva visszafogadtuk az eredeti nevét SM rövidítéssel megszelídítve. Ma pedig a SPAR tündököl jó néhány áruház homlokzatán a magyarító törekvések kudarcaként. Elrejtve az új szavak elvetésének vagy elfogadásának titkát. Vagy talán a nemzetközi piacgazdaság a magyarázat?

Ez is megtörténhet

Mármint egy-egy közhasználatú idegen szó magyarosítása – különösebb nyelvtisztító hadjárat alkalmazása nélkül. E jelenség végiggondolása közelebb vihet bennünket annak a feltárásához, hogy a magyarítás, vagyis a divatosná vált idegen szavak magyarral való felváltásának a sikere, ill. sikertelensége mitől függ.

Ezúttal egyetlen példát vizsgálunk. Az ötvenes évektől kezdve szinte minden üzemben, vállalatnál, a különféle hivatalokban, nagyobb iskolákban, egyetemeken, irodákban alkalmazásban volt a XEROX (gép), vagyis az elektrosztatikai úton (szelén félvezető rétegekkel) működő másológép. Eredetileg márkanév volt. A görög *xero* annyi, mint száraz. A hagyományos vizes, nedves fotózástól ebben tér el. Egy-egy szó életképességét, életrevalóságát az bizonyítja, hogy bokrosodik, vagyis új szavak keletkezésének, alkotásának (összetétellel, képzéssel) válik alapjává.

Az alapszó (*xerox*) eredeti jelentése is bővült. Nemcsak az eljárást jelentette, hanem a gépet, sőt a helyiséget, ahol a gép el volt helyezve: Kollégám éppen a *xeroxban* dolgozik. Ő ugyanis a *xeroxos*, a *xeroxgép* kezelője. Éppen most *xeroxoz* vagy *xeroxol* egy szöveget. Életben maradásának, továbbélésének legfőbb akadály a hangzós, kiejtett alak szokatlansága. A teljes magyar szókészletben nincs még egy olyan szó, amely x-szel kezdődne és végződne is.

Bizonyosan ez is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy e nehezen kiejtendő szó helyett a magyar nyelv hangtani arculatához sokkal jobban idomuló *fénymásolás* a származékaival együtt létrejött. A *fénymásolás* maga is képzett szó. Ebből elvonással keletkezett a *fénymásol* ige. Hosszú ideig nem szívesen látott szóalkotási mód volt ez. A *gépír*, *közigazgat*, *nagymos*, *nagytakarít* stb. a nyelvművelők tilalmi listáján szerepelt. A változást jelzi, hogy az írott és az elektronikus sajtóban egyre gyakrabban találkozunk az ugyanerre a kaptafára készült szavakkal. Pl. *Apróhirdessen* a Népszabadságban! – vagy: ... a dollár *mélyrepül*, sőt: *hecckampányol*, *blokádszít*.

Már kevésbé szokatlan a *fénymásoló* (ember, gép) főnévként, a *fénymásolat* ugyancsak főnévként. Aligha ütközik meg valaki is az ilyen mondatokon: Küldök belőle egy *fénymásolt* példányt; Két példányt kell belőle *fénymásolni*. – A szó hosszúsága (szótagszáma) gyakran befolyásolja az elfogadást. A rövidebbnek nagyobbak az esélyei. Ebben az esetben az egy szótagtöbblet nem volt akadály.

Azért esett a választásom erre a szóra, mert a magyarítási folyamatban észrevehető módon nem vett részt sem az iskola, sem a sajtó, sem a nyelvművelő mozgalom. Anyanyelvvédelmi törvény nélkül dőlt el a versengés, mégpedig a magyar nyelv javára. Reménykedhetünk tehát anyanyelvünk életerejében, abban, hogy ezt a példát sok másik fogja követni.

Portretíroz vagy portretizál?

Ezt kérdezte tőlem Hargitai József, nyelvművelő könyveim (Fölnevelő édesanyám I-II.) kitűnő szerkesztője, aki nemcsak mások szövegeivel bajlódik, hanem maga is alkot. *Emberközelen* c. gyűjteményes kötetében 12 festőművész munkásságát méltatja, illetve kiállításairól közöl kritikát, ismertetést. Nyelvi-formai, stilisztikai igényességét tükrözi a címben megfogalmazott kérdés, amelyre megbocsáthatatlan késedelemmel válaszolok.

Kiindulásként szögezzük le, hogy a Szóképzés című nyelvtani fejezetben kell kereskednünk. Meghonosodott, de inkább a képzőművészet szaknyelvébe tartozó idegen szóból (portré) eredeti idegen képzővel alkotunk cselekvést jelentő szót – valamit létrehoz értelemmel. Az *-izál* és az *-íroz* közül kell választanunk. Az első a főként német *-isieren* végű igék magyarításában fordul elő: *improvizál, stabilizál, kritizál* stb. Az *-íroz* viszont a francia eredetű német közvetítéssel átvett igék *-ieren* képzőjéből származik: *parkíroz, blamíroz, balanszíroz* stb. A magyar szóképzéshez való közeledés, igazodás jele, hogy az *-íroz* alakot a csonka tőből *-l* képzővel alkotott magyar származékszó váltotta fel: *probíroz* helyett *próbál*, *parkíroz* helyett *parkol*, *fixíroz* helyett *fixál*, *szekíroz* helyett *szekál* stb.

Századunk elejétől kezdve szinte mind a mai napig az előkelősködő szalonnyelv (zsargon) jellegzetes elemei voltak az *-íroz* végű igék: *brillíroz, gardíroz, frappíroz, studíroz, balanszíroz, avanszíroz* stb.

A hatékony nyelvművelés közülük sokat magyarral váltott fel, vagy megalkotta magyar megfelelőjét: az *alarmíroz* mellett a *riaszt*, a *dresszíroz* mellett az *idomít*, a *szortíroz* mellett az *osztályoz* is elterjedt.

A *portretíroz* – mert ez a helyesebb alak – magyarul csak körülírással fejezhető ki, így: arcképet fest, rajzol. Alapszava az ugyancsak francia eredetű *portré*. Aki ezt teszi, az a *portretista*, vagyis arcképfestő. Találkoztam már *portréista* változatával is a *gimnazista, germanista, romanista, szlavista* analógiájára, foglalkozásnévként használva.

E viszonylag ritkán előforduló szó, a *portretíroz* arra való, hogy a kérdéses cselekvésfogalmat egy adott szövegben ne mindig ugyanazzal a szóval kelljen megjelölnünk, azaz hogy elkerülhessük a pongyola szóismétlést, amit a hagyományos stilisztika *tautológiának* nevez. Szerkesztőmet is ez indította a kérdés fölvetésére.

Szemlézés

Az anyanyelv iránti érdeklődés megnyilvánulásának tekintem azt a sok előszavas és írásos megjegyzést, amelyeket barátaim, ismerőseim, de főként lapunk olvasói juttatnak el hozzám. Egy-egy szó, mondat vagy szövegrész a megfigyelés tárgya. Legtöbbször azzal a megjegyzéssel, hogy használatát helytelennek, azaz hibának minősítik. Ritkábban magyarázatot is fűznek a szóba hozott vagy tollhegyre tűzött jelenséghez. Minden alkalommal megtoldják észrevételeiket azzal, hogy „döntőbírónak” kérnek föl. Köszönetem elemi kifejezése, hogy nemcsak szóban, hanem, íme írásban is közzéteszem őket az érdeklődő megfigyelők nevének említése nélkül. Ahol lehetséges, témakörök szerint veszem sorra az idézett, bejegyzett észrevételeket.

Kezdjük a szavakkal. Az idegen szavak használata változatlanul sok gondot okoz, nemcsak a közembereknek, hanem hivatásos újságíróknak, sőt a szaktudomány művelőinek is. Lapunkból való a következő mondat: „A Litvánia és Lengyelország közé beékelődött 15 ezer km²-es *exkláve* (így!) 1946-ban került a Szovjetunióhoz.” – A diplomácia szókészletének része az *exkláve*, tehát *k*-val. Jelentése: Valamely államnak olyan szerves része, amelyet minden oldalról más államhatalom szárazföldi területe fog körül (Kaliningrád a régi Königsberg és környéke). Ennek az ellentétpárja az *enkláve*.

A történész írja ugyancsak lapunkban: „Ezek ugyan formalitások (felsorolás következik), *lőzungok*, de reflektálnak a korábbi bírálatokra.” Az a gyanúm, hogy az *o*-ra figyelmetlenségből került a kettős ékezet, s így német szóként *megoldás*-t jelent (Vö. Endlösung!) A *lőzung* több (3) jelentése közül itt jelszó, jelmondat, felirat értelemben használatos.

Ritkább jelenség, de a tévében nemrég ez is előfordult. Az állatok napjával kapcsolatban a békák védelméről esett szó. A bemondó a végén különösen a *terrarásták* (a-val ejtve) figyelmébe ajánlotta az oltalomra szoruló békákat. Aki esetleg nem ismeri a terrárium, terrárista (á-val ejtve) idegen szót, az bizony találgathatta, hogy a *terroristák* hogy kerülnek kapcsolatba ezekkel az állatokkal.

A magyar szavakkal sincs minden rendben. Engel Adolfról, Pécs történetének jeles személyiségéről írja a szerző: „...később *bükkmaggal* ke-

reskedik.” – Indokolt az olvasó észrevétele, mert a bükkfa termése mindenütt a *makk*. Szólásban: Azt se mondja, *bikkmakk*.

Megyei tisztviselő mondta: „Meghatározza az itteni *népség* sorsát a bányászat megszűnése”; ugyanő egy másik alkalommal: „Pécs és Baranya *népsége* aktívan viszonyul a kultúrához.” – Kollégám és barátom nem tartja magát a *népséghez* tartozónak. A szónak a közismert állandósult közkeletű nyelvi kifejezés szerint is (népség-katonaság) lebecsülő, rosszálló hangulata van. A *népesség* már elfogadhatóbb.

**NEVEK, SZAVAK
A BESZÉDBEN, SZÓALAKOK**

Nyelvérzék?

Szerkesztő barátomnak bántja a fülét, ha a *nyilvánvaló, kötelező* típusú szavak többes számú alakját a többesjel (*k*) elé tett (*a*), illetve (*e*) hanggal alkotják, vagyis ha így hallja őket: *nyilvánvalóak, kötelezőek*. Nyelvérzék-e szerint ugyanis a *nyilvánvalók* és a *kötelezők* a helyes. Kérdése tehát az, hogy jó-e a nyelvérzéke.

Lássuk csak, mit mondanak erről a jelenségről a hivatásos nyelvvelők! A példaként említett két szó alakja szerint folyamatos melléknévi igenév. A mindennapi nyelvhasználatban hol így, hol úgy fordulnak elő. A tüzetesebb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy az *a*, *e* kötőhangzó megléte vagy hiánya gyakran a szó szófajtságát, azaz főnévi vagy melléknévi voltát van hivatva jelölni. Főnévi szerepben csak *a*, *e* nélkül, melléknévi szerepben pedig *a*, *e* kötőhangzóval. Ugyanis a *hódítók* nem mindig *hódítóak*. – E *hűsítők* valóban *hűsítőek*.

Az *-ó*, *-ő* képzős igenevek többes száma jobbra ingadozó módon használatos: *elbűvölők-ellbűvölőek, hajlandók-hajlandóak, visszataszítók-visszataszítóak* stb. Mivel a kötőhangzós formák az utóbbi évtizedekben megszorodtak, erre az aránylag gyors és feltűnő változásra sokan érzékenyek. Szerkesztő barátom is.

A beszélők egy része – főleg a fiatalabb nemzedék – érezhetően (vagy érezhetőn) rokonszenvez vele, s akarva-akaratlan erősíti ezt a változást; másik részük ellenben – elsősorban az idősebb korosztály – idegenkedik tőle, a már jobban meggyökerezett *kiválóan, feltűnően, kiszámíthatóan, megfelelően* stb. féle alakok nem kívánatos hatását látja benne, s inkább a *bántók, eltérők, fásztók*-féle hagyományosabb formákkal él.

Valójában *elfogadható, sőt helyes mind a két megoldás*, bár valószínű, hogy a kötőhangzók szófaj megkülönböztető szerepének további erősödésével a melléknévnek minősülő szavak többes számában idővel még gyakoribb lesz a kötőhangzó.

Ugyanez a megállapítás vonatkozik a magánhangzóra végződő melléknévekre is: *kapzsik-kapzsiak, mitévők-mitévők, ósdiak-ósdik* stb. De még mintha ritkább volna a *süsük, szélsők, fehérnemük* *e*-vel alkotott alakja.

Mindenkinek a nyelvhasználati gyakorlatában benne van a szülőföldje, családi környezete regionális (táji), esetleges nyelvjárási hatása, az életkora, azzal a személyes érzékenységgel együtt, amelyet a pszicholingvisztika, közérthetőbben a nyelvlélektan *nyelvérzéknek* nevez.

Alakváltozatok

Azok az idegen anyanyelvűek, akik a magyar nyelv megtanulására vállalkoznak, szinte kivétel nélkül nehéznek, nagyon nehéznek tartják nyelvünket. Az idősebb nemzedék tagjai, kortársaim bizonyára emlékeznek Brachfeld Siegfried rádiós szerepléseire. Éles szemmel és kitűnő füllel válogatta ki azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek az ő német anyanyelvével összevetve logikátlanok tűntek. Egyetlenegyem emlétek a derűtséget, sokszor harsány hahotát kiváltó példáiból. A német Zug (cúg) a magyarban *vonat*, ha közlekedési eszközt jelöl, de *huzat*, ha légáramlásról beszélünk.

A magyar szóalakok (igék és névszók) két alaptípusa: a változatlan és a változó fő. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek toldalékokkal (képzővel, jellel, raggal) ellátva nem változnak. Ilyen szavunk viszonylag kevés van.

A változóknak viszont szinte számtalan az alaptípusa. Most olyanokat emlétek, amelyek között csupán egyetlen hang (írásban betű) a különbség, s ez jelentéskülönbséggel jár. *Döng* a föld, de *dönög* a légy, a méh. *Állt* a bál, de *állott* volt a víz. *Kiforrt* a bor, a barátom *kiforrott* egyéniség. *Elmaradt* a tanulásban, de *elmaradott* országban járt. Sok levelet *írt*, de valamennyi *írott* malaszt maradt. *Túlhaladt* a célon, de *túlhaladott* állásponthoz képvisel. Szorgalmasan *gyakorolt*, s ezáltal *gyakorlott* ember lett belőle. Sokat *örökölt*, de *öröklött* betegségétől nem tudott megszabadulni. Mindenkit *vádolt*, de a *vádolt* tagad. A lomb sátort *képezett* a fejünk fölé, és sok *képzett* ember ült alatta.

Ha figyelmesen vizsgáljuk ezeket a szóalakokat, a következő törvényszerűségeket állapíthatjuk meg könnyűszerrel: az elsők, a magánhangzó nélküliek igék, a magánhangzóval bővítettek viszont melléknevek, illetve melléknévi igenevek.

Ugyancsak jelentésmegkülönböztető szerepű a magánhangzó megléte vagy hiánya a következő alakpárokban: *Köröző* lehet a repülőgép vagy a madár, a *körző* viszont a mérnök fontos szerszáma. Az *önözés* a megszólitás udvarias formája, az *önzés* viszont ellenszenves emberi magatartás. Egymást *csépelők* az ökölvívók, a *cséplőgépek* a gabona-betakarítás fontos eszközei. Az *ebédelő* társak lemennek az *ebédlőbe*. Az *ünnepelő* emberek *ünnepelőbe* öltöznek. A *vonalazó* vonalakat húz *vonalzóval*. Ebben a típusban az a szabályszerűség, hogy a hosszabb alak igéből képzett melléknév, melléknévi igenév, a rövidebb pedig főnév.

A nyelvtan tanulásának, tanításának éppen az a rendeltetése, hogy az ösztönösen, a hagyomány alapján elsajátított beszédünk tudatossá váljék a benne érvényesülő szabályok, törvényszerűségek megismerése által. A hibák kijavításának is ez a feltétele.

A beszédhang hatalma

Mindenki tudna példát mondani arra, hogy egyetlen hang megléte vagy hiánya megváltoztatja a szó jelentését. Ez a jelenség a hangellentétek (fonémaopozíciók) legföltűnőbb típusa. Már a gyermek számára is világos, hogy más a *fordít* és az *ordít*, más az *igazság* és a *gazság*. Néhány példával most azt szeretném bizonyítani, hogy ez a jelenség nem véletlenszerűen fordul elő nyelvünkben, hanem a hangállomány rendszerszerűségének a megnyilvánulása.

Mielőtt egy olvasónknak arra a kérdésére felelnék, hogy az újságban többször látott ROZST (a rozs nevű gabona -t tárgyragos alakjaként helyes-e, mivel ő a *rozstot* alakot érzi szabályosnak), előbb az ún. *kötőhangzó* (a, e, o, ö) jelentést vagy legalább jelentésárnyalatot megkülönböztető szerepéről szövelök.

A *jelt* szóalakhhoz például az *ad* ige kapcsolódik (*jelt ad*), de ha a *látható* szóval alkot szerkezetet, akkor már kötőhangzóval kell kiegészíteni így: *látható jelet*. Ugyanígy alakult az *idézőjelet*, *rendjelet* szóalak. A pár szavunk is kétféleképpen viselkedhet tárgyraggal. Köszöntöm az ifjú *párt*

(üdvözlésben csak így) – de egy *párat* (két darabot) kérek. A *kerékpárt* csak ebben a formában használatos.

Az *általános* szó ragos alakja szintén két változatot mutat. Ha iskoláról beszélek, akkor *általánost* kell mondanom, ha tanácsról van szó, akkor *általánosat* adok. Más a *tár* alakulása is, ha *pénztárt* jelöl, és más, ha a lőfegyver több, egyszerre behelyezhető lövedékét jelenti (*dobtárat*). A *hely* is más lesz, ha *műhelyt* mondok: Tekintsük meg a *műhelyt*! – és más akkor, ha ez a felszólítás a tetthelyre vonatkozik. Ez esetben a *tetthelyet* az ide illő.

Ezek után hogy minősíthetjük a ROZST alakot? Bizonyos vagyok benne, hogy korlátozott számú résztvevővel végrehajtott közvéleménykutatás a ROZSOT alak általánosabb használatát igazolná. Ez azonban nemcsak a többségi elv érvényesülését jelenti (helyes az, amelyet sokan használnak!), hanem nyelvtani szabály is érvényesül benne. Ezt analógiának is szokták nevezni, ami azt jelenti, hogy sorra veszünk más szavakat, s azt vizsgáljuk, hogy hasonló nyelvtani szerepben, vagyis tárgyragos szóalakként hogyan viselkednek. Íme: *babot, díjat, héjat, olajat, vasat, pajzsot* stb. ellenben: *rizst, bőrt, bünt, erényt, szőrt, mestert, sört, bort, sort, színt* stb. Természetesen szaporítható mindkét típusú példák száma, a belőlük elvonható következtetés így szól: kötőhangzó nélkül kapcsoljuk a tárgy ragját (az alternatív eseteket nem számítva), ha a kötőhangzó *e* vagy *ö*, ritkábban *o* volna. Az *a*, ritkábban az *o* kötőhangzó viszont nem maradhat el. Nem a hagyomány, hanem az analógia érvényesül, ha a gyerek azt mondja: kérem a *késet*. A nyelvjárási megoldást tükrözi a *tányérat*, a székel nyelvjárást az *italat* alak. Ellenpélda a *sarat* köznyelvi alakkal szemben a *sárt* nyelvjárási változat.

Hamv

A szokatlan cím a tévé HÉT című műsorában elhangzott propagandaszöveg zárszava volt. A Vasárnapi Újságból ismert László atya ezzel fejezte be a halottainknak kijáró végtisztetség legújabb megoldási mód-

jának ajánlását, amellyel a Fővárosi Temetkezési Intézet a jövőben bővíteni kívánja szolgáltatásait. Az ismertetés szerint legújabban repülőgépről a Dunába lehet szórítani az elhunytak haló porait, közismert szóval az elhamvasztottak földi maradványait.

A mondat, amely a címben adott szóalakkal végződött, föltevésem szerint a nézőkben támadó esetleges ellenérzést volt hivatva eloszlatni, vagyis hogy ez az eljárás nem kegyeletsértő, s az ilyenkor mindenkinek kijáró tiszteletet igenis megkapja a HAMV.

A sajtóvisszhangokból következtetve és ismerőseim véleménye szerint is sokan világnézeti, sőt pontosabban hitbéli ügynek fogták fel, s a vallások közötti párbeszéd eltúlzásaként értékelték, s panteista-brahmanista hatásnak minősítették, amit a repülőgép belső falán látható felirat is alátámaszt, amely szerint: „A mindenség az otthonod.”

A vallási, világnézeti eszmefuttatásnak, párbeszédnek is megvan a jogosultsága, de most nyelvi-nyelvhasználati szempontból veszem szemügyre a címszót: stílusosan így is írhattam volna: cím-SZAVAT. Nem kell széleskörű nyelvtani tájékozottság annak megállapításához, hogy vannak úgynevezett *v-s* tövű szavaink, mint a *kő-kövek*, *ló-lovon*, *fű-füves*, *lé-leve* stb. Közéjük tartozik a *hamu* szavunk is. A dunántúli magyar nyelvjárásokban a *v-s* tő régebben nem volt használatos: két kivételt nem számítva. Az egyik közmondás, amely így szól: „Hamari hamvasnak sz...os a vége.” – Ez azt az igazságot fejezi ki példás tömörséggel, hogy az elkapkodott munkában nincs köszönet. Szorosan kapcsolódik ez az egykor hagyományosan végzett nagymosáshoz. A füstösruhát (szennyest) a párlósajtárba rakták. A tetejére ráterítették a *hamus lepedőt*. Erre az összegyűjtött fahamut rétegelték. A lepedő szabad részeivel befedték, s forró vízzel öntözték, amely kioldotta a hamuból a lúgot. Ez átszivárgott a tisztítandó ruhán, de többször is fölhevítették, és újra ráöntötték. Ez volt a párolás. A másik eset hamvazószerdához kapcsolódik. Ugyanis ha valakiről kiderült, hogy megszegte a bójtöt, annak fenyegetésként azt mondták: „elvisz a *hamvas* ördög.”

A köznyelvben gyakoribb a *v-s* tő használata, de mindig csak toldalékos alakban: *hamvak*, *hamvas* stb. Egyetlen kivételről tudok. Ez a *hamvveder*, amely azonban már kikopott a használatból. A múlt század irodalmi nyelvének a stílus eszköze volt. A régi síremlékeken ez is olvasható. Béke poraira – újabban: Béke *hamvaira* – amely akármilyen kevés is, megérdemli, sőt követeli a többes számot.

Férfiról vagy férfiről?

A kifinomult nyelvérzékére gyakran hivatkozó ismerősöm leplezetlen indulattal marasztalta el azokat a rádiós és tévés újságírókat, akik következetesen *férfiról* beszélnek. Szerinte azok járnak el helyesen, akiknek a szövegeiben a *férfiről* szóalak szerepel. Hivatkozott a hangrendi illeszkedésre, amely szerint a magas hangrendű szavakhoz magas magánhangzójú toldalékok járnak. Nyomatéku példát is mondott. A *néni* szavunkban ugyanaz a két magánhangzó szerepel, mégse úgy mondjuk, hogy *néniről*, *néninak*.

Ismerősöm bizonyára nem tanult magyar hangtörténetet, amely a magyar szakos hallgatók fontos tantárgya mind a mai napig, ezért nem tudja, hogy a régi úgynevezett ómagyar nyelvben kétféle *i* hang volt: a mai magas és a kiveszett mély. Ennek bizonyítékai azok az ősi egytagú szavaink, amelyekben *i* van, mégis mély magánhangzójú toldalék járul hozzájuk. Íme néhány a sok közül: *hív-om* (ige), de *hív-em* (eszmetársam, főnév), *sír-nak* (ige és főnév), *híd-on* (híd-en nincs), *víg-an*, *zsír-ral*, *nyíl-tól* stb.

A *férfi* összetett szó, amelynek az utótagja a *fi*, a mai *fiú*. Minden származéka a mély hangrendű illeszkedést bizonyítja: *fi-am*, *fi-atal*, *fi-óka*. Arany János a Buda Halála c. eposzában így ír: „De Hunort a szép dal fölverte kobozzán / Eljő *ivadékát firól-fira* hozván.” A férfi többes száma: *férfi-ak*, képzett alakja pedig: *férfi-as*: nem *férfi-ek*, se nem *férfi-es*.

Hasonló kettősség figyelhető meg a *honvéd* szavunk illeszkedésében is. Összetett volta az előbbinél nyilvánvalóbb: *hon-védő*. A *véd* önmagában is magas hangú toldalékot kíván, tehát *honvéd-ek*, *honvéd-et*, *honvéd-nek*, stb. De manapság mintha a mély hangú toldalékolás válna általánossá, főként a futballcsapat elnevezéseként használt tulajdonnévben: X. Y. a *Honvédban* játszik. A kettősség és a bizonytalanság oka valószínűleg az összetétel lassú elhomályosulása. Kevesen tudják, hogy a *jámbor* szavunk a *jó ember*, az *ünnep* pedig az *idnap* mai megfelelője. Illeszkedésükkel aligha van gondja a mai magyaroknak.

Egyébként a vegyeshangrendű szavaink egy részében is bizonytalan a nyelvhasználat. *Ágnes-nek* vagy *Ágnes-nak*? – tehetjük fel a kérdést. Ugyanígy: *Albert-tel* vagy *Albert-tal*? *Marcel-lel* vagy *Marcel-lal*? (Ha családnév, akkor *Marcell-el*, ha keresztnév, akkor *Marcellal* a helyes írás-

módja.) Nem is beszélve az idegen eredetű *noteszem-noteszom, káderéz-káderoz, bitumenez-bitumenez*-féle szavainkról. A tanulság: a nagyon jó nyelvérzék, a vajt fül értékes adottsága az embernek, de önmagában nem mindig elég annak eldöntéséhez, hogy mi a helyes és mi a helytelen.

Nákolás

A mai magyar nyelv művelés, újabb elnevezése szerint anyanyelvápolás meghatározó személyisége, Kemény Gábor Nyelvi mozaik c. rovatában ezt írja: „Ha megkérdeznék tőlem, melyik az a nyelvi hiba, amelytől a leginkább óvakodnunk kell, ha nem akarjuk, hogy műveletlen alaknak (magyarul: bunkónak) nézzenek, azt felelném: a *nákolás*.” – Az *nákol*, aki így beszél: „Én jobbat *tudnák* csinálni”; „Ilyent én meg sem *hallanák*, ha a te helyedben *volnák*”; „Majd *adnák* én neked” – Sokak számára ismerős lehet, mert a legváltozatosabb foglalkozású, társadalmi helyzetű magyar emberek szájából hallani ilyeneket.

Nemrég egy magyar főpap is elszólta magát. Attól tartok, hogy sokan kerülnének az idézett szerző által nem éppen hízelgő minősítésű kategóriába.

A szóban forgó botlás alapja egy nyelvtani szabály alól való kivétel. Ez a szabály a *hangrendi illeszkedés*, amely szerint magas hangrendű szóhoz (amelyben csak magas magánhangzók vannak) magas, a mély hangrendűekhez pedig mély magánhangzójú toldalékok járulnak. Így: *látok, láttunk, láttam – nézünk, néztem*.

Egyetlen kivétel a mély hangrendű igék feltételes mód jelen idejének egyes szám 1. személyű alanyi ragozása alakja. Nákolva: (én) *tud-nák, vár-nák, akar-nák* stb. Ezekben az igealakokban ugyanis a személyrag nem illeszkedik. A mély magánhangzós igető (*tud, vár, akar*) is magas magánhangzójú toldalékot (-nék) kap.

Ebben a jelenségben nem csupán az ismert közmondás: Kivétel erősíti a szabályt – igazsága érvényesül. A mai magyar nyelvben is fontos szerepe van, vagyis nemcsak a nyelv történetével magyarázható, miként sok más kivétel, ami a mai beszélő számára ismeretlen eredetű.

Ugyanis a szabályos ragozott alak (a mély hangrendű illeszkedés szerinti) is él és használatos. Csupán más paradigma – (ragozási) rendszerben, sorban. Ha ugyanis a *tud-nák, vár-nák, akar-nák* alakok elé nem az *én*, hanem az *ők* személyes névmás kerül, akkor az alanyi helyett tárgyas ragozásúakká válnak az igék, az *ők* pedig többes szám 3. személyt jelöl. Két eltérő szerep, amely alaki szempontból is elkülönül egymástól. *Én látnék valakit* – *Ők látnák egymást*. Összemosódásuk nem egyszerűsíti, hanem szegényíti nyelvünket.

Ha valamicske túlzás van is a derék anyanyelvápoló véleményében, amely szerint ennek ismerete és helyes használata elemi, sőt óvodai tudnivaló, mégis elfogadható a nemes indulattól fűtött eme záró mondata: „Meg tudnák bolondulni az ilyen trehányáságtól!”

Útjai? úti? vagy valami más?

Nem ritka az olyan belterületi földrajzi név, amelynek második vagy utolsó tagja birtokos személyjeles köznévvé. Péccsett ilyen az *Édesanyák útja*, a *Iffjúság útja*, a *Mártírok útja*, a *Nagy Lajos király útja*, a *Hősök tere*.

Olvasónknak, G. A.-nak és másoknak is nem így okoznak gondot, hanem akkor, ha *-i* képzős alakban kijelölő (meghatározó) jelzőként kell használni. Hivatalosan ugyanis a teljes alakból képzett, vagyis a szóelemzés, a helyesírás második alapelve szerint írandók, így: *Édesanyák útjai*, *Iffjúság útjai*, *Hősök terei* stb. Olvasónk furcsállja ezeket az alakokat, és azt kérdezi, hogy van-e ennek a névtípusnak, illetve képzett alakjának más, kevésbé furcsa és szabályosnak tekinthető írásmódja.

A gond azóta áll fenn, amióta ilyen típusú utca-, illetve térneveink vannak. A zavart az okozza, hogy a teljes, ún. „hivatalos” alak ugyanolyan alakú, mint a nevekből képzett többes számú forma, amelyben az *i*, nem melléknévképző, s nem a *melyik?* kérdőszóra felel, hanem a birtok (útja, tere) többségének a jele, azaz azt is jelentheti, hogy az ifjúságnak több útja, a hősöknek több tere(ük) van.

A szövegösszefüggés alapján ez rendszerint magától is világossá válik. Ha például az *Iffjúság útjai* kollégiumról beszélek vagy a *Hősök terei* au-

tóbuszjáratot ajánlom, szinte azonnal megszűnik a kétértelműség, de továbbra is fennmarad az azonosalakúságból eredő furcsa érzés, amely megzavarja sokunk nyelvérzékét. Ezért a helyesírás szakemberei szerint a hagyományos nyelvérzék alapján képzett *Édesanyák úti, Ifjúság úti, Hősök téri* (sőt *teri*) melléknévi változatok a mindennapi beszédben megszokottak, természetesek, és *nem kifogásolhatók*.

A névtudomány szakemberei azokkal az utcanevekkel sincsenek kibékülve, amelyek valamely nevezetes dátumot jelölnek. Ilyen a nagyon gyakori *Március 15-e tér*, az *Október 6-a utca*, a jövőben talán az *Október 23-a út* (utca, tér), a közelmúltban az *Április 4-e út*, a *November 7-e tér*. Ez a névtípus Franciaországból indult ki (*rue du 14 Juillet*). A magyarban nehéz kimondani. A dátumra utaló *a*, *e* (ötödike, hatodika) ugyanis a kiejtésben elmarad, s a tőszámot (15, 4, 7) összezavarják a házszámmal.

Ezekre a változatokra is érvényes, amit a nyelvújítás rengeteg szaváról mondtak annak idején a nyelvtisztítók: haragudhatunk, hogy lettek, de örülünk, vagy legalábbis nyugodjunk bele, hogy vannak. Ezeket a hagyományos elnevezéseket kár volna megbolygatni, annak ellenére, hogy az *Ifjúság út*, a *Magyar jakobinus tér* vagy a *Rózsa tér* jobban idomulnak nyelvérzékünkhöz.

Helyet adunk vagy helyt adunk?

Szeretném hinni, hogy nemcsak a nyelvművelő torpan meg a következő mondatok olvasása, hallgatása közben. Lapunk írta: „Pécs-Vasason két évvel ezelőtt létrehoztunk egy pedagógus *műhelyet*” – A tévé HÉT című műsorában a riporter a következőt ajánlja: „Készíteni kell egy trójai *falót*” – A közelmúltban vetített filmben *benzincsőn* (így mondták!) vezették az életmentő vizet – sikerülve ezzel megtéveszteni nem a trójaiakat, hanem a mindenre elszánt maffiát.

Mindhárom idézetnél megálltam egy pillanatra, mert szerintem az előben *műhelyt* kellett volna írni, a másodikban *falovat* a helyénvaló; a vizet pedig *csövön* szokták vezetni a magyarul helyesen beszélő emberek.

Ez a három „példa” a magyar nyelvtannak ahhoz a fejezetéhez vezet el bennünket, amely a szavak legfontosabb alaki alkotóeleméről, a szótóról szól. Ez tájékoztat arról, hogy a *kép* tárgyként *képet*, többes számban *képek*; de már az ugyancsak három betűből álló *tél* (amelyben ugyancsak két mássalhangzó veszi közre az *é* magánhangzót), az előbbi nyelvtani szerepekben már nem a *télet* és *télek*, hanem *telet* és *telek*. Vagy a téli csapadék, a *hó* tárgyként nem *hót*, hanem *havat*, és a szán nem a *hón* siklik, hanem a *havon*.

A szótövek sokféle változatát anyanyelvünkkel, anyanyelvünk szavaival tanuljuk meg többé-kevésbé pontosan. A nyelvünket tanuló idegenek szinte sohasem jutnak el a változatok teljes megismeréséhez. De amint látjuk, a hivatásos beszélők és írók is gyakran vétének a helyes szóhasználat ellen.

Viszonylag ritkább eset a lovat helyett a *lót* alak, mégha a mondabeli trójairól esik is szó. Az analógia alapján az anyanyelvét tanuló gyermek bottlása is ilyen. A *csőn* a *csövön* helyett még ritkábban fordul elő. Inkább olyan nyelvjárásokban, amelyekben a *csövön* társai: a *kövön*, *fűvön* stb. gyakran hallható *v* nélkül így: *küjön*, *fűjön*. A legtöbb gondot kétségtelenül a *műhely* tárgyragos alakja okozza, mégpedig az utótagjának, a *hely*-nek kétféle viselkedése miatt. Ha azt mondom: A szomszéd az én kocsimnak is szorított *helyet* – akkor csak ez a jó. De ha azt mondom: A bíróság *helyt* adott a panaszos keresetének – akkor viszont csak ezt az alakot fogadhatjuk el. Az előbbi esetben konkrét, azaz elsődleges jelentésben használtuk, az utóbbiban viszont átvitt, képes értelmet kapott, mint az összetett szó utótagja.

Párhuzamként ide kívánczik a *könyvtár* szavunk. „Tanulásra és pihenésre szívesen választom a *könyvart*” – mondom egy ismerősömnek, aki az életkörülményeim felől érdeklődik. De ha lőfegyverről beszélek, és a *tár* kerül szóba, akkor inkább úgy mondom, hogy a lövésre való előkészületnek ebben és ebben a szakaszában helyezem vagy teszem a *tárat*, nem pedig a *tárt*.

Melyik a helyes?

A gyógyfürdőkórház ápoltsai kivétel nélkül súlyos mozgásszervi betegségekben szenvednek, vagy műtét utáni kezelésben részesülnek. Nemük, koruk, foglalkozásuk, iskolázottságuk szerint is különböznek. Nehéz helyzetük ellenére se süllyednek önemésztő gondjaikba, s érdeklődésük is igen széles körű. Erről győzött meg az az ebédlői asztaltársam, aki megtudván foglalkozásomat, az otthoni baráti körében felvetődött és vitatott kérdésekről kért véleményt. Legutóbb arról vitatkoztak, hogy melyik a helyes: *meg van edve* vagy *meg van éve* (mármint egy bizonyos étel).

A kérdés nem a napjainkban is vitatott ún. állapothatározó igealakra, más néven: szenvedő szerkezetre vonatkozott, amilyen pl. az *el van intézve*; vagyis a *van, volt, lesz* + *határozói igenéből* álló nyelvi kifejezésre, hanem az *eszik* ige lehetséges töváltozataira. Válaszomban feltételeztem, hogy ismeri vagy legalább megérti a *szótő* fogalmát, azaz a szavak, főként az igék és névszók azon alakjait, amelyekhez toldalékok (ragok, jelek, képzők) járulnak vagy járulhatnak. Az ige-tövek közül a legjellegzetesebbek az ún. *v tövű* igék. A nevük arra utal, hogy minden ide tartozó ige-nek van olyan töváltozata, amelyben *v* fordul elő. Az *eszik* hat társával (*iszik, tesz, vesz, hisz, visz*) együtt ún. *sz-szel bővülő v tövű ige*. Az első kérdéses alakváltozat, az *edve* kiesik a számításból, mert a *d* csak a harmadik, vagyis az *sz-szel és d-vel bővülő*kben fordul elő. Az első típust *tiszta v tövű-nek* nevezzük. Ilyen a *lő, nő, sző* stb. Fönnállhat persze, a téves analógia esete (*alud-, feküd-, nyugod-* stb.). Az *éve* már nehezebben magyarázható. Bár a *v-s* és az *sz-szes* tő mellett van egy tiszta magánhangzós tő is: *e-tet, i-tat, vi-tet*, sőt: *é-tel*. Elvileg nincs kizárva egy *e-ve* alakváltozat sem, amely azonban nem azonos az *eve* elbeszélő múlt alakkal. (Mindent megeve, amit eléje *teve*). Az *é-ve* viszont határozói igenév, amelyben a *-ve*-képző a hosszú *é* tőhöz kapcsolódik, miként az *é-tel* szóban. Tudomásom szerint a mai magyar köznyelvben ez az alak nem használatos. Ettől még valamelyik nyelvjárásunkban mindkettő előfordulhat. A kérdés azonban az volt: Melyik a helyes? Mivel a norma, a mérték a köznyelv, nem a nyelvjárás, ezért egyik sem fogadható el helyesnek, a szabálynak ugyanis egyik sem felel meg. Ettől persze, még használhatja az, akinek az anya-

nyelvjárásában akár az egyik, akár a másik mind a mai napig él. Főként akkor, ha nem tudja vagy nem akarja megmondani, hogy az *é-tel* ki által fogyasztatott el, kebeleztetett be (ez a szenvedő szerkezet lényege). S ha mindenképpen választani kell, akkor én inkább a másodikra, vagyis az *éve* alakra szavaznék.

Úgy láttam, mintha az asztaltársam (a második fogás még nem volt *megéve*) megértette volna a magyarázatot. Bízom benne, hogy olvasóim is.

Névutófélek

Az *alatt, fölött, miatt, végett* szavakat és számos más társukat a nyelvtan névutónak nevezi azon egyszerű oknál fogva, hogy valamely név (főnév, melléknév, számnév) után állva különféle körülmény (hely, idő, állapot, mód, ok, cél) kifejezésére valók.

A nyelv alaptörvényének megfelelően a névutók világában is feltűnő változások figyelhetők meg. A háború után többen is szóvá tették a nyelv-művelő szakirodalomban számszerű szaporodásukat. A terjedelem korlátozott volta miatt nem adok teljes felsorolást, csupán néhány gyakrabban előfordulót említek meg a szövegben velük együtt járó névszók nélkül. Ilyenek az *alkalmával, céljából, érdekében, folyamán, függetlenül, hivatkozva, kifolyólag, következtében, összhangban, tekintettel, vonatkozásban* stb. Könnyűszerrel szaporíthatnánk akár kétszeresére is a számukat, melyek a szerepük azonossága mellett abban is megegyeznek, hogy a hagyományos, az első mondatban felsorolt névutókkal szemben kivétel nélkül todalékos alakok, azaz raggal (-val, -ból, -ben, -n, -ül stb.), ritkábban képzővel (-va, -ve, -ván, -vén) vannak ellátva, vagyis a névutóvá válás útján állnak.

Az 50-es években sok elmarasztaló szó esett az ún. mozgalmi zsargonról, a párt- és a hivatali élet sajátos nyelvhasználatáról, tolvajnyelvről, és ismertető jegyei között kiemelten emlegették ezeket a névutószerű alakokat. Főként a *terén* (a termelőmunka terén), a *síkján* (a gazdaság síkján), a *vonalán* (a mozgalom vonalán) járta. Többen utaltak arra is, hogy bizonyos nevekkal, szavakkal együtt használva az élénkebb fantáziájú

emberekben pajzán asszociációkat, képzettársításokat kelhetnek. Ha valaki ilyeneket mondott vagy írt, mint a *nőmozgalom terén, a nők életének síkján, esetleg a nők vonalán* – óhatatlanul fölébredt egyesekben a formazónak szánt ragos alakokban valamikor megvolt eredeti jelentés.

Ez azonban nem szabott gátat ez újszerű névutók további használatának és szaporodásának. Megfigyeléseim szerint a hagyományos alakok vannak visszaszorulóban. A *kert mellett* helyett egyre inkább a *kert körében, környezetében, közelében* divatozik. Nem is beszélve az elvontabb körülményeket jelölő névutós szókapcsolatokról, mint például a *tanulókkal együtt* társhatározó sokkal divatosabb így: a *tanulók körében, társaságában*. A *végett* célhatározói névutóra hallgatólagosan kimondták a halálos ítéletet. A magára valamit is adó politikus még véletlenül se használja, kizárólag az *érdekében* hallható, olvasható helyette.

Végül a névutók – nevüket meghazudtolva – egyre gyakrabban a név előtt állnak. A *Tiszán innen, Dunán túl* – a hagyományos szórendi megoldás után ez hangzik: *Túl a Tiszán ...*

Más példák is bőven idézhetők a magyar népköltészetből, irodalomból. Használatuk mindig indokolható stilisztikai szempontból.

Királynő – királyné

Nemrég közvetítette a tévé egy magyar riporterünk beszélgetését az angol uralkodóház botrányhősével, Dianával. A riport végén fölvette a sorsdöntő kérdést: válik vagy sem. Diana határozottan jelentette ki, hogy elhatározása megmásíthatatlan, azaz válik Károly hercegtől, a trónörökösötől.

Az újságíró csodálkozva vette tudomásul a döntést, és értetlenségében a következő mondat csúszott ki a száján: „Ha nem így határoz, *királynő* is lehetett volna!”

Nos, az angol nyelvű szövegen aligha akadtak fönn azok, akik hallgatták, de a magyarok a magyaron annál inkább. Ezt ismerőseim szóvá is tették azon frissiben.

Az átlagos anyanyelvi műveltség birtokában ugyanis illik tudni, hogy a *királyNŐ* nem azonos a *királyNÉ*val.

A riportert megtévesztette az angol nyelv, amelyben ezek szerint jártasabb, mint a magyarban.

Az angolban ugyanis a királynő az uralkodó, azaz *Queen*. II. Erzsébet tehát the Queen of England. A királyné ugyancsak *queen*. *Nagyon pontosan queen consort*. A *consort* önmagában hitvest, házastársat jelent. A királynő férje *prince consort*. A kérdés: mi lehetett volna Diana, ha nem válik el Károly királyi hercegtől. Tudomásom szerint születésénél fogva Diana nem *princess*, azaz királylány, királykisasszony, vagyis nem hercegnő, csak hercegné. Férje trónra kerülésekor tehát *quenn consort* lehetett volna, ami magyarul KIRÁLYNÉ és nem KIRÁLYNŐ.

A magyar történelemből véve példákat: Mária Terézia *királynő* volt: Erzsébet, I. Ferenc József hitvese pedig *királyné*. A *-nő*, *-né* képzőink közötti jelentéskülönbség miatt nem minden hercegné hercegnő, grófné grófnő, báróné bárónő, ha nem arisztokrata családból származott vagy származik.

Viszont az is igaz, hogy a magyarban még a közelmúltban, a népnyelvben pedig még manapság sem tettek, illetve tesznek éles különbséget a *-nő* és a *-né* képzős nevek között. A népies irodalmi szövegekben, főként a népköltészetben szinte következetesen a *-né* használatos a *-nő* helyett.

A hercegeket, grófokat, bárókat békében hagyva, inkább a köznép által emlegetett asszonyságokat soroljuk. Ilyeneket, mint a *tanítóné*, *doktorné*, akik sok faluban megtalálhatók voltak, sőt ma is élnek, s nem mindig a tanító vagy az orvos feleségét jelölik meg, hanem azt, aki tanít, aki gyógyít, vagyis tanítónő, doktornő.

A Loretói litániában a Boldogságos Szűz Máriát tizenegyszer szólítottuk királynénak. (Angyalok királynéja ...) Nyilván a régi magyar nyelv szóhasználata szerint. A liturgikus szövegek megújításának eredményeként ma már *királynőt* mond az imádkozó hívő ember. Az Istenanya legújabb egyetemes megszólítása, címe, titulusa: Szűz Mária a Világ győzedelmes *királynője*.

Elvállal vagy felvállal?

Sosem áltattam magam azzal, hogy a nyelvhasználat, a helyes és szép beszéd oly sok embert érdekel és foglalkoztat, mint a sport, s benne a futball. A nyelvvel való nyilvános foglalkozást a rádió és a tévé szaknyelvén szólva „rétegműsornak” tartottam. Ezért örülök a Magyarul magyarul rovatban megjelent írások iránti érdeklődésnek. Barátaim, ismerőseim, lapunk olvasói újabb és újabb nyelvhasználati jelenségeket tesznek szóvá, amelyekről – szerintük – érdemes lenne írni.

December 8-án egy pécsi szakközépiskolában beszélgettem az önként megjelent és valóban érdeklődő tanulókkal. A szervező tanár, régi kollégám és barátom „műsoron kívül” kérdezte a véleményemet a *felvállal* szó helyességéről. Szerinte – ahogy mondta – az *elvállal* a helyes.

Ilyenkor természetesen rögtönözni kell. Ezt tettem, elsorolván vagy felsorolván mindazt, amit az előző héten az *igekötő*kről mint több szerepet játszó szavakról leírtam. Ismétlésképpen: más-más jelentésárnyalatot fejezhetünk ki velük az alapigéhez kapcsolva; megváltoztatják az igében kifejezett cselekvés minőségét; rendszerint befejezetté, perfektívvé teszik az igét, és harmadszor: kifejezik, hogy a cselekvés a maga egészében irányul valakire vagy valamire, illetve csak részben (parciálisan).

Az *elvállal* – *felvállal* kérdésében a felsorolt szerepek alapján nem tudunk megnyugtatóan állást foglalni. Ebből következik, hogy az igekötők még egyébre is képesek. Például a jelentéstömörítésre. Az *elfogad* valakit társának, ha csekély mértékben is, de kevesebb, mint a *fel fogad*. Az utóbbiban mintha benne rejlene egy előzetes válogatás a több lehetőség között. Kifejezhet továbbá mennyiségi növekedést, fokozódást, nyomatékositást. Az *elmondja* a leckét enyhébb próbatételnek tűnik, mint ha *felmondja*. Ez utóbbi egyfajta ellenőrzés is lehet. És végül az igekötők többségének elsődleges jelentése a térbeliség kifejezése, a konkrét helyviszony is fölerősödik. A *fel* ugyanis eredetileg a térben való mozgás irányát jelöli meg, a *le*-nek az ellentéte. Szemléletesen úgy képzelhető el, hogy a tenni-valók, a vállalnivalók ott sorakoznak a vállalkozók előtt az asztalon, a vállalkozó pedig hosszabb-rövidebb latolgatás után az egyikre rámutat, mondván: ezt *elvállalom*, s ha képszerűen szólva meg is fogja, kiemeli a sorból, akkor így szól: ezt *felvállalom*.

Az elmondottak után kijelenteni, hogy az *elvállal* vagy a *felvállal* az egyedül helyes – vaskalapos nyelvcsöszködés volna.

Melyiket válasszuk?

Nem múlik el nap, sőt óra, hogy a rádióban és a televízióban ne beszélnének Boszniáról, s ne hoznák szóba Banja Luka város nevét. Ez a hírközlésben természetes, az viszont elgondolkodtató, hogy néhány percen belül ugyanaz a személy egyszer a hol? kérdésre felelő alakként *Banja Lukán-t*, másszor pedig *Banja Lukában-t* mond. Érdeklődő olvasónk kérdése: Melyik a helyes?

A földrajzi nevek határozóragos alakjainak használatában még ma is gyakori az ingadozás két lehetőség között. Ugyanis vagy belviszonyragokat: *-ból, -ből; -ban, -ben; -ba, -be*, vagy külviszonyragokat: *-ról, -ről; -on, -ön, -ra, -re* kapcsolhatunk hozzájuk. Általában így hallani: *Komlón, Viszlón*, de van, aki így mondja: *Komlóban, Viszlóban*. A nyelvművelő irodalom a ragozás szempontjából megkülönböztet hazai és idegen (külföldi) neveket. Most az indító példa kedvéért az utóbbiakról szólok.

Belviszonyrag járul – néhány kivételtől eltekintve – minden idegen helységnévhez, így a boszniai város nevéhez is. Kivétel az ilyen magyarra fordított külföldi név, mint *Bécsújhelyen, Szentpéterváron*. Az egykori magyar területek régi helységneveit magyar szokás szerint ragozzuk: *Kassán*, de Koscicében; *Érsekújváron*, de: Nové Zámkyban; *Újvidéken*, de: Novi Sadban; *Kolozsváron* vagy *Kolozsvárrott*, de: Cluj Napocában.

Ugyancsak kivétel a szigetek neve: *Szumátrán, Cipruson, Krétán, Madagaszkáron, Máltán* stb. De ingadozás figyelhető meg ebben a névtípusban is. A *Haiti* nevet hol? kérdésre a műsorvezető *Haitin* alakban használta, a nemzetközi jogász viszont így mondta: *Haitiban*. Ugyanilyen ingadozást lehetett megfigyelni a honnan? és a hova? kérdésre felelő alakok esetében is. Ugyanez a kettősség fordul elő *Hawaii* névvel kapcsolatban is. Ez az ingadozás valószínűleg annak a következménye, hogy bizonytalanok vagyunk a nevekkal jelölt fogalom tekintetében. Egyrészt tudjuk,

hogy mindkettő sziget, tehát az általános szabály vonatkozik rájuk, vagyis *Haitin, Hawaiiin*, másrészt mindkettő állam is. *Haiti Köztársaság*, amely Hispaniola sziget területén osztozik a Dominikai Köztársasággal. *Hawaii* pedig az USA egyik tagállama.

E két példából nyilvánvaló, hogy a mondanivaló tartalma, a nevek nyelvi környezete is befolyásolja a raghasználatot. Valamelyik bizonyára állandósulni fog *Kuba* és *Jamaica* mintájára. Mindkettő sziget is, állam is, de mindkettőt államnévként ragozzuk: *Kubában, Jamaicában*. Viszont azt mondjuk: *Izlandon, Cipruson, Máltán*, mivel ezek a nevek eredetileg szigetet jelöltek, s csak később lettek államok nevévé.

Mennyi az ötödfélszáz?

A magyar irodalom történetével hivatásból foglalkozó magyar szakos egyetemi hallgató akarva-akaratlanul is találkozik ezzel a szófaji szempontból számnévnek minősíthető kifejezéssel Pálóczi Horváth Ádám neve alatt. Aki veszi a fáradságot, és belelapoz a nyomtatásban csak később megjelent jeles műbe, az választ kap a címben fölített kérdésre. De akkor még mindig nem bizonyos, hogy meg tudja mondani, mennyi a *harmadfél, negyedfél, ötödfél*. A nyelvében is a hagyományokhoz ragaszkodó nagyapa arra kérdésre: Hány évesek, mennyi idősek az unokái? – tréfás kedvében azt feleli: A kisebbik *harmadfél*, a nagyobbik *ötödfél* éves.

Ezeket a számnévi kifejezéseket a mai nyelvművelő irodalom régiesnek, népiesnek, illetve választékosnak minősíti. A többség számára bizonytalan értelműek. Vannak, akik szerint a *harmadfél*-en három és felet kell érteni. Mások szerint a *harmadfél* a félnek egyharmad része, vagyis egyhatoddal egyenlő.

Valójában sajátos összetételnek tekinthetők, amelyeknek előtagja mindig *d* képzős számnév. A *d* képzővel sorszámnevet alkotunk. A legtöbb esetben kiegészül az *-ik* toldalékkal: *harmadik* sor, *harmadik* osztály. Az a szerepe, hogy több közül egyet kiemel: egyik = közülük egy. De *-ik* nélkül is gyakori: *harmadéves, ötödéves* egyetemi hallgató. A felező szám-

sor első tagja valamikor a másodfél volt, ma már *másfél* alakban állandósult, s mindenki számára világos, hogy egy és felet (1 1/2) jelent. Innen már zavartalan a folytatás, vagyis harmadfél (2 1/2), negyedfél (3 1/2), ötödfél (4 1/2) stb. Tehát így értendők: a harmadik, a negyedik, az ötödik stb. egésznek (már csak) a fele. Használatuk gyakorlati szabálya: a sorszámnévvel jelölt számból levonunk egy felet: *nyolcadfél* = 7 1/2.

A sorszámneveknek régebbi *d* végű alakjai még néhány olyan kifejezésben is megőrződtek, amelyeket némelykor szintén félreértenek. Hány látogatót várhatunk, ha barátunk azt írja: *harmadmagával* fog fölkeresni? – Kettő vagy hárman jönnek-e vele, három vagy négy lesz-e a vendégek száma?

Nos, ha *harmadmagával* jön valaki, azt úgy kell értenünk, hogy két társa lesz, a harmadik pedig ő maga, tehát összesen *hárman* vannak.

A harmadmagával mintájára ilyeneket is mondunk: *sokadmagával*, *többedmagával*, pedig a bennük előforduló számneveknek nincs *-d* képzős alapjuk, vagyis nincs *sokad*, *többed* számnevük. Ezek a kifejezések nem is jelölnek pontos számot, vagyis ún. határozatlan számnevek.

A felező számok szoros kapcsolatban vannak a jellegzetes hungarizmusmal, amely szerint a páros testrészek és ruhadarabok egyikét *fél* szóval jelöljük: *fél* szemére vak, *fél* kesztyűt találtam. De erről majd máskor.

Egyszeri – egyszerű

Régóta gyűjtöm az adatokat a beszélt és az írott nyelvből az *-i* és az *-ű* képzőnk fölcserélésére. Szerepük elkülönítése, elkülönülése végett induljunk ki a népmesék, a népi anekdoták gyakori kezdő mondatából, amelynek közismert szereplője, alanya az *egyszeri* ember, aki egyszer volt, hol nem volt. Akiről a mese, a történet előtt semmit sem tudunk. Ismeretlen, de az elbeszélés éppen arra hivatott, hogy megismertesse őt, kalandos élete történetét a hallgatósággal. Alig elképzelhető, hogy bárki összetéve az *egyszerű* emberrel. Ezért nem kezdődhet így a mese: Az egyszerű ember elment világgá.

Nem kevésbé meglepő egy önéletrajz következő mondata: „Kétkezű munkás gyermeke vagyok.” – Amikor a származás erőteljesen meghatározta a továbbtanulni szándékozók sorsát, a fizikai dolgozót akkor is csak kétkezi-nek nevezték. Iskolai dolgozatban fordult elő a következő mondat: „A cápa *mélyvízű* ragadozó.” – „Jelentős Csehország termelése a mezőgazdasági gépgyártás, *külszínű fejtésű* berendezések gyártása területén”; „K. S. angol *nyelvű* vizsgával már a nemzetközi forgalomban is dolgozik.” – Az ellenkezőre is idézhetek példát, arra ugyanis, amikor az *-ű* képző helyére az *-i* kerül. „Széles *köri* olvasottsággal rendelkezik”; „A *vasszerkezeti* híd a 2. világháború előtt épült”; „A hallgatás a bíráló *ősi és mély jelentési* formája”. Szövegből kiemelve a hasonló alakú párokat ilyenekkel találkozunk: *nemzetiségi-nemzetiségű; kétoldali-kétoldalú*.

Tüzetesebben megvizsgálva a kérdést, megállapíthatjuk, hogy az *-í, -ű* képzővel alkotott szó valamivel való ellátottságot fejez ki, az *-i* képzővel ellátott pedig valamihez való tartozást jelöl.

A nyelvművelő Kemény Gábor az Édes Anyanyelvünk folyóirat nyelvi mozaik c. rovatában eltöpreng két hirdetésen. Az egyikben *anyanyelvi tanárok*, a másikban *anyanyelvű tanárok* ajánlják az érdeklődők figyelmébe szolgáltatásukat.

Az *anyanyelvi* melléknév jelentése: az anyanyelvvel kapcsolatos, arra vonatkozó, ahhoz tartozó. Az *anyanyelvi* oktatás az anyanyelvnek az oktatása, a rá vonatkozó ismeretek terjesztése. Az MTA Anyanyelvi Bizottsága az anyanyelv kérdéseivel, helyzetével foglalkozik. Az Anyanyelvi olvasókönyv anyanyelvünkről, a magyar nyelvről közöl olvasmányokat. Ezért az anyanyelvi tanár se lehet más, mint az anyanyelv tanára, aki az anyanyelvet oktatja.

Az *anyanyelvű* viszont azt jelenti, hogy anyanyelven való, folyó, történő. Az anyanyelvű oktatás tárgya lehet a fizika vagy akár a testnevelés is. A lényege az, hogy az oktatás anyanyelven, nem pedig idegen nyelven folyik. Az anyanyelvű tanár olyan tanár, akinek az anyanyelve az a nyelv, amelyen másokat oktat. A hirdetés anyanyelvű tanáranak spanyol nyelv az anyanyelve, s általában, a közhiedelem szerint hitelesebben, eredményesebben oktatja spanyolra a magyar anyanyelvű tanulókat. Az anyanyelvű tanárból nyomban anyanyelvi lesz, ha tárgyát nem idegen ajkúaknak tanítja, hanem olyanoknak, akiknek ugyanaz az anyanyelvük, mint neki.

Ha első tekintetre bonyolultnak tűnik is, az kétségtelen, hogy mást jelent a *nyelvi*, mint a *nyelvű*.

Igeragozás

Az igeragozásról minden magyar anyanyelvű nemzettársunknak alapszinten tudnia kell, hogy kétféle: *alanyi* és *tárgyas*. Mivel az idegen nyelvekben nincs meg ez a kettősség, a nyelvünket tanuló idegenek nagyon nehezen birkóznak vele. Kevesen tanulják meg. De mi magunk is gyakran elvétjük a mindennapi gyakorlatban. Az (ön) ellenőrzés szakaszában segítségünkre lehet ennek a nyelvi törvénynek a pontos ismerete. Fogalma a legegyszerűbben így határozható meg: *Alanyi ragozás* = igeragozás tárgy nélkül vagy határozatlan tárggyal; megjelöli az alany személyét és számát: Géza *olvas* (tárgy nélkül); Géza újságot *olvas* (határozatlan tárgy); Géza a mai újságot *olvassa* (határozott tárgy = a sokféle újság közül a mait). *A tárgyas ragozás* = igeragozás határozott tárggyal. Az alany személyén és számán kívül utal a tárgy személyére is. Mégpedig 3. személyű tárgyra (a *mai újságot* 3. személyű). Kivételesen utalhat 2. személyű tárgyra is, de csak akkor, ha az alany 1. személyű (*Látlak-nézlek téged-titeket*). Személyragja a *-lak, -lek*. Egyszerű próba arra, hogy a tárgyas ragozás nem teljes. 1. és 2. személyű tárgyra nem tudunk utalni. Te *látsz* (nem látod) engem; *Ő néz* (nem nézi) téged. Ilyen csak az idegen anyanyelvűek beszédében fordul elő. Jókai felvidéki utazásának leírásában örökíti meg egy tót atyafival való találkozását. Megkérdezte tőle: *Tudsz magyarul?* – amire ez volt a válasz: *Tudom*. Jókai stílusosan így nyugtázta: *Látok*.

A következő idézetek nem csupán a kétféle igeragozás kifogásolható példái, hanem a szöveget alkotó mondategészek megszerkesztésére, beszerkesztésére vonatkozóan is tanulságosak. „A falu *szociológusokat* és más közösségi szakma művelőjét is szívesen *látna*” – Sántit a ragozás, mert a *látna* alanyi ragozású igealak csak a *szociológusokat* határozatlan tárggyal harmonizál, a *művelőjét* birtokos jelzős határozott tárggyhoz a *látná* tárgyas ragozás illik. „Tájékoztatjuk k. ügyfeleinket, hogy az 1983. ápr. 18-án forgalomba bocsátott 20, 10, 5, 2 és 1 Ft-os érméket ... -ig *becserélünk* és *elfogadunk*.” A több jelzővel bővített *érméket* határozott tárgy, ezért az igei állítmányokat tárgyasan ragozzuk, vagyis így: *becseréljük-elfogadjuk*. „Nézem és hallgatom a TV 2-t, és nem *győzőm* csodálkozni, hogy a távozó miniszterelnök mi minden jóban részesül.” – A *csodálkozni* mint főné-

vi igenévi tárgy határozatlan, a mellékmondat határozói, ezért csak a *győzők* alanyi ragozású alak tartható helyesnek.

A következő két idézet már nem a ragozás, hanem az ugyanolyan pontos egyeztetés (szám- és személybeli) eltévesztése. „A főiskolán nagszerű *tanáraink*: Boldizsár István, Kmetty János, Berény Róbert és Domanovszky Endre *tette* rám a legnagyobb hatást.” A tárgyas ragozás (*tette*) vitán fölül áll, de hogy egyes vagy többes szám-e a helyes, azon lehet vitatkozni. A *tanáraink* után csak többes fogadható el. A négy egyes számú alany után azonban az állítmány lehet egyes és többes számú egyaránt. Ennek az eldöntése már a kifinomult egyéni nyelvérzék körébe tartozik.

A szóelvonás

A szóalkotás ritkábban alkalmazott módja. Ennek terméke a múltból néhány ismertebb szavunk. A szláv eredetű *kapál*-ból lett a cselekvés eszközét jelentő *kapa*. Az *iparkod/ik/*, szorgoskodik, termelő munkát végez jelentésű szóból vonták el a közismert és gyakran használt *ipar* szavunkat. A *rovar* a nyelvújítás eredménye, eredetileg rovátkolt barom. A *tanár* pedig a tanítást árasztó-ból lett, a tanító és a professzor között állandósult a helye. Jellegzetes oktatói hivatást jelöl (Vö. német Lehrer és Mittelschullehrer).

A szóelvonás századunk közepe táján termékenyebbé vált. Ekkor jöttek létre a nyelvművelők által sokáig kárhoztatott olyan szavak, mint a *gépír*, *gyorsír*, *nagymos*, *nagytakarít*, *főszerkeszt* stb., amelyeket az *-ás*, *-és*, *-ó*, *-ő* képzős alakokból vontak el. A szokatlanság oka az, hogy a művelet alapja rendszerint összetett szó. S erre a régi magyarban nem volt példa. Móra Ferenc ismert fanyar humora villan meg ebben a mondatban: „Az ember *közigazgatott* lény, akinek minden szusszanására szabály van.” (Ének a búzamezőkről). Akik ezt művelik, azok *közigazgatnak*.

Napjainkban mintha feledni látszanának a korábbi tiltást, hibáztatást. Az az érzésünk, hogy átszakadtak a gátak. Naponta halljuk a rádióban: „*Apróhirdessen* ön is a Népszabadságban!” – A bankszakemberek szerint „a dollár *mélyrepül*” – A politikusok így dicsekszenek: „*alapszerződtünk*,

alapszerződünk” – A tömegtájékoztatás vezetői *médiaszakértenek*, hozzátehetjük: *tömegtájékoztatnak*. Egyiküket *hírszerkeszteni* igazolták át. Aki nem őszinte, az *képmutat*, a közlekedési rendőr *helyszínbírságot*. „A vígjáték nem *létértelmezget*” – írja a filmkritikus. „Nem messze attól a helytől, ahol Lupis József *telekspekulált ...*” szövegrészben érezhető az újságíró állásfoglalása a tárgyilagos hírközlésen felül. „A rablók nem sokat törődtek a hátrahagyott áldozatokkal, helyette inkább *ámokfutottak* Szeged utcáin” – mondat szintén több mint pusztá hírközlés. A múlt kritikája nyilatkozik meg ebben: „Mindig annyit *díszlöttek*, ahány éve szabadultunk fel a fasizmus igája alól” – „Már harmadszor *szűnyogirtanak*, mindhiába” – hangzik az elkeseredett kifakadás. „*Végkiárusítjuk* a boltot” – olvasható a nagybetűs hirdetés.

Várható, hogy a szóelvonásnak újabb és újabb eseteivel találkozunk. Sommásan mégse ítélné meg a szóalkotásnak ezt a divatossá váló módját. Stílus eszközként fokozhatja nyelvi megnyilatkozásaink hatását. A csak divatból való alkalmazása viszont értéktelen modorosság.

Szórövidítés – betűszók

Egy napilapunk címlapján, amelynek fele kép, 16 betűszót számoltam meg. A belső oldalakon még nagyobb számban voltak találhatóak ezek a nyelvi képződmények. Egy rövid cikknek a címe: Tokajban tartják az EFOTT-ot. – Ha utána nem olvasom a „feloldását”, holtom napjáig találgathattam volna, hogy ez az öt betű mit takar. Elárulom: Egyetemisták és főiskolások országos turisztikai találkozója.

A betűszó a tágabb fogalomkörű szórövidítés egyik, napjainkban legtermékenyebb fajtája. Szakemberek szerint a szórövidítés nem mai keletű, de szédítő ütemű keletkezése, jelentkezése a mai rohanó élet szinte szükségszerű velejárója. Új értéként jelenik meg, a nyelvben mindig is érvényesülő gazdaságosság (ökonómia) megnyilvánulásaként. Ámde valódi értékről csak akkor beszélhetünk, ha nem megy az érthetőség rovására. A rendszerező nyelvtan a szórövidítés következő változatait tartja számon: 1. valódi rövidítés: pl. *stb.*, *ún.*, *ui.*, *vö.*; 2. szócsonkítás: *ovi*, *töri*,

matek, suli; 3. szótagösszevonás: *Matáv, Röltex, Ofotért*; 4. valódi betűszó: *MÁV, OTP, MTA*. A két utóbbi típus mozaikszónak is nevezik.

Mivel új szavak alkotásának, keletkezésének vagyunk tanúi, joggal kérjük számon e művelet érvényességének feltételeit. Ezek: határozott és világos jelentéstartalom, hosszú idejű állandóság. Alkalmazkodni kell az ember agyi megfejtő rendszeréhez és a társadalmi elfogadottság törvényszerűségeihez. Mivel napjainkban nemcsak az írott sajtóban, hanem a rádióban és a tévében is az értelmes szavak módjára használják, hangsúlyozzák és ragozzák őket, néhány aggodalomnak hangot kell adnunk.

Az állandóság és az elfogadottság nincs mindig biztosítva. Gondoljunk csak a mindenkori kultuszminisztérium nevére: VKM-MKM-OM-MM. Ma a többi minisztérium nevére ugyanez a megállapítás érvényes. A felsőoktatási intézmények nevét is csak az illetékes főosztály ismeri és használja hitelen. A pécsieknek nyilván nem okoz gondot a *JPTE* vagy a *POTE*, de ha a *BDTF*, *CsVMTF*-fel találják szembe magukat, már elbizonytalanodnak. Írott szövegben az átkódolás megtöri az olvasás folyamatosságát. Gyakran kell megnézni a rövidítések jegyzékét. A kiejtés külön gond, főként ha csupa mássalhangzóból áll. Ezért az MSzP hol *emeszpé*-nek, hol *maszop*-nak hangzik. Az SzDSz két változata az *eszdéesz-szadesz* szintén ismerős. Az MTESz a szabályos *műtesz* helyett *metesz* változatban vált általánossá.

Az idegen nyelvhez való túlbuzgó igazodás meghamisítja (ez esetben az angol) nyelvi valóságot. Az efféle tévedés csúcsa az IFOR, amelynek az I-je az angolban is i, mivel az *internacional* rövidítése.

Egységes állásfoglalással megakadályozhatjuk a kitalálhatatlan szószörnyek keletkezését.

A címek humora

Minden beszédműnek, akár elhangzó, akár írott szöveggént valósul meg, címet szoktunk adni. A szövegtan részletesen foglalkozik a címadás tudnivalóival, követelményeivel. A találó cím ugyanis a globális kohézió (a szövegösszefüggés) megteremtésének nélkülözhetetlen eszköze. A cím leggyakrabban a beszédmű tárgyát, illetve témáját jelöli meg, azaz címke-

ként áll a beszédmű élén: *A köszívű ember fiai; Különös házasság; A mai magyar nyelv.*

Napjaink mindent elárasztó könyvtermésének és főként sajtótermékeinek özönében a szerzők mindent elkövetnek, hogy műveik mennél kelen-dőbbek legyenek, viszonylag mégis kevesen gondolnak arra, hogy az egyik leghatásosabb eszköz a találó cím, amelyet gúnyosan, a túlzásokat elmarasztalva, blikkfangosnak is szoktak nevezni. A német eredetű elnevezés olyan címet jelöl, amelyen megakad a néző, az olvasó tekintete.

Az ilyen szándékú címadás leggyakoribb formája a címben összekapcsolt szavak vagy nevek azonos-, illetve hasonló alakúságán alapuló szó-játék. A múltból általánosan ismert a: *Hazudnak rendületlenül* – amelyben a Szózat első szavának egyetlen betűcseréje a humor forrása. Ehhez hasonló Móra Ferenc karcolatának a címe: *Hun sírok, hun nem sírok*. Tréfás utalás az ásatásokat vezető múzeumigazgató bizonytalanságára arra vonatkozóan, hogy Attila hunjainak a nyugóhelyét találta-e meg. A *hun* szavunk ugyanis nemcsak a világhódító nép neve, hanem a *hol?* kérdő szerepű határozószó nyelvjárási alakja is. Szörényi Levente új rockoperájáról, az *Attiláról* így ír valaki: *Hun a magyar?* – A cikk írója a hun népnek a magyarral való rokonságát kérdőjelezi meg. Figyelmen kívül hagyva a hun-magyar mondanakör tanúbizonyságát.

Gyakran az írás főszereplőjének a neve rejtőzik a címben. A japán politika válságról számol be a *Mijazavar?* c. cikk szerzője. A *Mi a zavar?* élőbeszédben elhangzó fonetikus változatába burkolta *Mijazava* kormányfő nevét. Hasonló névrejtő tréfa a *Lopez* cím is, Lopez de Arriortua sztármenedzserre célozva, aki a General Motorstól a Volkswagenhez pártolt át. A közelmúltban sokszor hallottam ezt a spanyol neveken alapuló szójátékot is: *Lop ez, Lop az,* és mégis mindenki *Frankó*.

Irodalmi műveltséget, tájékozottságot feltételeznek az olyan címek, amelyek irodalmi alkotások címének változatlan vagy nem túlságosan nagy módosításán alapulnak. Az előbbire találó példa a *Szigeti veszedelem*, amely a Hajógyári szigeten megrendezett ifjúsági találkozóról adott hírt. Emlékezetes, hogy a rendezvény a közelben lakó polgárok felháborodását váltotta ki. Az *Iskola a léthatáron* az Ottlik-regény (Iskola a határon) címének adaptálása az iskolák válságos gazdasági helyzetére. *A nagy zabálás* pedig A nagy zabálás c. mozifilm címének módosított változata, amelyben a szövetkezeti törvényről olvashattunk.

Betlehemezés

A karácsonyhoz legalább annyira hozzátartozik, mint a karácsonyfa. Az elnevezés egyértelműen jelzi, hogy a Kisjézus születésének helye a júdeai Betlehem.

A betlehemezés liturgikus eredetű elnépiesedett hagyomány, amely a legtöbb helyen már játékká vált. Ezért nevezik betlehemes játéknak is. De a Székelyföldön mindmáig megőrizte szertartásos jellegét.

A Dél-Dunántúlon, Baranyában, valamint szűkebb pátriámban, Somogyban a II. világháború végéig élt ez a szokás. Több éven keresztül magam is cselekvő részese voltam. Nevelőfalum monográfiájában megörökítettem nemcsak a szereplők (angyal, pásztorok) mondotta szöveget, hanem igen jellegzetes zenei anyagát is. Bálint Sándor, a magyar vallásos néprajz nemzetközi hírű kutatója szerint a betlehemezés teljes áttekintésre törekvő feldolgozása a magyar hagyománykutatásnak régi adóssága.

A Bukovinából áttelepült székelyek nyelvjárásukkal, gazdag tárgyi és szellemi hagyományvilágukkal együtt a betlehemezésnek egy viszonylag teljes változatát is magukkal hozták. A magyar tévé néhány évvel ezelőtt be is mutatta sokak örömeire és gyönyörűségére. A szakemberek alapos föltételezése szerint ennek forrása a csíksomlyai barokk misztériumjáték, amely II. József korlátozó rendelkezései ellenére ma is része a teljesebb székely népeletnek. Bizonyára mindenkinek, aki látta, feledhetetlen élményt jelentett a teljes színpadi megjelenítése, az Advent a Hargitán.

A betlehemezésnek mint dramatikus népszokásnak csupán egy-két jellemző vonását említem meg. Bár nem direkt módon, de kifejezésre jut benne a gazdagok és a szegények ellentéte. A király, a gazdag ember elutasítja a szállást kereső Máriát és Józsefet. Egyik-másik változat bemutatja a keményszívűség büntetését is. A békesség részesei a jóakarátú emberek, akiket a jámbor pásztorok képviselnek. Az angyal nekik hirdeti az örömhírt. Késedelem nélkül el is indulnak szép ajándékot vivén szívükben s kezükben. A játék bőséges forrása a jóízű népi humornak is. A tanulatlan, de jámbor pásztorok félreértik az angyal latin szövegét, a süket öreg pásztor, a vén dadó pedig nehezen fogja fel fiatal társainak a csodáról ejtett szavait.

A betlehemezésben való részvétel joga, ennek megszerzése és e kisközösségben való megmaradás feltételei, az előadásra felkészülés próbáinak hosszú sora, a játék aprólékosan kidolgozott dramaturgiája stb. tiszteletreméltó példája a népi társadalom nagy és kisközösségei fejlett jogérzékének, közösségi magatartásának. Emlékezetem szerint a falu számára a betlehemesek várása, fogadása a játék megtekintése tette teljessé a karácsony ünnepét.

Ő vagy EZ?

Hálás vagyok mindazoknak, akik felhívják a figyelmemet a sajtónyelv és a mindennapi beszéd olyan jelenségeire, amelyek szokatlanok számukra. Tőlem kérik elmarasztaló vélekedésük megerősítését. Közéjük tartozik az a kedves szomszédom, akinek egy műszaki áruházban a következő élményben volt része. Olyan árut kívánt vásárolni, amelyből több típus is kapható. Miután elmondta, hogy közülük melyikre gondol, az eladó határozott mozdulattal mutatott a polcon sorakozók egyikére, imígyen szólva: *Ő az*. – Szomszédom megütközött ezen, mert nyelvtani tanulmányaiból úgy tudja, hogy az *Ő* személyes névmás helyett az *EZ* mutató névmást kellett volna használnia. Igaza van-e? – kérdezi tőlem.

Alapjában véve, igaza van, de a valóság – közöttük a nyelvi valóság is – bonyolultabb, hogyses minden árnyalatát szabályba lehetne foglalni. Ebben az esetben is ez a helyzet. Az *EZ*, *AZ* mutató névmás bizonyos fókig érintkezik a használatban az *Ő*, *ŐK* 3. személyű személyes névmásokkal. Egyrészt az utóbbi – mintegy megszemélyesítéssel vagy személyes vonatkozást éreztetve –, vonatkozhat nem személyekre is. Pl. Keveset termelt ez a kis fa, de ebben nemcsak *Ő* a hibás, hanem az időjárás is; Bundi már a harmadik kutyánk, sajnos, *Ő* se vált be. Többes számban hangsúlytalanul általában is vonatkozhat dologra, tárgyra. Pl. Itt vannak a szerszámok, vidd a kamrába *ŐKET!* Vagy: Meghoztam a legújabb könyveket, olvasd el *ŐKET!* – Téves az a felfogás, hogy a személyes névmás csak személy neve helyett állhat. Összetévesztik a nyelvtani személy fogalmát

a személy szónak szokásos köznyelvi jelentésével. Ha azonban szembeállítás fejezünk ki, vagy a névmás erősebb hangsúlyt kap, a mutató névmás használata indokolt. Pl. Miért mindig az újságokat bújod?; Itt vannak a könyvek, olvasd el *AZOKAT!* – vagy: ... *AZOKAT* olvasd el!

Gyakran találkozunk a tárgyalt jelenség fordítottjával is, azzal, hogy az *Ő* helyett az *EZ*, ritkábban a távolabb lévő személyt jelölő *AZ* használatos. Személyre vonatkoztatva bizony lenéző, illetve udvariatlan stílushangulata van. Mindannyiunk számára ismerős az a beszédhelyzet, amelyben pl. az idős házaspár valamelyike nyilatkozik látogatóba érkező közeli rokonnak a súlyos beteg társáról valahogy így: *EZ* már nem húzza sokáig. – Vagy kisebb társaságban a hangadó fölényesen nyilatkozik arról a személyről, aki csendben meghúzódik, látszik rajta, hogy nem érzi a többiekkel egyenrangúnak magát: *EZ* (ti. *Ő*) nem számít. *EZT* hagyjátok ki a játékból! *EZ* mindenben hibát talál.

A nyelv végtelenül gazdag. Ugyanaz az eszköz, esetünkben a kétféle névmás a belső és a külső valóságnak minden árnyalatát képes tükrözni.

Helységnévtáblák

Ki ne emlékeznék azokra a valóságos, vér nélküli, sokszor véres harcokra, amelyek a Felvidéken és Erdélyben lángoltak fel a magyar nyelvű helységnévtáblákért az azokat ellenző és eltüntető nacionalista hatalommal. Elgondolkodtató, sőt tragikus ez a viszálykodás, mert ugyanakkor trianoni kis hazánkban a különféle nemzetiségeink lakta helységek mindkét végén ott olvasható a település neve a benne lakó népcsoport anyanyelvén. A világpolgárok véleménye szerint ez a mi nemzettestvéreink részéről főleg „magyarkodás”, amely a békés együttélés ellen hat. Véleményük könnyen cáfolható.

Közismert szállóigénk szerint: Nyelvében él a nemzet. A nemzet mindenkor szótárából nem hiányozhatnak a közösségek egykori lakóhelyét jelölő helynevek sem. Hajlamosak vagyunk a magyar nyelvünkben szereplő Árpád-kori faluneveinket elfelejteni azért, mert a török időkben

elpusztultak, vagy a községegyesítések következtében elhagyták a régi nevet, amely már sem a magyar értelmező szótárban, sem a helységnév-tárban nem található meg.

A helynevek amellet, hogy nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a hivatalos érintkezésben, a hely lakóinak tájékozódásában, megannyi emléket őriznek a múltból. A helységnév egyben a helyesen értelmezett lokálpatriotizmust (szülőföldszeretetet) is magában hordozza. Mind a nemzeti, mind a nemzetiségi tudatnak része. Érdemes megemlíteni, hogy néhány évvel ezelőtt, amikor bejelentették, hogy Beregszász lakói a város magyar nevét újra használhatják, a színházban félbeszakadt az előadás, és a közönség soha nem tapasztalt lelkesedéssel énekelte el a Himnuszt.

Alig pótolható veszteséget jelent, hogy a mai Veszprém megyében 270, Vas megyében több mint 250, Hevesben 130, Békésben 100-nál több történelmi név ment veszendőbe. Még ennél is nagyobb a veszteség, ha a régi dülő- és határrészneveket is számításba vesszük, amelyeket az I-es tábla, II-es tábla megjelölések váltottak fel. Felbecsülhetetlen jelentőségű az a világon egyedülálló mozgalom, amely a még élő, az emlékezetből előhívható földrajzi nevek összegyűjtését tűzte ki célul. Ennek eredménye a „Baranya megye földrajzi nevei” c. kiadvány két vaskos kötete is.

A településnevek megőrzésében a nyugati országok követendő példát mutatnak. Náluk minden lakott helynek, ipartelepnek, majornak van névtáblája, szolgálva a tájékozódást, de egyben a történelmi azonosságtudatot is.

Ifjúságunk nyelvkincséből lassan kihullik a *Kolozsvár*; *Nagyvárad*, *Temesvár*; *Kassa*, *Beregszász*, *Ungvár*; *Újvidék*, *Szabadka*, *Nagybecskerek* és sok más egykori magyar város neve. Pedig A magyar helyesírás szabályai kimondja: „Ha van (ti. a földrajzi helyek jelölésére) hagyományos magyar nevünk, azt kell használni.” – A 208. pontja meg így hangzik: A főként külföldi tartományokat, városokat jelölő idegen eredetű földrajzi nevek egy része magyaros formában honosodott meg nyelvünkben. Az ilyen megállapodott magyar kiejtésű földrajzi neveket a magyar helyesírás szabályai szerint írjuk és ejtjük: *Burgundia*, *Moldva*, *Odera*, *Elba*, *Koppenhága*, *Fiume* stb.

Nem szőrszálhasogatás

A szavak jelentésárnyalatait kevésbé ismerőknek szinte naponta gondot okoz a rokon hangzású, írásban hasonló alakú szavak használata. Az például, hogy a *szível* nem azonos az egy *l*-lel több *szívlel*lel, vagy hogy a *tanúság* helyett nem állhat a *tanulság*, a *válság* egészen más, mint a *váltás*, nem minden közíró tudja, pedig ezeket és a hozzájuk hasonló szópárokat már az általános iskolában kellene megtanulnia minden magyarnak.

Ám a pontos fogalmazásra törekvőkkel szemben ennél nagyobb igényeket is támaszthatunk, mélyebb szóismeretet kívánunk. Közülük most csak egy-kettőt említek részben barátaim, részben a magam megfigyelései, följegyzései alapján. A *fizikai* és a *fizikális* közötti különbségre a filozófiatörténetben jártas tudós barátom hívta föl a figyelmemet azzal, hogy az első helyett is egyre gyakrabban a második járja, mintha azt tudományosabbnak, előkelőbbnek éreznék, de anélkül, hogy ismernék a közöttük lévő különbséget. Nos a *fizikai* annyi, mint a fizikában használt, a fizikával kapcsolatos (pl. kísérlet); illetve testi, a fizikumra vonatkozó (jó fizikai adottságok). A *fizikális* a fizikalizmusnak mint az 1920-as években létrejött filozófiai irányzatnak (bécsi logikai posztivizmus) egyik elve, amely szerint a külvilágról nyert észlelések közül csak azoknak van valóságos értelmük, amelyek lefordíthatók a fizika nyelvére.

A *logika* és a *logisztika* között is kevesen képesek megvonni a határt, bár az elsőnek képzett formája, a logikus néhány ember divatszavává vált, mások meg azt kérdezik: Hol itt a logika? Mi ebben a logika? – vagyis az ésszerű, következetes gondolkodásra való képesség, a dolgok közötti törvényszerű összefüggés. A *logisztika* pedig röviden matematikai logika, a különféle rendszerek logikai műveleteinek működtetése matematikai elvek alapján. A modern hadvezetés, irányítás kulcsszava.

Lapunkban olvastam: „Az ideológiát senki sem keresi, viszont a *diaktika* haszonnal forgatható, ezért fordulnak Nagy József, Nagy Sándor ma is időt álló munkáihoz.” – Pedagógusoknak aligha kell magyarázni, hogy az írója *didaktikára* gondolt. Nagy Sándor nevét és munkásságát az idősebb és a középkorú pedagógus nemzedék szinte minden tagja ismeri, a pécsiék különösen.

Súlyos hibának minősül, ha valaki művészettörténeti híradásban a világhírű freskó helyeként egy kolostor *reflektóriumát* jelöli meg, *refektórium* helyett.

Érdemes végül elgondolkodni a *bizonyosság* és a *bizonyosság*, a *népesség* és a *népesség*, a *töredékes* és a *töredezett*, valamint a *végzet* és a *végezet* hasonlóságán, illetve különbségén. Ez talán fejtörőnek is felfogható.

A káros szóismétlés ellen

Az írott, de még inkább a beszélt nyelvben szinte naponta találkozunk ilyen és ehhez hasonló szövegekkel: „*Óriási* az érdeklődés az alapítvány munkája iránt, amely *óriási* erőfeszítéseket tesz a szerencsétlen sorsú emberek *óriási* gondjainak enyhítésére. A helybeliek a szervezet felkérésére *óriási* mennyiségű tartós élelmiszert gyűjtöttek össze. *Óriási* dolog, hogy ebben a kis faluban ennyi segítőkész ember él...”

Ahány mondat, annyi *óriási*. A figyelem felkeltésének ezt az eszközt *túlzásnak*, gyakori használatát pedig pongyola szóismétlésnek, szakszóval *tautológiának* nevezzük. Ez olyan hiba, amely ellen védekezni kell, mégpedig a rokon értelmű szavak, a szinonimák használatával. Mindenkinek, de főként az igényes nyelvhasználatra törekvőknek nélkülözhetetlen segítőtje lehet a *Magyar szókincstár* című kiadvány, amelynek alcíme: *Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. A reklámozás szándékát kizárva, a segítő szándéktól vezéreltetve hívom fel rá az érdekeltek figyelmét. Póra Ferenc: *Magyar rokonértelmű szók és szólások* 1967-ben megjelent könyve 800 fogalomkörből 25 200 szót, O. Nagy Gábor – Ruzsiczky Éva: *Magyar szinonimaszótár-a* (1978) 12 500 címszót, 31 000 szót tartalmaz. A szóban forgó műben, amely Kiss Gábor és munkatársai hosszú fáradozásának eredménye 25500 címszó, 80600 szó, 3800 szólás és 14400 ellentétes jelentésű szó található. Szakemberek szakfolyóiratokban, újságírók napi- és hetilapokban nem mindennapi, mondhatnám *óriási* lelkesedéssel üdvözölték megjelenését. Az egyértelmű elismerést nem csupán tartalmi gazdagságával érdemelte ki, hanem jól áttekinthető szer-

kezetével is. A rövidítések és a jelmagyarázat segítségével még a kisiskolás is eligazodik benne. Egyértelmű többlete az előzményeivel szemben az ellentétes szavak, kifejezések (antonímák) közreadása. Szemléltesse ezt egy-két példa: *kemény* (mn.) szilárd, acélos, törhetetlen ~ PUHA, LÁGY, RUGALMAS – ütemes (mn.) gyors, folyamatos, tempós ~ LASSÚ, KOMÓTOS, KÉNYELMES.

A bevezető szöveg egyhangúságának megszüntetésére a méltatott mű a következőt ajánlja: *óriási* (mn.) nagy, hatalmas, óriás, nagyméretű, háttartalan, monstre, mérhetetlen, gigantikus, kolosszális (biz.), emberfölötti, irdatlan, roppant, behemót, monumentális, eget verő, égig érő, gigászi, horribilis, tetemes, rengeteg, tömérdek, kapitális, bődületes, jókora, jelentős, döntő ~ JELENTÉKTELEN, KICSI, SEMMITMONDÓ.

Szervesen hozzátartozik a címszóhoz az ún. *szinonimabokor*. Íme: remek, nagyszerű, szuper, pompás, kívánatos, fantasztikus, leírhatatlan, kimondhatatlan, rendkívüli, mesés, szenzációs (biz.), elképesztő, fenomenális, szédületes, isteni (biz.), klassz (szleng), haláli (szleng), baromi (szleng), oltári (szleng), marha (szleng), disznó (szleng) ~ SZERÉNY, EGYSZERŰ, ÁTLAGOS.

Folyamatos – befejezett – beálló

Nem halogatom tovább a választ egy olvasónak arra a kérdésére, hogy nem kákán csomót kereső-e az észrevétele a következő, összefüggő szövegből kiemelt tagmondat hibáztatására vonatkozóan. Íme, a mondat: „...ám a munkák évek óta megszakadtak.” – Nyelvérzéke azt súgja, hogy így nem helyes, de megmagyarázni nem tudja, miért.

Aki tanult magyar nyelvtant, annak találkoznia kellett a szófajok között a melléknévi igenévvel s ennek mind a három fajtájával. Lehet folyamatos (a *tanuló* gyermek), befejezett (a *tanult* vers), és beálló (a *tanulandó* lecke). Régebben jelen, múlt és jövő idejűnek is nevezték. Helytelenül, mert ez a szófaj nem fejez ki idővonakozást (tempus), ezt mindig az igei állítmánytól kapja. A szorgalmasan *tanuló* gyermek *tanult* felnőtté válik. A *tanuló* az

esetben mindhárom idejű lehet: a *tanult* pedig jövő vonatkozású. – Élete a *halandó* ember sorsát tükrözi. A *halandó* itt általános érvényű, azaz mindhárom idővonatkozás benne van. A folyamatos, befejezett és beálló elnevezés tehát nem igeidő, hanem a cselekvés, történés minősége, szaknyelven *akcióminőség* (=status actionis). Igén szemléltetve: A tanuló *ír* – jelen idejű és folyamatos; A tanuló *írt*: múlt idejű és folyamatos; A tanuló *írni fog* vagy *majd ír*: jövő idejű és folyamatos. Miért? Mert egyikben sem utal külön nyelvi jel a cselekvés időbeli hatáira (kezdetére és végére), nincs határvető értelmük. Ezért folyamatos, szakszóval: *imperfektív*. De ha hozzátesszük a közismert *meg* igekötőt, minőségi változás következik be, vagyis az ige befejezetté válik, szakszóval: *perfektívvé*. Azaz úgy ír, hogy be is fejezi a cselekvést, kiteszi a pontot az írott szöveg végére. A beálló (*instans*) minőség a szövegösszefüggésből állapítható meg. (Most halok meg – Mindjárt megpukkadok.) Sokan összetévesztik az akcióminőséget (folyamatos–befejezett–beálló) a cselekvés lefolyásának módjával, amely lehet tartós, huzamos (*áll*) és mozzanatos (*megáll*). A kiemelt kérdéses mondatra vonatkoztatva: az *akad* tartós, huzamos; változata az *akadozik* (megszakításokkal, de hosszabb ideig tart). A *megakad* viszont mozzanatos, mint a *bevet*, *elaltat*, *kipirul*, vagyis bekövetkezik a tartós folyamat utolsó, záró mozzanata. Az *évek óta* egyértelműen hosszabb időtartam nem egyezik a megakadtak záró mozzanatot jelölő igei állítmánnyal.

A minőségbeli egyezés szabályszerűségét szemlélteti a következő közmondásunk: Addig jár a kórsó a kútra, amíg el nem törik. Az *amíg* kötőszónak határvető értelme van. A folyamatos minőségű *jár* csak úgy egyezik az *eltörik* beálló vagy befejezett minőségűvel, ha tagadó minőségűvé tesszük a *nem* tagadószóval.

Szavak

Juhász Gyula tizenkét soros himnuszában (Szavak) mindent elmond a csodálatos szavakról: békítenek, lázítanak; szárnyalnak, mint a gondolat; dalolnak és dadognak; világokat jelentenek; eldöntenek egy életet;

meghaltál, ha már nincsenek. Elválaszthatatlanok tőlünk, beszélő emberektől. Kiszolgáltatottságukról ezt írja Karinthy: „Új Bábelt élünk, a fogalmak pokoli zűrzavarát. Gyalázatos hazugok megrontották a szavak becsületét.” – Általános tapasztalat, hogy elkopnak a szavak, főként azok, amelyeket gyakran használunk. *Nemzet, haza, szabadság, nép* – mennél sűrűbben mondogatjuk, annál kevesebb rajtuk a fény. Előbb a dallamukat veszítik el, aztán a csengésüket. Végül szimpla főnevekké lesznek, szűrően belebújnak a mondatokba. Az ember átszalad rajtuk. Meg sem torpan kimondásukkor, pátoszt nem érez, bizsergés nem járja át.

Oly korban élünk, amikor pártok, szónokok, showmanek hajigálóznak versenyt a legszentebb szavakkal. Alig van kortesbeszéd, alapköletétel, iskolaavató, ahol ne hallanánk, hogy a nemzet így, a haza úgy ... Mintha versenyeznének egymással a szónokok, ki hány veretes mondatba tudja beletuszkolni a legszebb szavakat, és hány szóvirágból tud egyszerre csokrot kötni. Ám a frázissá vált szavak pufogatását megszokja a fül. Egy idő után háttérzajjá silányulnak.

Mi lesz a kompromittált szavakkal? Mit mondjon az a szónok, aki valóban nemzetre, népre, hazára gondol és a szabadságra? Visszaadható-e valaha is a hitelük, a súlyuk? Könnybe lábad-e egyszer újra a szemünk, ha azt mondja majd valaki, hogy nemzet meg haza...? Mert lassan töltelékszóvá süllyed valamennyi. Ott sorjáznak elhasználva, kifakulva a mondatvégeken. Mert valóban elkopnak a szavak, ha sokat forgatják őket. Mert a zászló is kifakul az örökös lobogástól.

Nemzet, haza, szabadság, nép ... Eljut-e még hozzánk a szavak értelme? Tőlünk, használóiktól függ, hogy megmarad-e bennük, az elhangzó, a látható alakjukban a tartalom aranyfedezete. Csak így maradnak azok, amiknek a költő énekelte: *Szavak, csodálatos szavak.*

Nyelvészkedés

Különös öröm a hivatásos nyelvapoló számára, ha olyan emberekkel találkozik, akikben megmaradt a nyelv finomságai, árnyalatai iránti érzékenység, és ezt szavá is teszik.

Két ismerősöm eltérő módon vélekedett egy sikeres közéleti férfiú életrajzában szereplő ama minősítésről, hogy az illető „újságíróskodott” is. Egyikük ezt a kitévelt lebecsülőnek, lekicsinylőnek érzi, másikuk szerint ilyesmiről szó sincs.

Véleményem röviden a következő. Az elsőnek az igaza mellett szól az olyan – hasonlóan képzett – igék analógiás hatása, mint a *hősködik*, *szen-teskedik*, *színészkedik*, *bohóckodik*, *basáskodik* stb., amelyek használatuk nyelvi mezejéből kiragadva is pejoratív (rosszalló) hangulatúak.

Az ellenkező álláspont, amely szerint az „újságíróskodott” kifejezésben nem érezhető a foglalkozási ágnak a lebecsülése, nem fogadható el egyértelműen. Mintha benne bujkálna annak az éreztetése, hogy ezt a foglalatatoskodást az illető életpályájában vagy annak egy szakaszában mintegy átmenetinek, alkalminak tartjuk, nem pedig főhivatásnak. Kemény Zsigmond is csak átmenetileg „újságíróskodott” Erdélyben, majd Pestre jött – „főszerkesztősködni”. Katonáskodni se a hivatásos katonák szoktak, hanem a civilek – átmenetileg.

E példákból az a következtetés adódik, hogy „...-kodni, -kedni, -ködni” csak egy életpálya alsóbb rangfokozatain lehet. Valóban lehet: *újságíróskodik*, *házitanítóskodni*, *segédtanárkodni*, *statisztáskodni*, *irnokoskodni*, *bojtárkodni*; a papi hierarchia legalsó fokán: *káplánkodni*; de nem lehet főszerkesztősködni, egyetemi tanárkodni, tankerületi főigazgatóskodni, főtanácsoskodni, miniszterkedni, tábornokoskodni, kanonokoskodni, püspökösöködni, pláne pápáskodni.

Mégpedig bizonyára azért nem, mert egy életpályán bizonyos rangfokozat elérése arról tanúskodik, hogy már nem átmenetinek tekinthető foglalatatoskodásról, hanem valóban főhivatásról van szó. Ebből a szemszögből nézve a kérdést, a „-kodás, -kedés, -ködés”-be valamiképpen mégiscsak belejátszik az alacsonyabbrendűség képze, hangulata.

Van-e értelme az ilyenféle okoskodásnak, e két nem hivatásos férfiú „nyelvészkedésének”? Igenis van. Erről magam „kezeskedem”. Mert minden ilyen kérdésföltevéis ráirányítja a figyelmet az anyanyelvi műveltség fontosságára, s főként arra, hogy mindannyiunknak bőven van még mit tanulnunk. Mert csak így juthatunk birtokába gondolataink, érzésvilágunk árnyalatnyi pontosságú kifejezésének.

**KÖZKELETŰ ÁLLANDÓ
NYELVI SZERKEZETEK,
FRAZEOLÓGIA**

Állandóság és változás

Az állandóság és a változás minden élő természetes nyelv egyidejű jellemzője ugyan, de nem azonos mértékben érvényes a nyelvi rendszer tagjainak valamennyi típusára. A kizárólagos vagy viszonylagos állandóság alapján különítjük el a többi nyelvi szerkezettől, szókapcsolattól a *szólásokat* és *közmondásokat* mint a közkeletű állandó nyelvi kifejezések két fő típusát. A tévénezők naponta találkoznak ezekkel, főként a Szerencsekerék című műsorszámban. Minden alkalommal szerepel a megfejtendő feladatok között egy vagy több szólás, illetve közmondás. Tájékozottabb ismerőseim néhányszor tőlem kérdezték meg, hogy a műsorvezető helyesen minősítette-e a szóban forgó nyelvi kifejezést, amikor szólásnak vagy közmondásnak nevezte. A következőkben a gyakorta támadó bizonytalanságot igyekszem eloszlatni.

Közismert példákból induljunk ki! A *fogához veri a garast* jelentés-tartalmát tekintve azonos azzal, hogy valaki fősvény, zsupori, esetleg smucig. Ha valakinek a szerencsés voltára utalok, így is mondhatom: *burokban született*; ha élete kedvező fordulatot vesz, akkor *zöld ágra vergődik*; ha akadékoskodik, mindenben hibát talál; *a kákán is csomót keres*.

Legfőbb jellemzőjük tartalmi szempontból, hogy szó értékűek. Ez különbözteti meg a szólást a közmondástól. Az *Új seprű jól seper* azt a teljes gondolatot fejezi ki, hogy valaki az új munkahelyén igyekszik jól végezni a dolgát. De maradjunk most a szólásoknál!

Felsorolt példáinkból kitűnik, s ebben még megegyezik a szólás és a közmondás, hogy mind a fogalmakat, mind a gondolatokat hatásosabban fejezik ki. Expresszivitásuk *képszerűségükben* rejlik. Ki ne venné észre első pillanatban, hogy a sírva fakad, sírni kezd és az *eltörik (eltörött) a mécses*; a (tartósan) sír és az *itatja az egereket* között némi megengedhető túlzással ég és föld a különbség. Innen ered az ugyancsak metaforikus elnevezésük: *nyelvünk virágai*. Ahogy a virágok díszei a kertnek, a rétnak, a lakásnak, az asztalnak, ugyanúgy ezek a kifejezések is díszei, hatásfokozó eszközei a beszédnek. Mint a magyar kifejezésmód stíluseszközei szó szerint (Wort für Wort) lefordíthatatlanok. Pl. a *szöveget ütött a fejébe*; *bakot lő; szájába rág*; *anyámasszony katonája* stb.

Alkotórészeik együttes átvitt, képes értelmében való használatának bizonyossága, hogy nem bonthatók fel külön-külön jelentésükre. A *kivágja a rezet, csütörtököt mond* nem értelmezhető a *kivág* és a *réz*, vagy a *csütörtök* és a *mond* jelentéstartalmával.

A szólások két alosztálya: az eddigi példákkal szemléltetett *szólásmód* és a *szóláshasonlat*: *szelíd, mint a galamb; gyáva, mint a nyúl; él, mint Marci Hevesen*.

Az állandóság bizonyítéka az, hogy alkotó tagjai még rokon értelmű megfelelőikkel sem cserélhetők fel: a *csütörtököt mond*-ban az első tag a hét többi napjával nem helyettesíthető. Ugyanígy a *kiönti a szívét*, nyelvi képtelenség ebben a formában: kilöttyenti-kiborítja a tüdejét-máját.

Állandó szókapcsolatok

Legfrissebb tapasztalataim szerint a hivatásos beszélők és tollforgatók szívesen használják a régi és az újabb szólásokat, a közkeletű állandó nyelvi kifejezéseket. De mintha elfeledkeznének arról, hogy ezeknek egyik fontos jellemvonásuk a viszonylagos állandóság, az alkotórészek fölcserélhetetlensége.

A Rádió Törvénykönyv című műsorában R. J. bíró véleményét kérte egy konkrét ügyben a riporter, aki vitatta az alkalmazott rendelet ésszerűségét. A bíró így fogalmazta meg az álláspontjához való ragaszkodást: „Nem tudok engedni a huszonegyből” – Nem is lehet! A kártyajátékban ugyanis az a győztes, aki *kivágja a huszonegyet*. *Engedni* viszont a *negyvennyolcból* szoktak, ha a körülmények valakit radikális álláspontjának módosítására vagy feladására kényszerítenek.

Ugyancsak a Rádióban hangzott el a szombat esti Szemle rovatban egy neves közgazdász szájából: „A bankkonszolidációnak húsz évig *isszuk az árát*” – Bonyolult képzettársítás következménye ez a nyelvi botlás. Eredeti formája szerint: *isszuk a levét*. Átvitt értelemben azt jelenti, hogy viseljük valaminek a káros következményeit, azaz *megadjuk, megfizetjük az árát*.

Új nyelvi fejleménynek számít az a szólás, amely szerint: *szőnyeg alá söpörnek* megoldatlan, vitás ügyeket. A Rádióban valaki így változtatta

meg: „Nem szabad padló alá söpörni ezeket a dolgokat” – Hagyományosan a szőnyeg és a padló szoros kapcsolatban van. Alul a padló, fölül a szőnyeg. Újabb megoldás a szőnyegpadló, amely azonban rendszerint rögzítve van. S majdnem ugyanolyan bajos, legalábbis valóságosan, konkrét értelemben bármit is alásöpörni. Célszerű megragadnunk tehát a hagyományos szőnyegnél, amely alá átvitt értelemben is söpörhetünk olyan dolgokat, amelyeket nem tudunk vagy nem akarunk megoldani.

A western, vagyis az egykori vadnyugat a forrása annak a szólásnak, amely a következő idézetben öltött testet: „Egy ekkora eseményt, egy ekkora lehetőséget (ti. az EXPO-t) nem lett volna szabad csípőből kezelni” – írta egy országos napilapunk. Így fejezte ki elmarasztaló véleményét az újságíró, azt akarván ezzel mondani, hogy kellő megfontoltság nélkül hozták meg a döntést az EXPO-ról.

Ahogy a vadnyugat még vadabb hősei nem bibelődnek a célzással, a célra tartással, hanem az oldalukon, csípőjükön lógó pisztolyhoz, colthoz kapnak, és kapásból, pontosan „csípőből” tüzelnek. A találat viszont sokkal biztosabb szokott lenni, mint az illetékeseké az EXPO esetében.

Szólás – közmondás

A Szerencsekerék tévéműsor december 1-jei adásában az első és a második feladványt egyaránt szólásnak minősítette a műsorvezető.

A megoldás a következő volt: *A nő addig szép, míg szeretik* – illetve: *Közös hullámhosszon vagyunk.* – Aki életében soha nem hallott az ún. közkeletű állandó nyelvi szerkezetekről, azaz nem foglalkozott a nyelvkinccs frazeológiának nevezett részével, szerintem az is észreveszi, hogy ez a két kifejezés nem azonos nyelvtani típusba tartozik.

A frazeológia mint a nyelvtan egyik ága ugyanis különbséget tesz a közkeletű állandó nyelvi kifejezések két legismertebb típusa: a *szólás* és a *közmondás* között aszerint, hogy a szó értékű szókapcsolatot szólásnak, a mondat értékű pedig közmondásnak nevezi.

Közismert példákkal szemléltetve: a *zöld ágra vergődik* a „boldogul” szóval, a *ráncha szed* a „megfegyelmez” tartalmi megfelelőjével helyet-

tesíthető. Az *elveti a sulykot* a „lódít”, a *kákán is csomót keres* pedig az „akadékoskodik” választékosabb megfelelője.

A stilisztikai különbség nyilvánvaló a szólás javára. A szólás ugyan is mindig képszerű megfelelője egy adott fogalomnak. Ha összevetjük például a *fogához veri a garast* a „fukar”, „zsugori” egyetlen szavas megjelölőjével, vitán fölül áll a szólás kifejező ereje.

A szólások még nagyobb stílusértékű változata a szóláshasonlat. Szemléltesse ezt csupán egyetlen példa: *szegény, mint a templom egere*. A közmondás, amint mondtam, a szónál magasabb rendű nyelvi egység, azaz mondat értékű.

Aki nem dolgozik, ne is egyék. – Jó munkához idő kell – Amit Jancsi meg nem tanult, nem tudja azt János – külön-külön egy-egy teljes gondolat tartalom nyelvi kifejezései általában az ember különféle élethelyzetére, magatartására vonatkoztatva.

A szólást és a közmondást néha nehéz elkülöníteni egymástól. Pl. *a kibújjik a szög a zsákból* – szólás akkor, ha valamely egyedi esetre vonatkoztatva használjuk, azaz 'kiderül' (valakinek a titkolt, leplezett valódi szándéka) az értelme.

Ellenben közmondás akkor, ha általános megállapításként használjuk abban az értelemben, hogy az ember alaptermészete akkor is megmutatkozik, ha egy ideig ügyesen leplezi azt.

Ezután vegyük szemügyre a tévéműsorból idézett két szöveget! A Magyar szólások és közmondások című nagy gyűjteményben egyik se fordul elő. Nyilván az újabbak közül valók.

Az azonban teljes bizonyossággal megállapítható, hogy az első egy teljes gondolattartalom, a nők szemszögéből egyáltalán nem elhanyagolható megállapítás nyelvi megformálása, azaz *közmondás*. A másik pedig annak a fogalomnak több szóval való kifejezése, hogy egyetértünk, azonos a véleményünk valamiről, tehát *szólás*.

Népi bölcsesség a nyelvben

A nyelvtan a mondatot dinamikus egységnek minősíti. A mondat dinamizmusa azt jelenti, hogy egyszeri, egyedi, soha meg nem ismétlődő. Ezért tartjuk sajátos ellentmondásnak a mondat értékű, közkeletű állandó nyelvi kifejezéseket, amelyeknek legismertebb típusa a *közmondás*. Jellemzője a népi eredet a népdaléhoz, a népmesééhez hasonlóan. Ezért népi mondásnak is nevezik. Szerzője ismeretlen, első megszólaltatója valamely közösség egy-egy gondolatát foglalta nyelvi formába. Ez a forma hosszú időn át csiszolódott, s jutott el a ma használatos alakjáig.

A több ezerre tehető magyar közmondáskincset a pécsi egyetem méltatlanul elfeledett tanára, Tolnai Vilmos rendszerezte elsősorban tartalmi, majd nyelvi formai szempontból. Az első típusba az általános vonatkozásúak, illetve valamely emberi tevékenységre, viszonyra utalók tartoznak: *Legjobb az egyenes út – Lassan járj, tovább érsz!* – Munkára: *Jó munkához idő kell* – Nevelésre: *Amit Jancsi meg nem tanult, nem tudja azt János.* – Takarékoságra: *Sok kicsi sokra megy*, stb.

Mindegyik lehet egyszerű kijelentés, megállapítás: *Sok kéz hamar kész*. Mérlegelés, értékelés: *Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tuzok*. Tanács: *Ajándék lónak ne nézd a fogát!* A 2. csoportba a gazdaregulák tartoznak: *Májusi eső aranyat ér*. A képszerűség példajaként említem: *Ganyé a paraszt*. Ez nyilván nem a földműves emberi minősítése, hanem azt fejezi ki szinte meghökkentő tömörséggel, hogy az eredményesség fő feltétele a „talajerő utánpótlása”. Az *Őszit porba, tavaszt sárba* (ti. vesd!) – regula az időjárás, a csapadékelosztás optimális feltételeit nevezi meg a gabonavetés hatásosságát illetően.

A 3. típusba az időjárásjóslatok tartoznak: *Fekete karácsony fehér húsvét – Ha fénylik a Vince, megtelik a pince*. A 4. csoportba az egészségi szabályok sorolhatók: *Étel, ital, álmom: szükséges e három – Fejet hidegen, lábat melegen, hasat higan, úgy élsz vígan*. Végül a konvencionális kifejezések következnek: *Úgy még sohasem volt, hogy valahogy ne lett volna.* – A teljesen kilátástalan helyzetben lévő ember „vigasztalására” ennél nagyobb bölcsességet még egyetlen filozófiai rendszer se fogalmazott meg.

Alakjukat jellemzi a páros tagoltság: *Több szem többet lát* – Ritmu-
sos, verses lüktetésűek, alliterálók, végrímesek: *Olcsó húsnak híg a leve*
– *Ki korán kel, aranyat lel*.

Íróink fontos stíluseszközei. Jókai pl. a Rab Ráby c. regényében így írja le Paprika Péter vesztegetési kísérletét: „Van egy kis teher a saroglyában, mert hát a nyomtató lónak sem kötik be a száját, s asztag mellett kalászt szedni jó; de hát akit nem éget, az nem fűjja a kását, mert aki molnárral utazik, annak lisztes a kabátja, aztán meg a szakáccsal nem jó az embernek haragban lenni.”

A szállóigék

A szállóigék olyan szókapcsolatok, rendszerint egész mondatok, amelyek irodalmi, történelmi vagy mitológiai eredetűek, s amelyeknek szerzőjét, forrását ismerjük. Ebben különböznek elsősorban a népi eredetű közmondásoktól. Tartalmuk és formájuk közmondásszerű tömörségének köszönhetik, hogy könyvekből, költeményekből, híres szónoklatokból szárnyra kelnek, s szállnak nemzedékről nemzedékre. Szárnyas szavaknak is nevezik őket. Közkinccsé válásuk során idézet jellegük rendszerint elhalványul, s ezért néha alakjuk is megváltozik.

Nyelvében él a nemzet – tanuljuk Széchenyitől. *Lesz még egyszer ünnepe a világon* – vallotta az elnyomatás sötét éveinek magyarja Vörösmartyval. Petőfi-vers címét idézzük, valahányszor ezt mondjuk: *A virágnak megtiltani nem lehet ...* Madách Az ember tragédiájában írta le: *Milliók egy miatt* – *Sok az eszkimó, kevés a fóka* – *Ember küzdj, és bízva bízzál* – *A Dunának, Oltinak egy a hangja* – szállóigével Adyt, a *Rendezni végre közös dolgainkat* – szövegrésszel József Attilát idézzük.

A szállóigék a közmondásokhoz hasonlóan a maguk helyén használva mindig üde színfoltot jelentenek a mindennapi élet szürke, elkoptatott prózájában. De amíg a közmondás népies stíluselem, addig a szállóige művelődéstörténeti, irodalmi tájékozottságot tükröz.

Tegyük próbára önmagunkat, s nevezzük meg a következő néhány szállóige szerzőjét és forrását! *Egynek minden nehéz, soknak semmi sem*

lehetetlen – Ha nincs kenyérük, egyenek kalácsot – A pénznek nincs szaga – Párizs megér egy misét – A lángész: egy százalék ihlet és kilencvenkilenc százalék verejték – Lássuk, Uramisten, mire megyünk ketten – Nem hal meg az, ki milliókra költi dús élte kincsét.

A legtöbb joggal a szállóigékhez sorolhatjuk a népmesék általánosan ismert és gyakran használt fordulatait: *Hol volt, hol nem volt – Itt a vége, fuss el véle – Hol jársz itt, ahol a madár se jár?*

Több szállóigének számító közkeletű nyelvi kifejezés forrása valamely adoma, népi gyermekjáték. *Mit is mondott a kabai asszony?* (Igyunk egyet, komámasszony!). Ivásra való felszólítás, ha a gazda nem elég figyelmes, és megfélekedzik a kínálásról. Ugyanilyen szerepű a: *Mit mondott az öreg Kis?* (Hogy egy kicsit igyunk is) – *Másról beszél, mint Bodóné, mikor a bor árát kérik* – megállapítás olyankor hangzik el, amikor valaki el akarja terelni a figyelmet a beszéd tárgyáról. A *Hol az olló, komámasszony?* – gyermekjáték-szövegrész a köziró tollán a kényes ügyek iránti tréfás érdeklődés, tudakozódás stíluseszköze.

Nyelvmágia avagy állandósult szövegek

Sok szó esett már az állandósult közkeletű nyelvi szerkezetekről, a szóértékű vagy mondatértékű kifejezésekről. Nem lenne teljes a kép, ha nemoznánk a nyelvi megnyilatkozás legteljesebb megvalósulásáról: a *szövegről*. A végeláthatatlanul változatos szövegek között is találunk kliséket, azaz változatlanul ismétlődő nyelvi megnyilatkozásokat. Ősforrásuk a *nyelvmágia*. A mágia, a varázslás, a varázslat titkos tudás, tudomány, amelynek segítségével az ember létének kezdetétől fogva szembeszállhatott a sorscsapásokkal, biztosítani vélvén a világban működő erők egyensúlyát.

A beszélő, a nyelvmágia alkalmazója fölveszi a hagyományos varázsló, a régieket ismétlő szómondó szerepét. A számtalanszor ismételt mondatok érdekes módon nem hatnak színtelen klisék gyanánt, ellenkezőleg: telítve vannak titokzatos értelemmel. Gondoljunk csak a változatos ráol-

vasásokra, a szemmelverés és az egyéb rontások gyógyítására, pl. a szemárpa learatására. A hatásosságnak nem nyelvi, nonverbális feltételei: a számszerűség (háromszor, hétszer, kilencszer), a módja (bal vagy jobb kézzel, visszakézből), helye (keresztúton), ideje (éjféltor, napkelte előtt). A hatásosság alapfeltétele azonban, hogy a hagyományos szöveg hangozzék el a legcsekélyebb változtatás nélkül.

A nyelvágia a mai modern életünkben is jelen van a különféle beavatások, eskütételek, fogadalmak formájában. A legfőbb kiteljesedésük azonban a *rítus*, a különféle közösségi események szertartásszerű, szokásos rendje; illetve a *liturgia*, a vallásfelekezetek egyházi szertartásrendje.

A hívő emberek megfigyelhették, milyen óriási változást jelentett a nemzeti nyelvű liturgia bevezetése. Nem egy ember nyilvánította ki végakarataként, hogy őt a latin nyelvű szertartás szerint helyezték örök nyugalomra. Annak ellenére ragaszkodnak hozzá, hogy sokan az idegen nyelvű szöveget nem is értik.

Kinek-kinek több-kevesebb időre van szüksége, hogy a Hiszekegy vagy a Miatyánk ökumenikus szövegét megtanulja. A régi és az új egy ideig harcban áll egymással. Avagy mivel magyarázható, hogy vannak olyan miséző papok, akik nem könyv nélkül mondják, hanem olvassák a Hiszekegyet? Így védekeznek az ún. Ranschburg-féle homogén gátlás ellen. Sokunk nyelve nehezen jár rá a régi szláv jövevényszavunk, a *malaszt* helyett a *kegyelem* használatára. Főként az idősebbek számára szokatlan a bibliai szövegek korszerűsítése, modern fordítása is.

Itt érdemes szót ejteni végül a levélminta-gyűjteményekről (szerelmi levelezők), társalgási zsebkönyvekről, a vőfénykönyvekről, illetanokról. Ezek szállították ugyanis a nagyon tipikus élethelyzetekben elmondható, leírható kliséket, a változatlan szövegeket a nehéznyelvűek, az egyéni stílusukat nem lelő tollragók számára. Az egyéni stílus, a nyelvi kifejezőkészség hiánya vagy fogyatékossága ezekben a gyűjteményekben, formulárékban találta meg a maga orvosságát.

Vonzatok

A hivatásos beszélők és írók is feledni látszanak, vagy nem is tudják azt az alapszabályt, hogy a szöveg, a beszédmű nem találomra egymás mellé sorolt szavakból, hanem két vagy több szóból alkotott alkalmi, illetve állandósult kapcsolatból, szerkezetből áll. Ezek a *vonzatok*. A modern nyelvtanítás vezérlő elve is ez. Vonzatközpontú nyelvtanulásnak–nyelvtanításnak nevezik. Sokan vétenek ellene. „Így aztán azok, akiknek valamilyen lelkiismereti problémájuk lehetett volna ebben az ügyben, az egészre spongyát iparkodtak borítani” – olvasható az elmarasztaló vélemény. A közismert *spongyát rá!* járhatott az író eszébe. Akkor szokták mondani, ha valamilyen kényes ügyet nagyvonalúan kívánnak elintézni. Jelentése: felejtjük el, ne foglalkozunk tovább vele! Helyesen így lett volna: *fátylat borít* vagy *vet rá*. A spongya közismert jelentése: törlő eszköz, szivacs, amellyel a táblára írt szöveget eltávolítjuk.

A hatalom gyakorlóinak szánt tanács: „Inkább dolgozzon a kormány saját ízlése szerint azzal a tudattal, hogy a ciklus leteltével üthet az igazság pillanata” – *Üt valaminek az órája*, azt jelenti szóképpel szólva, hogy valaminek itt az ideje. Ez is hallható: *ütött a végső órája*, egyszerűen szóképp nélkül: *meghalt*. Az igazság pillanata sem valóságosan, sem átvitt értelemben nem üt. (Vö. A tavasz 17 pillanata c. filmsorozattal!)

„Az az ár, amit a kormányzó kifizetett érte, ... annyi volt, amennyit az abesszin rabnő nyomott a latban” – Az író fölcserélte a konkrét jelentést a képpel. Így helyes: *valaki vagy valami súlyosan esik (a) latba*, azaz nagyon fontos. Ebben a szövegben viszont a rabnő testsúlyának megfelelő arányt jelent. Ezzel függ össze a *latol, fontol* szavunk mint a *lat, font* régi súlymértékkel való mérés képes értelemben. Mai változatuk a *mérlegel*.

Képzavar a javából a következő nyilatkozat:

„A terhek megosztásakor biztunk abban, hogy a békát nemcsak a szakszervezeteknek kell lenyelniük, legalább egy combot a munkáltatók is kapnak.”

A *békát lenyelni* képes kifejezés azt jelenti, hogy a sorsunkat hátrányosan befolyásoló döntést, határozatot tudomásul vesszük. Gyakran előfordul, hogy ez nem sikerül. Ilyenkor a béka teljes egészében megakad a

torkunkon, és fulladást is okozhat, vagy ha lecsúszik is nagy keservesen, nem tudjuk megemészteni. A békacomb viszont a valóságban inyenc falat, amit a mondóka szerint az elsőnek érkező nagy élvezettel ropogtat, a késedelmesnek viszont az egészből csak a füle jut.

Egyszóval: a különböző jelentéssíkokat legalább egy mondaton belül célszerű elkülöníteni egymástól. Különben teljes lesz a (kép)zavar.

Nyelvi klisék

Gyakran élünk olyan nyelvi megnyilatkozásokkal, amelyek tartalmi, de különösen formai tekintetben mondatok, s a szótározott szavakhoz hasonlóan mindannyiunk rendelkezésére állnak. Két fő típusuk: a közmondások és a szállóigék. Rajtuk kívül a „mondattárba” tartozó előre gyártott mondatértékű szerkezetes egységek, klisék, panelmondatok: *köszönések, jókívánságok, szitkok, udvariassági formák és mondatismékek*.

Alkalmazásuknak kétségtelenül fontos indítéka a mindenkori beszédhelyzet, a szituáció, amely igen hatásosan egészíti ki a nyelvi eszközökkel megformált mondat jelentését.

Könnyen igazolható az a föltevés, hogy egy adott, konkrét beszédhelyzetben valójában jóval kevesebb mondat elhangzásának van számottevő valószínűsége, mint ahányat a nyelv szótári állománya, ill. a nyelvtani rendszere – a nyelvi kód – megengedne, lehetővé tenne.

Minél gyakoribb, tipikusabb a beszédhelyzet, annál kisebb a valóban elhangzó, nyelvileg megformálható mondatok száma. A lehetséges mondatok mennyiségének csökkenése minőségi változással jár. A tipikus helyzetekben elhangzó tipikus mondatok jelentése fokozatosan elhalványul, és maga a „helyzet” válik uralkodóvá. A mondatok előbb-utóbb a beszédhelyzet függvényévé válnak, s magát a helyzetet jelentik. Meggyőzően bizonyítják ezt a köszönések, jókívánságok, udvariassági formák és a többi nyelvi klisé.

Minél gyakoribbá válik találkozások alkalmával a megszokásból vagy udvariasságból föltett kérdés: *Hogy vagy?; Hogy tetszik lenni?* – annál inkább elhalványul eredeti tartalma. Ez a folyamat addig megy, hogy egy idő

múlva egyszerű *Köszönöm*-el felelhetünk rá. A kérdezőnek rendszerint föl se tűnik, hogy nem kapott adekvát feleletet a kérdésére, nyilván azért, mert nem is annak szánta.

Ha tipikus emberek tipikus helyzetekben elhangzó nyelvi sztereotípiáira gondolunk (jegyvizsgáló, kereskedő, orvos, pincér stb.), akkor joggal állapíthatjuk meg, hogy az erősen köznapi beszédünket többé-kevésbé kötött formulák alkotják. A villamoson vagy az autóbuzszenvedélyesen vitatkozók voltaképpen egy íratlan szöveggönyv szerepeit recitálják. Vagy pl. a táskával belépő gyermek látása a nagyszülők többségéből automatikusan kiváltja a *Na, mi volt az iskolában?* – mondatot.

Kosztolányi írja: „A halálraitélt a veszthelyen ritkán kezd ilyen körmondatokba: Van szerencsém kijelenteni, hogy nem zárkozhatom el annak megállapításától..., hanem többnyire tárgyilagos, nemegyszer ötletes is, és minthogy erőszak fojtja belé a szót, a dolgok elevenjére tapint azzal a szokványos, de soha el nem csépelhető felkiáltásával, hogy: *Éljen a szabadság!*”

Egymáshoz kötött szavak

A mondat a folyamatos beszéd legkisebb funkcionális egysége, nyelvi formai szempontból két vagy több szó tartalmi, illetve nyelvtani viszonyban levő *alkalmi* kapcsolata. Egy-egy szó általában sok ilyen kapcsolatnak, szószerkezetnek (szintagmának) lehet alkotó tagja. Kivéve az állandósult kifejezéseket, amelyeknek legtipikusabb fajtája a *szólás*. Az alábbi, újságnyelvi idézetek azt mutatják, hogy sokszor és sokan nem tartják tiszteletben ezt az állandóságot.

„A berendezések színvonala ma már *nem üti meg a kívánt szintet.*” – A kiemelt szövegrész két állandósult szerkezet, szókapcsolat alkotó tagja. A *nem üti meg ... szabályosan így folytatható: ... a kívánt mértéket.* Ha viszont a *szintet*-hez ragaszkodunk, akkor eléje az kívánkozik: *nem éri el.*

„Csak a rosszat vesszük észre, és azt *tűzzük pellengérre.*” – Aki a *pellengér* szót használja, annak tisztában kell lennie e szó eredeti jelentésével. Másként *szégyenpad*nak nevezhető, amelyre nem tűzték, hanem állították a vétkes személyt. A megszégyenítés másik módja az, amikor újság-

ban írják meg valakinek közbotránkozást okozó viselkedését. Ezt viszont így fejezik ki hagyományosan: *tollhegyre tűz*.

„Ebből csak akkor lesz tanulság, ha azon kezdjük *főzni a fejünket ...*” – Ez már nagyon szembetűnő elrugaszkodás a nyelvi helyességtől. Közismert a *fő a feje*, (*fő a fejünk*) – annak a kifejezésére, hogy valamely nehéz helyzetből kell kivágnia magát. Ilyenkor nehéz feladat megoldásán *töri a fejét* valaki.

„Hasonló helyzetben *fűt-fát kiáltanak társukra*.” – Kiáltani *kigyót-békát* szoktak. *Fűt-fát* (azaz mindent) viszont *összehordanak*.

„Utóbb már 130 körül mozgott meglehetősen *csillagászati számuk*.” – A 130 aligha nevezhető csillagászati számnak – még viszonylagosan sem.

„Tíz perc után látszott, hogy egy *hitehagyott*, lelkileg szétesett társaság várja, hogy valahogy elteljen a kilencven perc.” – Más a *hitet elhagyni*, és más *elveszíteni*, vagyis reménytelené válni, feladni a harcot, a küzdelmet.

„A pénzügyminiszter *minden fillérrel a fogát veregeti*.” – *A fogához veri a garast* szólásunknak túlságosan egyéni változata annak kifejezésére, hogy a fősvénységig takarékos.

„Azonban gyakorlatias ember volt, aki *nem tett egy kézlegyintéssel pontot a problémák megoldására*.” – Nehezen kibogozható keveredése ez két állandó szókapcsolatnak. A *kézlegyintéssel elintéz* és a *pontot tesz a végére* rejtőzik a szövegben. Akár valóságos (konkrét), akár elvont (képes) értelemben fogjuk fel, mindenképpen ellentmondásos. A pontot írásban tesszük ki a mondat végére. Ilyenkor írunk, nem pedig legyintünk a kezünkkel.

Beszéd és valószínűség

A mondat értékű közkeletű nyelvi szerkezetek, klisék alkalmazásának kétségtelenül fontos indítéka a mindenkori beszédhelyzet, a szituáció. Ez az alapja annak, hogy a köszönéseket, jókívánságokat, udvariassági formákat, szitkokat is ebbe a típusba sorolja a nyelvten.

Amikor *Jó napot!*-tal köszönünk, vagy leírjuk, hogy *B. u. é. k.*, amikor így udvariaskodunk: *Legyen szerencsém!* – *Parancsoljál méltóztatni!*

– *Ajánlom magamat!* stb. voltaképpen egy láthatatlan formulagyűjtemény, kliséár anyagából merítünk. Sajátos ellentmondás, hogy a köszönésekben – annak ellenére, hogy használatukat a társas együttélés szabályai eléggé egyértelműen meghatározzák –, mennyi szín, hangulat, az ellenszenv és a rokonszenv megszámlálhatatlan fokozata, környezetfelidéző erő stb. fejeződik ki. Van-e, aki ne érezné, hogy szinte áthidalhatatlan szakadék tátong az udvariasan, megfelelő gesztussal kísért *Jó napot kívánok* – és a hidegen elmormolt *Jó napot* – között? A különbséget nyelvi szempontból jórészt a *kívánok* szó hordozza a kísérfocsatorna elemein kívül. Idegen nyelvekben ez kevésbé érezhető. (Vö. Guten Tag.)

Tagadhatatlanul gazdag hangulati tartalma van a különféle jelzőkkel bővített napszakos köszönéseknek: *Pálinkás jó reggelt; Szép jó napot; Szerencsés jó estét; Nyugodalmat jó éjszakát*. Ezekben az nyilvánul meg, hogy a beszélő érvényesíteni akarja egyéniségét még a többé-kevésbé uniformizált nyelvi formák használatának szűkre szabott korlátai között is.

A közkeletű *Kezét csókolom* formálissá válását bizonyítja az egyre gyakoribb *Csókolom*-má rövidült változat. A társadalmi egyenlőség fölött bajnokai az épülő szocializmusban száműzték saját gyakorlatukból ezt az úri Magyarországot idéző formát. De ez még mindig tisztességesebb magatartás volt, mint azoké a férfiaké, akik a köszönési formával tettek különbséget környezetük nőtagjai között oly módon, hogy a brancsbelieknek *Kezét csókolom*-mal, az „alacsonyabb rangúaknak”, pl. a folyosót éppen felmosó hivataloságoknak *Jó napot*-tal köszöntek.

A *Kezét csókolom* mögött álló szemlélet – kivéve, ha a szeretett édesanyánknak szól –, már a múlté. A nyelvi kifejezésforma azonban szívósan tartja magát. Sőt, mintha reneszánszát élné. Az általa kifejezett udvariasági gesztus – a valóságos kézcsók – a legfelsőbb közéleti szinten is – csaknem kötelezővé vált. Továbbfejlődő változata az egymás nyakába borulás puzsi kíséretében.

A legelterjedtebb búcsúzó köszönés a *Viszontlátásra*, a telefonban *Viszonthallásra*. Erősen pongyola változatai közül a *Viszlát* a leggyakoribb. Annak ellenére, hogy a nyelvi gazdaságosság, takarékosagra való hajlam nyilvánul meg benne, a nyegleség egyik szembetűnően rossz példája.

Szófordulatok, kiszólások

Ülök az autóban útitársként a vezető mellett, s hirtelenében egy kóbor kutya ugrik a kocsi elé. A villámgyors fékezés ellenére a szegény jószág a levegőbe repül. A vezető csak annyit tud mondani: *Ennek már annyi!* – Ijedtségem akadályozott meg abban, hogy megkérdezzem: *Mennyi?* Azóta többször hallottam ezt a szófordulatot, kiszólást, s rájöttem, hogy voltaképpen erre nem is lehet így kérdezni, s ha mégis, akkor teljes (totális) mennyiséget jelent, amely minőségbe csap át, s körülbelül azt fejezi ki, hogy annak a valakinek vagy valaminek, akire vagy amire vonatkozik, *vége*.

Meglepetésemre az írott sajtóban is találkoztam vele. Egy színvonalas hetilapunkban olvasom: „Aki a húszas évei végéig nem tudta megalapozni jövőjét, *annak annyi*, mehet Isten hírével” – Ez nem ugyanaz, mint az előbbi, vagyis nyelvi univerzáléval kifejezve: *nem kaput*, de alig jóvátehető fordulat az életben.

Ha visszatekintünk a közelmúlt nyelvhasználatára, megtalálhatjuk ennek a szófordulatnak, kiszólásnak az előzményeit. Sőt egyik-másik túlélte a nyelvi divat változását, és ritkábban bár, de ma is hallható. Talán a legismertebb a: *nekem már fújtak, annak már fújtak* és a teljes sikertelenséget kifejező: *fújhatod*. Egy író szerint ez a nyelvi fordulat a valamikori munkásélet elmaradhatatlan hangjelzésére, a gyárak munkakezdésének dudálással való jelzésére vezethető vissza. Más magyarázat szerint a fúvós zenekarral kísért gyászszertartással is kapcsolatba hozható. Szorosan kötődik ehhez az *elhúzták a nótáját* közismert szólásunk.

Minden bizonnyal ebbe a sorba tartozik az *annak már löttek* vagy nyelvjárásban: *annak már lüttek* változat. Nem kell föltétlenül a golyó általi halállal történő kivégzésre gondolnunk. A magasztosabb díszlövés is eszünkbe juthat. Napjainkban azonban nagyon is hétköznapi jelentéstartalomban használatos, vagyis *akinek* vagy *aminek* lüttek, azon már nem lehet segíteni.

Nem a jóvátehetetlen történés, sorsfordulat juthat kifejezésre nyelvi eszközökkel, hanem egyfajta belenyugvás (bölcsvagy ostoba) az általunk

megváltoztathatatlanba, amikor ezt mondjuk: *nekem (nekünk) már nyolc*. A szilveszteri kabaréműsornak is ezt a sokat sejtető címet adták a szerkesztők. Néha a szláv nyelvekből való kölcsönzéssel fejezzük ki ugyanezt, amikor ez hangzik el: *secko jedno*.

Emelkedettebb stílusban a tárgyalt jelentéstartalmat így lehet megfogalmazni: *befellegzett, annak befellegzett*. Azaz élete egén sötét felhők gyülekeznek, és számítani lehet a pusztító vihar kitörésére.

A felsorolt nyelvi kifejező eszközöknek közös a tartalmuk: ha valakivel valami nagy baj történik, sorsa válságossá válik, valami nem sikerül, ha elképzelése, terve dugába dől, akkor a felsorolt nyelvi fordulatok valamelyike szinte reflexszerűen jön a nyelvére. Közülük homályossága miatt fantáziátlan, ezért a legkevesbé ajánlatos *az annak annyi* kiszólás.

Népi meteorológia

A nyelv és a gondolkodás elválaszthatatlan kapcsolata az általános nyelvészet alaptétele. Az anyanyelv az anyagondolkodás kifejezője. Híven tükrözi a nyelvet beszélő társadalom, a nemzet gondolkodásmódját, világszemléletét, a múlt minden emlékét. A nyelv több, sokkal több, mint a történelmi múlt. Igaz az a szellemes mondás, amely szerint: a történelem elfér a nyelvben, de a nyelv nem fér el a történelemben.

Ezt a végtelen gazdagságot tükrözi a közkeletű, mondat értékű állandó nyelvi kifejezések legismertebb típusa: a *közmondás*. Sokféle változata közül most azokból mutatok be néhányat, amelyek a magyar nép időjárásra vonatkozó ismereteit, tapasztalatait tükrözik, azaz a népi meteorológiát.

Többségük a kalendárium meghatározott napjaihoz, ünnepeihez kapcsolódik. Közülük jó néhányat még a hagyományokhoz kevésbé ragaszkodó ifjabb nemzedékek is ismernek. A Katalin-napi (november 25.) időjárás szoros kapcsolata a karácsonyival ebben a közmondásban ölt nyelvi formát: *Ha Katalin kopog, karácsony locsog*. – Vagyis a Katalin-napi kemény, fagyos időjárásra karácsonykor, egy hónap múlva enyhülés, esős idő következik. *A Fekete karácsony fehér húsvét* – a hó nélküli december végéből arra kö-

vetkeztet, hogy késik a tavasz, vagyis még a tavasz nagy ünnepén is hó fedti a tájat. *Ha fénylik a Vince* (január 22.), *megtelik a pince* – vagyis ha ezen a napon süt a nap és csöpög az eresz, jó szőlő- és gyümölcsstermés várható. A népi időjósítás nevezetes napja január 25-e, hagyományos nevén: *Pálforduló*. Arra utal, hogy amiként Saul Pállá változott, ugyanúgy az időjárásban is gyökeres fordulat állhat be. Hidegről enyhébbre változik vagy megfordítva. A gyertyaszentelői (február 2.) medve jelenség így tükröződik a közmondásban: *Ha fénylik a gyertyaszentelő, az iziket is vedd elő!* (izik = a széna alja, kórós része, amelyet a jószág is csak végső szükségben fogyaszt el). *Ha Dorottya szorítja, Juliska (Julianna) tágítja*. A Dorottya-napi (február 6.) hideg időt a Julianna-napi (február 16.) enyhülés követi. *Mátyás ront, ha talál, ha nem talál, csinál*. Február 24-ét Jégtörő Mátyás napjának is mondják. Azaz töri a jeget vagy ha nincs, csinálja. *Megrázza még szakállát Gergely* – vagyis március 12-én még hullhat a hó. Ugyanez egyértelmű nehezteléssel: *Mátyás, Gergely két rossz ember*. Közismert a három szent: *Sándor, József, Benedek* (március 18., 19., 21.) *aki zsákkal (zsákban) hozza a meleget*. *Pongrác, Szervác, Bonifác* (május 12., 13., 14.) viszont a kései faggal keseríti a gazdák életét. *Ők a fagyos szentek*. Ugyancsak közismert a *Májusi eső aranyat ér* közmondás. Azt viszont, hogy *A bornak Szent Márton a bírója* – csak a bortermelő gazdák tudják értelmezni. November 11-ére ugyanis általában letisztul az újbór, s ekkor elválik, hogy milyen a minősége. *Megérkezett Simon Júdás, jaj neked te pöregatyás!* – vagyis ekkorra megérkezik a hideg, s jaj annak, akinek nincs meleg ruhája.

Tudjuk, mindez korántsem „szentírás”, de kisebb-nagyobb eltérésekkel általában beválik.

Elszólások

A szavak sohase külön-külön, hanem egymással összekapcsolódva vesznek részt a szövegalkotásban. A *viszony* az a kulcsszó, az a többlet, amely az egyes szavakból mondatot hoz létre. A szavak alkalmi viszonyba állításának is megvannak a szabályai, de az ún. közkeletű állandó nyelvi kifejezésekben, frazémákban való szerepeltetésüknek különösen.

Ha nem figyel az ember, könnyen elszólhatja magát, mint a rádió riporter, aki az Energiafelügyelet és a Fogyasztóvédelmi Felügyelőség képviselőjével beszélgetett. Az utóbbi nem szavakkal nyilvánított véleményt, hanem az arcvonásairól volt leolvasható, amit a riporter így kommentált: mondhatnám, a mimika nyelvéről így fordított le a beszélt nyelvre: „*felhúzta a homlokát*” – Egy olvasónk azt kérdezte, hogy teheti-e ezt, mármint felhúzni a homlokát. Nyilván összecserélte a *homlokot* annak az alsó szélén levő *szemöldökkel*. Választékosabban: *felvonta a szemöldökét*. Tudjuk, Rózsa Sándor Móricz Zsigmond regényében nem fel, hanem *összevonja a szemöldökét*. Az előbbi függőleges, az utóbbi inkább vízszintes irányú mozgató. A hiba forrása az a tény, hogy a homlok is „tud beszélni.” – Ezt úgy mondják: *ráncolja a homlokát*, mégpedig a nemtetszés, az egyet nem értés, a töprengés nonverbális (nem szavakkal való) kifejezésére.

Ugyancsak a rádió lepette meg bennünket egy mosolyra készítő megállapítással: „*Ez olyan egyszerűen hangzik, mint Kolumbusz tojása.*” – Így lesz a nemzetközi szóláskincsbe tartozó kifejezésből beszélő vagy zenélő tojás, ami hasonlattal azt kívánta megfogalmazni, hogy valami látszólag nehéz, de valójában nagyon egyszerű (kérdés, feladat).

A következő hasonlat is sántít: „*Úgy kigyózott át a védelmen, mint kés a vajon*” – dicsérte meg a csatárt az újság. A vajban kigyózó kés bizony nem mindennapi szerszám.

Végképp össze nem kapcsolható fogalmakat és azok nevét vonta egyetlen mondatba, aki egy közéleti személy szerepléséről így nyilvánított véleményt: „*Megbukik a történelem rostáján*” – Megbukni a történelem színpadán lehet, ha valaki nem tanulta meg a szerepét; a rostán viszont kihullani szoktak az alkalmatlan személyek, és ezáltal eltűnnek a süllyesztőben.

A *szekértábor*, mint szókép a társadalom nem kívánatos megoszlását jelenti a régi háborúkban alkalmazott védekezési mód megnevezésével. De az a politikus egy kissé messzire ment a kép megformálásában, aki így nyilatkozott: „*Semmilyen körülmények között nem kívánok segítséget adni ahhoz, hogy a szekértáborok a magyar szellemi életben megmaradjanak, vagy akár még nagyobb falakat húzzanak egymás közé*” – A szekértáborokat még képes értelemben sem falak felhúzásával választották el egymástól, hanem kifelé, a köztük lévő távolság növelésével, befelé pedig az egyet-értő, egy célért küzdő erők tömörítésével.

Való

Mint magyartanárnak és nyelvművelőnek gyakran támad az az érzésem, hogy a régi iskola anyanyelvi nevelőmunkája hatékonyabb volt, mint a mostani. Kortárs kartársaim egy-egy megfigyelésüket szóvá téve, hibás voltukat igazolandó az egykor megtanult „szabályt” is idézik. Ilyeneket, mint: „*Az -atik, -etik, -tatik, -tetik a magyarban nem használtatik*”. Hétköznapi nyelven: a szenvedő ige idegen hatásra terjedt el a magyar nyelvben. Vagy: „*Köztöszóval nem kezdünk mondatot*” – Többségükről a szakemberek, nyelvészek megállapították, általában a nyelvi változás, fejlődés szakadatlanságának az alapelvét véve figyelembe, hogy legfeljebb félígazságot fejezzen ki, de sokszor még azt sem. Ezért a méltán híres nyelvművelő nyelvész Nagy József Béla nyelvhelyességi babonának minősítette őket. Találó ez az elnevezés, mert a többi, az életünk minden területét át meg átszövő tévhitkehez hasonlóan szívósan tartják magukat. Az idő természetellenes megállását jelzik ezek az álszabályok, de számomra az is bennük van, hogy a következetes, kitartó iskolai nyelvművelő munkánk mégse mindig egészen hiábavaló. S ráadásul az ilyen idős emberek fogékonyak a változásokra, az új szabályok befogadására.

A sok babona közül most csupán egyet teszek szóvá. Így szól: „*A való a magyar nyelvbe nem való*” – A *van* folyamatos történésű melléknévi igenve, a *való* szoros kapcsolatban áll a nemrég részletesen tárgyalt hátravetett jelző értékű határozóval. Ha tehát valaki ezt írta: „A nagykövet Budapestről *való* távozása ...” – a fenti „szabály” alapján szinte azonnal kijavította így: A nagykövet távozása Budapestről ... Természetesen ez nem ugyanaz, főként szövegösszefüggésben. Egy másik példa: „a polgári pártok egyesítéséért *való* küzdelem” – „javítva” *küzdelem a polgári pártok egyesítéséért*. Vagy: „*a háború ellen való küzdelem*” – vélt helyes megoldása: *küzdelem a háború ellen*.

Tagadhatatlan, hogy gyakori előfordulása – mint minden más nyelvi eszköze – stílusunkat egyhangúvá teszi. Mérsékelhető azzal, ha befejezett történésű melléknévi igenévvel helyettesítjük, valahogy így: *a való küzdelem* helyett: *folytatott* vagy *vívott küzdelem*. A „haza iránt *való* hűség” már régóta könnyedebb így: a haza iránti hűség. Ebből viszont az ilyenféle ala-

kok elburjánzása következett: *jövőbeni, időbeni, levélbeni, egészbeni, értelembeni, nyombani, községbeni* stb.

Ezeket és a hozzájuk hasonló erőltetett, nehézkes alakokat célszerű elkerülnünk, bár közülük a *természetbeni, jövőbeni, újbóli* aligha irthatók ki, de ahol lehetséges, ott éljünk a magyar nyelv sajátosságaihoz jobban igazodó kifejezéssel. A *részbeni megtérítés* helyett jobban hangzik a *részleges megtérítés*, a *szívből jó tanács* helyett a *szívből jövő jó tanács* talán gyorsabban és biztosabban jut el ahhoz, akinek szánjuk.

Elfajzott virágok

A szólásokat, közmondásokat nyelvünk virágainak szoktuk nevezni. Gyakran szándékosan, tréfából változtatjuk meg őket. Pl. Ki korán kel, egész nap álmos; Addig jár a kórsó a kútra, míg bele nem esik; Jobb ma egy veréb, mint holnap egy se; Olyan vagy, mint a fazék: aljas és nagy fülű.

A beszélt és az írott nyelvben: az elektronikus és az írott sajtóban egyre gyakoribb a szólások, közmondások torzulása, nyilvánvalóan nem szándékosan. A hiba abból ered, hogy nem jól ismerik ezeket a közkeletű állandó nyelvi kifejezéseket, bár tudatában vannak a stílust hatásossá, elevenné tevő szerepükkel. Hadd bizonyítsam ezt az állítást gyűjteményem néhány „példájával”!

„Nem nyilváníthat véleményt, akinek a bőrére megy a vásár” – hangzott el a Rádióban az iskolaszékekről folyó beszélgetésben. A legismertebb magyar szólás- és közmondásgyűjteményben 42-nek a kulcsszava a *bőr*. A *bőrére megy* köztük van ugyan de a *vásár* nélkül. Így ugyanis nehezen értelmezhető még akkor is, ha szóképnek fogjuk fel. Közismert viszont ez: *Mindenki a maga bőrét viszi a vásárra*, azaz minden ember a saját tetteiért, mulasztásaiért tartozik felelősséggel. „Félnek és undorodnak tőle, mint ördög a szenteltvíztől” – állapította meg az újságíró egy politikai csoportról. Az ördög ellen a közhiedelem szerint minden szentelmény hatásos, de a legbiztosabb mégis a *tömjénfüst*. „Ez nem az az út, amelyet önöknek követni kell” – olvasható a jó tanács egy hetilapunkban. Az utat, még ha képes érte-

lemben szerepel is, nem követni szoktuk, hanem járni. (Vö. Járom az utat, a macskaköves utat!) „A gazda szeme hizlalja a vetést” – hangzott el a Rádió Napközben c. műsorában. A vetés hizlalása még az agronómia szaknyelvében is szokatlan tevékenység. A közmondás szerint is a jószágra, a tenyésztett állatok közül is csak azokra vonatkozik, amelyeknek az értéke a súlyuktól függ. „Mindez még az olajügy 1995-ös és 1996-os parlamenti vizsgálatakor derült napvilágra” – olvasom az újságban. Ebben a *fény derül valamire* és a *napvilágra kerül* (esetleg nyilvánosságra jut) állandó szókapcsolatok keveredése ment végbe. A legbeszédesebb „példa” a következő: „... a feleségem felháborodva mondta, ha már fölötötted a harangot, akkor menj is végig rajta” – szólt az erélyes felszólítás a bizonytalankodó házastársnak. Nyilván mindenki érti. De végigmenni még átvitt értelemben is az úton lehet, amelyre ráállunk vagy amelyen elindulunk. A felötött harangot viszont meghúzni, megkongatni, megszólaltatni kell, ha önmagunkhoz és elveinkhez következetesek akarunk maradni.

A nyelv csodája, hogy általában a hibás, helytelen megformálás ellenére is megértjük a szövegbe kódolt mondanivalót. Azért lehetőleg ne éljünk vissza ezzel a csodával!

Abszurd humor

Zsigmond Dezső filmrendező így összegezte azoknak a kritikusoknak a tevékenységét, akik a műalkotást a politika szolgálatának tekintik: „A nyúl viszi a puskát.” – Az idézet szólásjellegű. E kifejezésforma, főként hírközlő szervek (médiák) nyelvében feltűnően gyakori. Kortűnetnek is tekinthető.

Rendszerint így kezdődik: *Nehogy ...* A folytatás sokféle lehet. Íme, néhány ismertebb: *a postás harapja meg a kutyát, a farkok csóválja a kutyát, a fagyvi visszanyaljon, a befőtt rakja el a nagymamát, a kakukkból jön ki az óra* stb.

Tartalmát tekintve eredeti jelentésében mindegyik lehetetlenség, paradoxon. Ebben rejlik a kifejezőereje, stílusértéke. Az abszurd humor egy-

fajta feszültséget kelt. Tréfás intés, figyelmeztetés, esetleg fenyegetés. Olykor tabuterületet érint. A hatáskör túllépésére, mások pozíciójának veszélyeztetésére, a mások dolgába való illetéktelen belekotnyeleskedésre utalhat. A szólásoknak ez a típusa a szavak segítségével a csoportbeli vagy a társadalmi hierarchia tudatosítására, a megsértett tekintély helyreállítására figyelmeztet. Ebben rejlik az ilyenféle kifejezések eredete is. A *nehogyos* kezdet fenyegető jelleget kölcsönöz nekik. Valószínűleg a katonai csoportnyelvben jelentek meg először. A seregben ugyanis az előjogoknak, a hierarchiának jóval bonyolultabb hálózata alakult ki, mint a polgári életben. Innen kerültek át a diáknyelvbe. Ahogy az újonc katonát, ugyanúgy a felvágós, beképzelt elsős diákot is így emlékeztették, figyelmeztették az adott közösségben elfoglalt helyére.

Ehhez a típushoz állnak legközelebb azok a szólások (kiszólások), amelyek az ifjúság nyelvében és a katonai szlengben virulnak, s az ötlelesség, a szellemesség és a humor mellett a groteszknek, a nevetségesnek, a meglepőnek, sőt az ijesztőnek a nyelvi megnyilvánulásai, s a gúnyos, durva, sőt a trágár kifejezésmód is jellemző rájuk. Ezzel a zaklatott, sok bizonytalanságot tartalmazó, mindennapi életünket, valamint az erkölcsi és más értékek elsorvadását is tükrözik.

Az ún. szóláshasonlatban a hasonlat képe egyáltalán nem függ össze a főmondat tartalmával. Pl. *búsul, mint télen a szalmakalap*. A dús fantázia teremti az *annyi, akkora, úgy, olyan* stb. utalószóval kezdődő szólásokat. Pl. *annyi az esze, mint Mackó sajtban a brummogás; ... mint dobostortában a ritmusérezék; olyan sötét, hogy világít a szájában a negró*.

A legnagyobb számban az elferdített közmondások, szállóigék utalnak a mára, társadalmi és egyéb bajainkra. Pl. *Amit ma megtehetsz, megteheted holnap is*.

További példák bőséges tárháza Rónaky Edit: *Hogyan beszél ma az ifjúság?* című könyve.

MONDAT ÉS SZÖVEG

Az igekötő mint mondat

A hagyományos stilsztika szerint a helyes stílus három fő követelménye a *tárgyszerűség, a világosság és a magyarosság*. A stílus vagy nyelvi kifejezőmód akkor magyaros, ha minden lehetséges esetben élünk azokkal a kifejező eszközökkel, amelyek csak a magyarban fordulnak elő. Ezek az ún. *hungarizmusok*, szemben az idegen nyelvi hatásokkal, a *barbarizmusokkal*.

Ezek közül most az igekötők használatának azzal az esetével foglalkozom, amikor eldöntendő kérdésre adott igenlő feleletként kihagyásos szerkezetű, de teljes mondat értékben fordul elő. Például: Megharagudtál? – Az *igen* válasz helyett, amely a német *ja*-nak felel meg, magyarosan azt mondjuk: *Meg.* – Elutazott? – *El.* – Belépett? – *Be.* – Kidobták? – *Ki.*

Ennek a szerepnek azonban korlátai is vannak. Bizonyos igék mellett szokatlan még a felsorolt igekötők használata is teljes értékű válaszként. Például: Elkezelték? – *El.* – Kiismeri magát? – *Ki.* – Rátámadtak? – *Rá.* – Elgondolkodtál? – *El.* – Leszállították? – *Le.*

Néhány újabb keletű és ritkábban használt igekötő esetében még furcsábbnak érezzük ezt a megoldást. Például: Előkészülsz? – *Elő.* – Hozzászólt? – *Hozzá.* – Visszabeszélt? – *Vissza.* – Összekeverted? – *Össze.* – Mellébeszélt? – *Mellé.* – Közbevágott? – *Közbe.* – Végrehajtottad? – *Végre.* – Tönkrement? – *Tönkre.*

Még feltűnőbb, ha csak alaki szempontból igekötőnek tekintett szó fordul elő ebben a szerepben. Például: Feltételezi? – *Fel.* – Kifogásolták? – *Ki.* – Befolyásolták: – *Be.* – Kirándultok? – *Ki.* – Az egyszeri tanár a diáknak arra a kérdésére, hogy *El* szeretném mondani – tréfásan így szólt: *Szeresse el!*

A nyelvérzék eltévelyedésének példái a következők: *Ki* tudtak vonatolni? – *Ki.* – Fellebbeztek? – *Fel.* – (A német ismeri az elváló és az el nem váló igekötőket.)

Az iménti példák nagyjából ugyanazt a hatást váltják ki, mint amikor a *Verstanden?* kérdésre valaki így válaszol: *Ver* (ejtsd: fer).

Teljes mondat értékben állítmányi szerepben előfordulhat az igekötő olyankor is, amikor nincs a szöveggörnyezetben igekötős ige. Ezt tekintethetjük az igekötő legönállóbb használatának.

Az irodalmi nyelv is él ezzel a lehetőséggel a stílus mozgalmasságának növelésére: Lélek az ajtón se *be*, se *ki* (Arany J.) – Utánapillant és sietve *el* (Móricz Zs.) – Izgatottan *le* a dombról (Illyés Gy.)

Ez különösen a székely nyelvjárásnak jellemző sajátága, amelynek sok szép példáját találhatjuk Tamási Áron és a bukovinai származású székely író, Tamás Menyhért műveiben. „*Le* a szekerről *s neki*. A tehen ahajt *bé* a sánca, onnét *ki*, *keresztül* a kerten, *s neki* az ódalnak ...”

Szemben – iránt

Mindkét szó a névutók szófaji csoportjába tartozik. Közös vonásuk, hogy az előttük vagy néha az utánuk álló névszóval együtt viszonyt fejeznek ki. A *szemben* konkrét, valóságos helyviszonyt is jelölhet. Az iskolával *szemben* állították fel a szobrot – A szónokkal *szemben* ülnek a küldöttek. – A következő fokozat az átvitt értelmű használat, amelynek a lényege az ellentét: Fegyvert ragadott a betolakodókkal *szemben* – Leggyakrabban azonban barátságtalan viselkedésre, ellenszenvre utal: Bizalmatlan Ferivel *szemben* – Túlságosan rideg volt tanítványaival *szemben* – A példákból kitűnik, hogy *-val*, *-vel*, ritkábban *-nak*, *-nek* ragos névszóval használjuk.

Az *iránt* névutó ragtalan vagy birtokos személyjeles szó után áll. Eredeti jelentésében irányt is jelölhet: Elindult torony *iránt* – Leginkább átvitt értelemben fordul elő, és főként barátságos, pozitív érzések megnyilvánulását fejezi ki: Vonzalmat érez a leány *iránt* – Érdeklődést mutatott az új osztálytárs *iránt* – Szánalommal volt Kati *iránt*.

Összegezve az eddigieket. A *szemben*, amely közel áll az *ellen* névutóhoz, határozott, éles szembefordulást jelez, támadó és ellenséges magatartást fejez ki. Aki figyelmesen fogalmaz, az általában ügyel arra, hogy csak olyankor használja a *szemben* névutót, amikor a fenti jelentéstartalom megjelenítésére van szükség.

Néha nehéz eldönteni, melyikkel éljünk a kettő közül. Például: elfogult, igényes, őszinte stb. lehetek valakivel *szemben*, de valaki *iránt* is, attól

függően, hogy az ellenszenv vagy a rokonszenv érzése lakozik-e bennem. A kettő közötti érzelmi állapot és az ebből adódó viselkedés között helyet kaphat egyfajta semlegeség, amelyet közömbösségnek is nevezhetünk. Ezt vajon melyik névutóval fejezhetjük ki?

Mivel az ilyen magatartásban inkább hidegség nyilvánul meg, a közömbösség valakivel vagy valamivel *szemben* jut kifejezésre, de nem helytelen az sem, ha közömbösek vagyunk valaki *íránt*. Lehetőség van az ilyenféle kettősség feloldására is, mégpedig a *-val, -vel* raggal semlegesítve a kifejezést: elfogult, türelmes *valakivel*, ... a *barátjával*. A két névutó használata a rendszerező és szabályozó szándék ellenére néha ugyanabban a jelentéstartományban is megoszlik, ingadozik. Ilyenkor van helye az egyéni stílusérzék megnyilvánulásának.

Dohányozni vagy dohányoznom tilos?

A kérdésföltevés önmagában is minősít. Elismerést érdemel az a mérnök-programozó, aki a *Meg kell dicsérnelek – Vajon szükséges-e vizasztalnalak? – Végre sikerült legyőznielek!* – mondatok helyessége felelő érdeklődik. Pontosabban azt kérdezi, hogy miért nem helyesek.

A főnévi igenévnek nevezett szófajból kell kiindulni. Könnyen fölismerjük, mert a *-ni* képzővel minden igéből megalkotható: *olvas-ni, ír-ni, tanul-ni*. A főnévi igenév az igéhez és a névszóhoz hasonlóan ragozható a következőképpen: *tudnom, tudnod, tudnia; tudnunk, tudnotok, tudniuk (tudniok)*. Főképp a *kell, lehet, illik, enged, sikerül, fáj, van, nincs, lesz* típusú igék, továbbá a *hiba, bűn, szabad, véték, jó, rossz, érdemes, szükséges, fölösleges* típusú névszói állítmány alanyául használt főnévi igenevet szokás így toldalékolni az igenévhez értett cselekvő alanynak tömör kifejezésére, amikor határozottan akarunk utalni a cselekvő, ún. logikai alanyra. Pl. *Tanulnom kell – Fölsleges bemenned – Érdemes volt dolgoznia – Fáj ezt hallanunk – Korai még elmennetek – Kár volt előre örülniük.*

Ha a közlés személytelen, általános érvényű, nem kell ragozni a főnévi igenevet. Pl. *Dohányozni tilos* – általános érvényű, mindenkire vonatkozó rendelkezés. De ha dohányzó társaságban olyan valakit kínálnak, akire az orvos nemrég ráijesztett, az így szabódik: *Dohányoznom tilos*.

Sokszor a félreértés elkerülése végett, a kétértelműséget elkerülendő, szükséges a személyragozása. Pl. *A munkásoknak fizetni kell* – mondatból nem világos, hogy kik kötelesek fizetni, és az sem, hogy kinek, kiknek. A megoldás: *A munkásoknak fizetniük kell* (ti. a munkások fizetnek) – illetve: *A munkásoknak fizetnünk kell* (ti. mi fizetünk).

Ami az érdeklődő kérdést illeti, a példák az ige tárgyas ragozásának analógiás hatását mutatják. A tárgyas ragozás ugyanis a nyelvtani tárgy személyére utal, de csak 3. személyű tárgyra: *Látom, látod, látja őt, őket*. Uthalhat 2. személyű tárgyra is, de csak akkor, ha az alany egyes szám 3. személyű: (én) *látlak, nézlek téged, titeket*. Vagyis *-lak, -lek* személyragot kap, de csak akkor, ha saját tárgya 2. személyű: Oda kell *kísérnelek* (ti. nekem téged) – *Titeket is meg szabad látogatnalak?* (ti. nekem titeket). Ezek az alakok ritkák, régiesek, választékosak, s ezért szokatlanok, de régóta használatosak. A tömörítő fogalmazás nyelvi eszközei. Az idegenszerűség vádja nem igazolható, tehát *használatuk nem hiba*. Ezért az elején idézett mondatok helyesek. Az irodalmi nyelv mégis szívesebben él helyettük a névszói személyragos alakokkal: Oda kell *kísérnem* téged – *Titeket is meg szabad látogatnom?*

Fog, fogok, fognak

A nyelvhasználat útjába tilalomfákat állító nyelvművelés, annak is a nyelvtisztító ága sok közhasználatú szavunkra, kifejezésünkre nyomta rá az idegenszerűség, a barbarizmus bélyegét.

A német nyelvből való átvételnek tekintette például a *fog* igével szerkesztett jövő időt, azaz germanizmusnak minősítette.

Érvényes-e manapság is ez a vélekedés? – kérdezte a nyelv dolgai iránt érdeklődő idős kollégám.

Nem! – válaszoltam neki egyértelműen. Az a felfogás, hogy a *Találkozni és beszélni fogok veled* – jövő idejű szerkezet a németből való szolgai fordítás (er-sie-es wird sprechen) nem igazolható. Ezért az ún. nyelvi babonák lomtárába került. Ellene szól az a cáfolthatatlan tény, hogy ezt a nyelvi formát már a 16. századi nyelvemlékeinkben megtaláljuk. Az erőteljesebb német nyelvi hatás ugyanis csak ez idő után érte nyelvünket. Az így képzett jövő idő a magyar nyelv természetes fejlődéséből megnyugtatóan megmagyarázható. A *fog* igének ugyanis régebben hozzáfog, nekikezde jelentése is volt. Az *írni fogok* tehát eleinte azt jelentette, hogy elkezdem az írást. S amihez hozzáfogunk, az nem most, a jelenben, hanem a jövőben fog végbemenni. A *fog+főnévi igenév* természetes módon fejlődhetett a jövő idő kifejező eszközévé. Vagyis a magyar nyelv belső fejleménye.

Ezzel párhuzamosan él a *majd* határozószóval és jelen idejű igével szerkesztett forma. *Majd írok* – nyugtatom meg levelező társamat. Nem nyugszik meg teljesen, mert a *fog*-os jövő és a *majd*-dal megszerkesztett jövő idő között különbség van, még ha ez nem is olyan feltűnő mindenki számára.

A *fog* használatával nyomósítást, határozottságot fejezünk ki, vagyis a jövőt nagy bizonyossággal jelezzük. A *majd* ezzel szemben bizonytalanságot, határozatlanságot tartalmaz.

Ezt igazolja a Majdra a zsidó se ad – gyakran hallott közmondásunk.

A *fog* mellett szól az a tény, hogy szigorú parancsot *fog* (segéd-) igés formában közlünk: Nyomban *el fogod olvasni* a feladatot, és nyomban *meg fogod oldani!*

Idős kollégámnak és minden olvasómnak nyugodtan ajánlom mind a két formát, a *fog* és a *majd* megoldást. Mindkettő magyar nyelvi fejlemény, ezért nem kell félni, hogy a germanizmus vádjával bárkit is *el fognak marasztalni*, netán *majd elmarasztalnak*.

Szervetlen mondatrészletek

A részletezőbb, ún. tüzetes nyelvtanok így nevezik a mondatba szervesen bele nem illeszkedő, be nem szerkesztett mondatzókat vagy szó szerkezetes kapcsolatokat. Három fő típusuk: a *megszólítás*, a *felkiáltás* és

a *megnyilatkozás*. Nem mindig különülnek el élesen egymástól, sőt gyakran együtt szerepelnek. Mind a hárommal érdemes megismernedni és foglalkozni főként annak, akinek munkaköri kötelessége a szöveg, benne a mondat nyelvtani elemzése, akár tanítania, akár tanulnia kell.

Most a harmadikat, a *megnyilatkozást* vesszük szemügyre nem a leíró nyelvtan szemszögéből, inkább a nyelvművelő helyesbítő, javító szándékával.

A *megnyilatkozás* a beszélőnek az elmondottakhoz, a szerkesztett mondat tartalmához való személyes (szubjektív) viszonyát jelöli meg. Kifejezheti, hogy a beszélő biztos abban, amit mond: meggyőződött róla: „édes, piros alma, *annyi szent*” (Tamási Á.) E helyett a főmondati indítás helyett: Meggyőződésem, hogy ... – Kifejezheti a beszélő bizonytalanságát: „*Talán*, ha egy jobb korban találkoztunk volna” (Csoóri S.) A beszélőnek az elmondottakon érzett örömét: „Én még nem vagyok nő, *szerecsére*” – Kifejezhet még sajnálkozást, reménytelenséget, igenlést, tagadást, elutasítást, biztatást stb.

A megnyilatkozásoknak az eddigiektől eltérő és számszerűségében is kiemelkedő típusa az *isten-isten* gyakori emlegetése – nem káromkodásként. A magyar helyesírás ezekben a szervesetlen mondatrészekben kis kezdőbetűvel írhatja. Ennek az írásgyakorlatnak az alapja az a tény, hogy a nem hívők is gyakran használják. Azaz az *isten* szó nem valódi jelentéstartalmában szerepel, hanem csak nyelvi formaszóként az ilyenekben, mint: *adj isten*, *adná isten*, *az isten szerelmére*, *az istennek sem*, *istenigazában*, *isten neki* stb.

Egyetlen napilap egyetlen számából írtam ki a következő, ilyen típusú szervesetlen mondatrészletet tartalmazó „példákat”: „Füledt napokat kellett megélnünk *-hál' istennek*, túl vagyunk rajta” – „*De istennek hála*, a hirtelen jött kánikula nem riasztotta el a könyvbarátokat” – „A legifjabbak, *hála istennek* egyre nagyobb számban megjelenő kötetei között tallózhatunk”. Hogy könnyen tartalmát vesztett formai elemmé válhat ez a típusú nyelvi fordulat, azt a következő idézetek igazolják, amelyeknek a tartalma pontosan az ellenkezője annak, mint amit kifejezni kívánnak: „*Ha ne adj isten*, megkapnánk a segílyt ... – A meglévőket megismeri, és egy újabbat, *ne adj isten* kitalál – *Ha ne adj isten*, jó termést takarítunk be ... – ... felépülne a beteg ... – ... megvalósulna a tervünk ... – *Ha maga, ne adj isten*, meggyógyulna ...”

Így válhat formai elemmé a megnyilatkozás, amely az idézett szövegrészekben ellenkező tartalommal telítődik. Bizonyára sokan észre sem veszik.

A birtokos szerkezet

Beszédünkben, írásunkban, illetve a szöveget alkotó mondatokban igen gyakori a birtokos szerkezet, amely a birtokost és a birtokot jelölő részből áll. Ilyen az *ember élete*, *az élet kezdete*, *a hegedű húrja*, *a csillagok háborúja*. A birtokszóhoz mindig hozzá kell tennünk az *-a*, *-e* vagy a *-ja*, *-je* végződést, az ún. birtokos személyragokat. A legújabb nyelvtanok személyjeleknek nevezik őket. Csiszolt nyelvérzékre vall barátomnak és egyben olvasónknak az a megfigyelése, amely szerint nem mindegy, hogy az *-a*, *-e* vagy a *j*-vel társuló változata kapcsolódik-e a birtokszóhoz. Azt kérdezi, hogy van-e ebben valamilyen szabályszerűség. A részletező felelet előtt mondhatom, hogy igen.

A mássalhangzóra végződő névszók egy részéhez az *-a*, *-e* járul: *foga*, *érdeke*, *húga*, *idoma*, *sebe*, *sikere*, *szólama*, *vágya* stb. Más részéhez viszont csak a *-ja*, *-je* kapcsolódhat: *csődje*, *habja*, *módja*, *papírja*, *tyúkja* stb. A *-ság*, *-ség* képzős szavakhoz általában *j* nélkül: *nagysága*, *szépsége* stb. A *-bb* jelűhöz viszont *j*-vel: *szebbje*, *legjobbja*. A két mássalhangzóra végződő névszókhoz szintén a *j*-s változat illik: *gondja*, *harangja*, *szentje*. Vagylagos is lehet a megoldás a beszélő egyéni nyelvhasználata szerint: *beszéde* vagy *beszédje*, *segéde* vagy *segédje*, *cseléde* vagy *cselédje*, *utóda* vagy *utódja* stb.

Jó néhány esetben a toldaléknak jelentésmegkülönböztető szerepe van. Kollégám példaképp a *szín* (jelenet, felvonás értelemben) szót említette Az ember tragédiájából. Római *színe* vagy *színje*? – tette föl a konkrét kérdést. Ő maga választott is, mégpedig helyesen, mert az utóbbira szavazott. Igazat adtam neki. Madách drámájának *színjei* vannak, ugyanakkor a szivárványnak vagy egy-egy festménynek *színei*.

De a mindennapi nyelvhasználatban gyakran fordulnak elő olyan szavak, amelyekben jelentésmegkülönböztető szerepű a kétféle toldalék.

Az állatnak *bőre*, a bőrösnek *bőrje*, a háznak *ablaka*, a szomszédnak *ablakja*, a ruhának *anyaga*, a textilesnek *anyagja*, a kályhának *huzata*, az ágyneműnek *huzatja* van. Az egyetemnek több a *kara* (fakultása) esetleg *ének-kara*, az embernek viszont két *karja*. A hajunknak egy *szála* se görbül meg, ám a rózsának *szálja* kerül a koszorúba. A *-ja*, *-je* osztó (disztributív) értelmű is lehet. Gondoljunk a tejre, amelynek *literje* majdnem száz forint.

A legtöbb joggal itt lehet megemlíteni a *borja-borjúja*, a *csikója-csikaja*, a *szőlője-szőleje*, a *bírója-bírása* alakváltozatokat. Aki különbséget tud tenni közöttük, azaz tudja, hogy a tehénnek *borja*, a gazdának *borjúja*, a gyümölcskereskedőnek *szőlője*, a gazdának viszont *szőleje* van, az a nyelvi műveltség magasabb szintjére jutott el.

Szövegszerkesztés

Akik a naponta tapasztalható nyelvi műveletlenséget és a nyomában járó sok hibát kárhozzátják, gyakran emlegetik követelményként, hogy a mondatban legalább az alanyt és az állítmányt kellene helyesen alkalmazni. Elhangzó és leírt szövegek figyelmesebb elemzése mindenkit meggyőzhet arról, hogy ez nem is mindig csekély követelmény.

Egy újságíró például így adott hírt a légielő ünnepi eseményeiről: „Egyenes sorban álltak a repülőgépek. Előttük a pilóták feszes vigyázzban. Orrukon vidáman ragyogott az acél propeller.” – A mondat mosolyra készített bennünket. Az első mondatban a *repülőgépek* az alany, a másodikban a *pilóták*. A harmadik mondat határozója, az *orrukon* az első pillanatban a pilóták birtokaként jut el a tudatunkig. S mivel ez a képzetársítás ellentmond a valóságnak, meghökkenésünk nevetésben oldódik fel.

Hasonló hatást vált ki a következő tudósítás is: „Polyák Ferenc fafaragó művész dolgozik. A háttérben a vacsorának való birkapörkölt rotyog. Néha odamegy, megkóstolja, dicséri. Végre elkészül a mű, amit a talpára állítanak.” – Első olvasásra még a teljes szöveg ismeretében is bizonytalanokunk abban a tekintetben, hogy a *mű* mint alany micsoda voltaképpen. A szöveg alapján elsőként a birkapörköltre gondolunk, s csak utána

helyesbítünk, s a művészi alkotás, a faragás foglalja el a helyét a gondolatmenetben, azon egyszerű oknál fogva, hogy a birkapörköltet nem szokták talpára állítani, legfeljebb a bográcsot, de azt meg nem kell, mert az amúgy is a talpán áll.

Kosztolányi jut eszembe, aki megütközött a következő, általa olvasott rendőrségi híren: „Ott feküdtek az ágyon az áldozatok és a gyilkosok már elmenekültek – Eleinte azt hittem – írja nyelvvelő jegyzetében –, hogy az áldozatok a gyilkosokkal együtt feküdtek az ágyon.” – Azaz hogy a két alany, ún. halmozott mondatrész, nem pedig az és kötőszóval kezdődő tagmondat önálló, az előbbtől független alanya. Az első értelmezést támogatja az és használata is, amely nem elsősorban időbeli rákövetkezést fejezi ki két mellérendelő kapcsolatos mondat között. Utána megfogalmazza a nagy költő és nyelvész a megszívlelendő tanulságot: „Az olvasót egy másodpercig se szabad bizonytalanságban hagynunk. Az írás egyetlen ékesége a *világosság*.” – Hozzátehetjük, hogy a beszédé is.

Szöveghűség

Aki részt vett már versmondó- (szavaló) versenyen, az tudja, hogy az értékelés szempontjai között – ha nem is az első helyen –, szerepel a versválasztással együtt a *szöveghűség*. Azaz a versnek szóról szóra, hangról hangra úgy kell elhangzania, ahogy azt a költő leírta. Teljes hitelesség bizonyos esetekben csak az ún. kritikai kiadások alapján lehetséges.

A szöveghűséget megelőzi a *szerzőhűség*. Néha ez is sérül, mint ahogy az alábbi idézet mutatja: „Én még azóta se tudom lefordítani neki a Himnuszunknak ezt a két sorát: 'hol sírjaink domborulnak, unokáink leborulnak' – (Így!) Már minden szót külön megkonzultáltam az egyetemen híres nyelvi lektorokkal, de érzem: nem az. Pontosabban az nem az, amit én érzek” – olvastam egy közismert hetilapunk Levezetés rovatában. Nem vonom kétségbe a levélíró lángoló hazaszeretetének őszinteségét, tiszteletreméltó patriotizmusát, de az irodalmi tájékozottságát annál inkább. A Kölcsey szerette Himnusz összetévesztése Petőfi Nemzeti dalával – sze-

retném hinni –, nagyon ritka eset. A felelősségben osztoznak a szerkesztő és az egyetem (vajon melyik?) híres nyelvi lektorai is.

Örültem, hogy a Szomszédok tévéregény március 15-e előtti adásában az énektanárnő helyesbítette a Himnusz helytelenül énekelt szövegét. Több tanulóval is elolvastatta az 1. versszakot. Az általánossá vált hibás gyakorlatnak megfelelően így olvasták a könyvben bizonyára helyesen írt szöveget: Hozz REÁ vig esztendőt ... Többszöri kísérlet után a tanulók tudomásul vették, hogy nem REÁ, hanem RÁ. Felhívta a figyelmüket, hogy a páratlan számú sorok 7, a páros számúak 6 szótagúak. A zeneszerző, Erkel Ferenc ú. hajlítással oldotta meg ezt a különbséget (Ho-ozz rá...) Az óra befejezéseként a tanárnő azt kérte, hogy az iskolai ünnepélyen már szövegűen énekeljék a tanulók a Himnuszt. Az adást kevesen láthatták honfitársaim közül, mert azóta is változatlanul a REÁ hangzik.

A másik nemzeti imádságunknak, a Szózatnak az énekelt változata is hibás. A vers utolsó sora: *Itt élned, halnod kell.* Énekelve: Itt élned és meghalnod kell. A zeneszerzőnek, Egressy Béninek láthatóan – a hajlításokon kívül – még két szövegszótagra volt szüksége. Ezt úgy oldotta meg, hogy megkettőzte az *élned* szót. Igaza volt, mert az élet hosszabb és fontosabb a halálnál. A kettőzés ezt emelte ki. Értelmi torzítás nélkül, a hajlítások közé beépítve így hangzik: *I-itt é-élned, élned, halno-od kell* – ide kötve, kötődve, tapadva a bölcsőtől a sírig. Rendületlenül!

Tanítjuk, mondjuk-mondatjuk, énekeljük-énekeltetjük a Szózatot. Olykor könnyet is csal a szemünkbe. Jó volna, ha értenénk is, és nem vétenénk a szövegűség elemi követelménye ellen.

Szövegértés

Aki beszél vagy ír, azaz szöveget alkot, annak törekednie kell arra, hogy hallgatói, olvasói megértsék. Ennek a feltétele a kapcsolat (kontaktus) megteremtése után a közös nyelv. Egy nyelven belül is nagyjából azonos nyelvi műveltség, a szöveg tárgyának azonos szintű ismerete és a közlés egyéb körülményei. Ezt a hármat együtt *kontextusnak* nevezi a szövegten. Ezt fe-

jezi ki, jelöli meg az a sokszor hallott megjegyzés, hogy „mi félszavakból is megértjük egymást”.

A kontextus megköveteli a szöveget alkotó mondatok helyes megszerkesztését, nyelvi szabályok szerinti egymásra vonatkoztatását. A következő idézet szerzője ezt nem vette figyelembe: „Akaratlanul is egy Goethe-idézet jut eszembe, *aki* az ilyen kérdésekre így felelt...” – Ebben a szerkesztményben az *aki* az *idézet*-re vonatkozik, s ezért helyesen csak *ami* lehetne. Valószínű, hogy az író a német költőfejedelem nevének megismétlését akarta elkerülni, tudván, hogy ez ún. pongyola szóismétlés (tautológia). Két megoldás is kínálkozik: 1. Akaratlanul is egy találó idézet jut eszünkbe G.-től, aki az ilyen kérdésekre így felelt ... 2. G.-nek egy mondása jut eszünkbe, ő ugyanis az ilyen kérdésekre így felelt ...

Ebben a szövegrészben is helytelen a vonatkoztatás: „K. Rahner igazi egyházi ember volt, ezért állandóan *annak* megújítására törekedett”. Így az *annak* értelemszerűen az egyházra vonatkozik, nyelvi megszerkesztettség szerint viszont az emberre. Az *annak* helyett állhatna az *egyházának* szó.

Nagyon érdekelne, hogy a következő üzenetet mint közleményt az olvasók hány százaléka dekódolta, azaz értette meg: „... a most megalakuló koalíciónak számtalan Penelopéra lesz szüksége ahhoz, hogy ezeket a (ti. az előző kormány szociális védőhálóján keletkezett) lyukakat befoltozza.” – A megértéshez az olvasónak tudnia kell, hogy ki volt Pénélopé (így kell írni!). A görög mitológia kiemelkedő alakja, a hitvesi hűség példaképe. Odüsszeusz felesége. Homérosz hőskölteménye tette halhatatlanná. Amikor hites urának halálhírért költötték, a kérők egész serege ostromolta, hogy elnyerje az özvegy kezét. Úgy járt túl az eszükön, hogy vászon szövésébe fogott (Pénélopé vászna), azt mondta a kérőknek, hogy özvegységét akkor adja fel, ha a vászon szövésével elkészül. Ámde ez csak úgy tarthatott kerek húsztendeig, hogy amit nappal szőtt, azt éjjel szétbontotta.

Aki legalább ennyit nem tud Pénélopéről, az eleve nem értheti meg a szöveget. Aki viszont tudja, hogy ki volt ő, az azt nem érti, hogy a szövést mesteri módon űző okos hősnő hogyan vált foltozgató asszonnyá. Vagyis a nyelvi közlemény feladójának mindig figyelembe kell vennie a címzett, a beszédpartner nyelvi és általános műveltségi szintjét.

Egyeztetés

Az egyeztetés vagy megegyezés (kongruencia) nyelvtani szakszóként csak szűkebb értelemben jelenti az alany és az állítmány tartalmi és/vagy alakhi megfelelését. Tágabb értelemben a birtokos szerkezet (birtokos-birtok) és a határozós szerkezet tagjainak a megegyezéséről is beszélünk.

A birtokos szerkezet számbeli egyeztetésében négy alapforma van.

Ezek a következők: 1. egy birtokos egy birtok: *a tanuló könyve*; 2. egy birtokos több birtok: *a tanuló könyvei*; 3. több birtokos egy birtok: *a tanulók könyve*; 4. több birtokos több birtok: *a tanulók könyvei*.

Ez annyira magától értetődő, hogy aligha téveszti el bárki is. Hasonlóképpen világos a személybeli egyeztetés is: *az én könyvem, a te könyved, az ő könyve, a mi könyvünk, a ti könyvetek*. De már a többes 3. személyű *ők* helyett az *ő* használatos. Tehát nem az *ők könyvük*, hanem az *ő könyvük*.

Amikor azonban a nyomatékos személyes névmási vagy visszaható névmási *magam, magad, maga* a birtokos jelző, akkor a birtokszó mindig 3. személyű: *a magam könyve, a magad könyve...*

A többes 3. személyű birtokosra az egyes 3. személyű, azaz nem egyeztető személyjelekkel utalunk: *a fiúk könyve-könyvei*, nem pedig *a fiúk könyvük- könyveik*. Ha azonban jelző nélkül vagy *ő* személyes névmási jelző után utalunk többes 3. személyű birtokosokra, akkor az egyeztető személyjel használat a helyes: *itt a könyvük, ezek a könyveik*. Fordított szórend (birtok-birtokos) esetén szintén ugyanez az egyeztetés a választékosabb: *a könyvük* (nem: *a könyve*) már itt van *a fiúknak: a könyveik* is megérkeztek *a fiúknak*.

Ugyancsak ez a megoldás a helyes, ha az elől álló birtokos és a birtokszó közé állítmány, alany vagy határozó ékelődik: *a tanulóknak* rosszul volt összeállítva *a névsoruk*. *A tanulóknak* még nem érkeztek meg *a könyveik*. Ugyanez vonatkozik a birtoklást kifejező részeshatározó (dativus possessivus) melletti alanyra: *A tanulóknak* van (nincs, volt, lesz) *könyvük*. – *Nekik* már vannak *könyveik*.

Mit mutatnak a következő idézetek? „... a kései utódoknak nincs könnyű helyzete” – „Az alkotmánytörténészeknek az a véleménye ...” –

„Csak a gyilkosoknak van-e személyiségi joga?” – „Szerencsére ebben másoknak is lesz *beleszólása*” – „Ez a szeméttadó a korábbi fejeknek még nem jutott *eszébe*” – „Sajnos, honfitársainknak a szavazásban nincs sem *gyakorlata*, sem *tapasztalata*.”

Folytathatnám szinte vég nélkül, de az tény, hogy a mai magyar nyelvhasználatban csak elvétve találkozunk a helyesnek tartott egyeztető szerkezettel, vagyis a nem egyeztető szerkezet vált általánossá.

Ismét egyeztetés

A nyelvi igényességéről ismert olvasónk a következő két mondat helyességéről kéri véleményemet: „Vágyunk nem több, mint az, hogy normális *emberré* legyenek”; „(A diákok) remek *gazdasszonyokká* válhatnak” – Egyébként mind a két mondatot lapunkban találta. Arra figyelt föl, hogy a bennük előforduló azonos mondatrész (eredményhatározó) az elsőben egyes (*emberré*), a másodikban (*gazdasszonyokká*) többes számban áll. Melyik a helyes?

Az egyeztetés a mondat tagjainak olyan módon való alakítása, hogy megfeleljenek az alaki egyezés (kongruencia) követelményének, amely szerint a mondat egy-egy részének az alakját a velük összefüggő (szószerkezeti viszonyban lévő) más mondatrész szabja meg. Az egyeztetésnek sokféle, egymástól részben igen eltérő típusai közül – a két idézet alapján – ez alkalommal a határozói egyeztetéssel foglalkozom.

Az ún. állapotféle határozók egyeztetésére vonatkozóan régebben két szélsőséges, túlságosan leegyszerűsített nézet terjedt el. Az egyik szerint többes számú szóra „logikusan” csak többes számú határozót vonatkoztatunk (a *hallgatók jó szakemberekké* /válnak/); a másik szerint általában magyarosabb, ha egyes számú határozót használunk (a *hallgatók jó szakemberré* váljanak). Két altípust különíthetünk el. A főnévi határozók körében viszonylag gyakori a tisztán alaki egyeztetés: *barátommá* fogadom *őt* – *barátaimmá* fogadom *őket*. Ha a határozó elvont vagy összefoglaló jelentésű, ill. anyag- vagy gyűjtőnévi, valamint mennyiségjelzős, akkor

rendszerint egyes számú az egyeztetés: a *megjegyzéseket bosszantásnak* (nem: bosszantásoknak) tekintették; a *füstoszlopok ködnek* (nem: ködöknek) látszottak; *barátait csapattá* (nem: csapatokká) szervezte; az *elnök két helyetteséül* (nem: helyetteseiül) *minket* választottak. Viszont nagyobb egységet jelentő, gyűjtőnévi vagy mennyiségjelzős egyes számú szóhoz is kapcsolhatunk többes számú határozót, ha a többséget akarjuk hangsúlyozni: a *felhő kis gomolyokká* bomlott szét; e *két regényt* tartjuk az író legjobb műveinek.

Sok szólásban, hagyományos kifejezésben mindenképp az egyes számú határozó a magyarosabb, ízesebb: *rabul* (nem: rabokul) estek; elmennek *katonának* (nem: katonáknak). A kölcsönösséget kifejező szerkezetekben nem hibás a többes számú határozó: a *testvérek ellenfelekként* álltak szemben egymással.

A melléknévi határozót inkább egyes számban vonatkoztatjuk több személy vagy dolog tulajdonságára: a *gépek jónak* látszanak, a *gyerekeket művelté* szeretnénk nevelni, a többes szám (jóknak, műveltekké) főlőslegesen pontoskodó.

Még jó néhány további finom megkülönböztetést tehetnék, a végkövetkeztetés azonban nem változik, amely szerint az idézett mondatok és a hasonló típusúak egyeztetése nem annyira a nyelvi helyesség, mint inkább az egyéni nyelv szokás vagy más szóval az egyéni stílus kérdése.

A vonatkozó mondat

A nyelvtudomány leggyorsabban fejlődő ága a szövegtan (textológia). Tárgya a *szöveg*, vagyis a nyelvi egységek (hang, szó, szószerkezet, mondat) egymásra épülő hierarchiájának csúcsa, a nyelvi kommunikáció végterméke. Beszédműnek is nevezik, amely közlemény (kommunikátum) és szerkesztmény (konstrugma) együttese. Az első az „ami”, a második az „ahogyan” kérdése.

Már a napjainkra tüzetesen kidolgozott szövegtan megszületése előtt egyes részletkérdéseivel bőven foglalkozott a nyelvművelő irodalom.

Ezek egyike az ún. *vonatkozó mondat*, amely a szöveg vagy beszédmű mikroegysége. Minden egyes mondat szövegbeli helyességének alapfeltétele a *beszerkesztettség*, vagyis szerves kapcsolatba állítása az előző és a következő mondattal, mondatokkal. A beszerkesztettség nyelvtani (grammatikai) eszközei az ún. utaló elemek. Közülük most a vonatkozó névmásokkal (aki, amely, ami) és a vonatkozó határozókkal (ahol, amikor, ahogy stb.) foglalkozunk. Ezek ugyanis a tárgyalt *vonatkozó mondat* kötőszavai.

A szélsőséges nyelvtisztítók (puristák) a vonatkozó mondatot idegen-szerűségnek (latin, német) hatásnak minősítették, amely az ún. analitikus (széttagoló) nyelvek jellemzője, szemben az összefoglaló (szintetikus) magyar nyelvvel. Ugyanez volt az alapja annak a nyelvhelyességi babonának, amely szerint a magyar az egyszerű mondatot kedveli, s ha ráfanyalodik az összetettre, akkor elsősorban a mellérendelőt választja.

A hibáztatásnak van némi alapja. Elsősorban az, hogy a vonatkozó mondat szerkezet gyakran megfordítja a valóságos időviszonyokat (előidejűség – egyidejűség – utóidejűség), és logikátlan előidejűséget éreztet, jelöl. De beszéljenek a példák! „Megszerette a leányt, akit feleségül vett”. Nem mindenki érti félre első olvasásra, s nem érzi az időcserét, amit ez a szerkesztés jelöl, azt hogy először feleségül vette, s utána szerette meg. Helyesebben, magyarul: ... *és feleségül vette*. Vagyis időbeli egymásutániséget kifejező kapcsolatos mellérendeléssel. „Az igazgató elbocsátotta a titkármőt, akit az egyeztető bizottság visszahelyezett állásába” – ugyanaz az időcsere, amely így hozható helyre: ... *az e.b. azonban visszahelyezte állásába*, vagyis a szembeállító ellentétes mondat a helyes. „Lopáson érték a raktárost, aki ellen eljárást indítottak”. Azonnal javíthatjuk is így: ... *ezért „vagy emiatt” eljárást indítottak ellene* – vagyis következtető mellérendeléssel éltünk. „Lőrinc festesse ki a szobát, aki lakni fog benne”. Szinte magától értetődik a változtatás: ... *ugyanis (tudniillik) ő fog lakni benne*. A mellérendelő összetétel ötödik fajtája, a magyarázó kívánczik ide.

Téves vonatkoztatás

A vonatkozó mondat akkor félreérthető, ha megfordítja a valóságos időviszonyokat, s utóidejűség helyett előidejűséget jelöl. „Nekiment a busznak egy idős asszony, akit a jármű elütött” – Szó szerint véve ez azt jelenti, hogy miután a jármű elütötte (előidejűség), még volt annyi ereje, hogy nekimenjen a busznak. „Meglátogattam a szülővárosomat, ahol nagy fejlődést tapasztaltam” – Ha nem is kiabálóan, de benne van ebben a mondatban, hogy miután előzőleg nagy fejlődést tapasztaltam, kedvem szottyant meglátogatni.

A másik gond a vonatkozó mondatnál a bizonytalanság abban a tekintetben, hogy a főmondat mely részére utal vissza. „Jézus elítélte a farizeusok törvénytárgyát, AKIK elviselhetetlenül nehéz terheket raktak az emberek vállaira” – Hirtelenében nem tudjuk eldönteni, hogy Jézus a farizeusokat vagy a törvénytárgyát esetleg a birtokost és a birtokot együtt ítélte-e el. A javítás nagyobb körütekintést kíván. Talán így lehetne: J. elítélte a farizeusokat, akik törvénytárgyukkal ... „Zúgott a szél, de azért mindnyájan bementünk Sztárai Mihály templomába, AKINEK ez volt egykori nyugalmas menedéke” (ti. Laskón) – Fölösleges a vonatkozó mondat, ennél fogva a kötőszó is. A ... „templomába” utána következhet az „ez volt” (esetleg *ugyanis* kötőszóval) a mellérendelő mondat.

„A csetnikek tehetetlen dühükben kivágták a tiszteletes barackosát, AKI szoborrá merevedett” – Az AKI nyilván nem a birtokot jelentő barackosra, hanem a birtokosára vonatkozik. Ha ragaszkodunk a vonatkozó mondatához, akkor így kellene kiegészíteni: ki ezt látva ...

„Közeledik Szent György ünnepe, AKI legyőzte a sárkányt” – Napnál világosabb a vonatkozás, a szórend miatt azonban az AKI mégis az *ünnepe* szóhoz kapcsolódik. Úgy segíthetünk a mondat sutaságán, hogy egyszerűvé alakítjuk, így: *Közeledik (a) sárkányölő Szent György ünnepe.*

„A bajai tanítóképző tanára lettem, AMELY akkor alakult főiskolává” – Az AMELY vonatkozó névmás csak dologra, tárgyra utalhat, személyre semmiképp. Két mondatot szerkesztve belőle, már sokkal elfogadhatóbb: ... (az első tagmondat). *Az intézet akkor alakult főiskolává.*

Az idézetek szinte kínálják a magyarázatot. A vonatkozás rendszerint

akkor válik félreérthetővé, ha a főmondat birtokos szerkezetére utal (fari-zeusok törvényt magyarázata; Sz. M. templomába; Szent György ünnepe; a tiszteletes barackosa; a képző tanára).

Számomra mégis a legderűsebb a Magyar Nemzet következő tudósítása: „Egyes vidékeken az ételszentelésért kisbárányt adnak a pópának, AMELY ott járkál a hívek között az istentisztelet alatt”.

Kihagyás és hiány

A mondat és a mondatokból építkező szöveg kétarcú beszédmű. Tartalmát tekintve közlemény (kommunéma), nyelvi formájára nézve szerkesztmény (konstrugma). A nyelv csodája, hogy a közlemény akkor is lehet teljes, ha tartalmának minden részlete nincs megformálva. Ezt nevezi a nyelvten *kihagyásnak*. A köznapi beszélt nyelvben, valamint a drámai és epikai irodalmi alkotásokban, a kérdésre adott feleletekben többségben vannak a kihagyásos mondatok. Arra a kérdésre: *Hol voltál tegnap délután?* – tökéletesen elég egyetlen szóval felelnem, pl. így: *Otthon*. A többit ráértik a beszélők a kérdésből. Ha a dülöngélve hazatámolygó férjet ezzel a szemrehányással fogadja a hitvese: *Te szerencsétlen, már megint ittál!* – még véletlenül sem gondol senki arra, hogy az illető tiszta forrásvízzel vagy limonádéval oltotta a szomjúságát. Egyértelmű, hogy szeszese italról van szó. Ezt nevezi a nyelvten *tudati tartaléknak*, amely a nyelvi rendszer kimondott vagy leírt elemeivel együtt épül be a beszélő kifejező készségébe.

A kihagyás azonban korántsem azonos a hiánnyal. Tévesen nevezték a régebbi iskolai nyelvtenok a kihagyásos mondatot hiányosnak. A szövegalkotásnak két fő követelménye a *lineáris* (vonalszerű, folyamatos) és a *globális* (teljességében, a maga egészében megvalósuló) *kohézió* (összefüggés). Ha az egymás után sorjázó mondatláncból csak egyetlen láncszem is kimarad, sérül a folyamatosság, félreérthetővé vagy érthetlenné válik a szöveg. E kissé hosszúra sikeredett bevezető talán segít olvasóimnak abban, hogy a következő idézetek hibáit fölismerjék, és saját nyelvi gyakorlatukban elkerüljék.

A rádió és a tévé így közölte a rendőrség sikeres akcióját: „... a rablót az éjjel egy padon ülve fogták el.” Persze hogy értjük a szövegösszefüggés (előzmény rákövetkezés) alapján, de azért csak megkérdezzük: Ki ült vagy kik ültek a padon?

Nyilvánvalóbb a hiány a következő idézetben: „A Dani lányának van egy kutyája. Egyébként Görögországba ment férjhez.” – Nyilván nem az első mondat birtokot jelölő szava (kutyája) a következő mondat alanya.

Vannak kevésbé nyilvánvaló hibák is a szövegmondatok egymásutánosságában, egymásra vonatkozásában. „Kanadában egy igazságügyminiszter felhívott egy bírót, hogy mikorra tűz ki tárgyalást valamilyen ügyben. Aznap délután már nem volt a pozíciójában” – Első olvasás után megkérdezzük, hogy ki repült: a miniszter vagy a bíró? Ha föltételezzük, hogy Kanadában a bírói függetlenség alkotmányos gyakorlat, akkor nyilván a miniszter távozott.

Még a hivatásos nyelvápoló is megbotolhat. Íme: „E cikk szerzője nyelvőr, nyelvművelő. Lassan két évtizede figyel, vigyázza a nyelvi fejlődést. Szeressék, védjék!” – Kit? Mit? – kérdezzük bizonytalankodva. De nyomban kész a válasz: mindkettőt, a nyelvművelőt szeressük, a nyelvet védjük!

A szavak sorrendje

Ha valaki egy átlagosan művelt társaságban ilyeneket mond, mint: *Meg-e mondtad neki?*; *El-e mentél hozzá?*; *Nem-e láttad a tévében?* – majdnem biztosak lehetünk abban, hogy a legfeltűnőbb szórendi vétségre céloz, megismételvén a kevésbé tájékozottak szájából elhangzott botlásokat.

Bizony igaz, hogy az *e* kérdőszócska mondatban való ilyen elhelyezése feltűnő hiba, s ennek ellenére – főként a kevésbé igényes nyelvi környezet hatására – sokan elkövetik. Pedig a nyelvtan egyértelműen azt tanítja, hogy az *e* kérdőszócskát az igei vagy a névszói állítmányhoz, ill. a névszói-igei állítmány igei részéhez, összetett igealak esetén pedig a segédigéhez kell kapcsolnunk, így: *Megjött-e a vendég?*; *Szükséges-e erről beszélnünk?*; *Jó volt-e az előadás?*; *Megmondtad volna-e neki?*

Kihagyásos szerkezetű kérdő mondatban viszont bármelyik hangsúlyos szóhoz (igekötőhöz, tagadószóhoz stb.) hozzákacsolódhat az *e*. Pl. ha a *Te megtetted volna-e?* mondat hallatán visszakerdezzünk: *Hogy meg-e?* – Ugyanígy: Ezt nem fogják bemutatni – *Nem-e?*; *Bandi járhatott itt – Bandi-e?*

A szórendről persze, ennél sokkal többet kell tudnunk. Az sem mindig elég, ha megtanuljuk, hogy a magyarban van nyomatéktalan és nyomatékos, összefoglaló és kirekesztő, egyenes és fordított szórend. Mit mutat a mindennapi nyelvi valóság?

A rádióban hangzott el pontosan rögzített helyen és időben egy tekintélyes politikus szájából: „*Megy tovább-e a dolog?*” – ehelyett: *Továbbmegy-e ...* vagy *Megy-e tovább ...*; Lapunkban olvastam: „*Kohn bácsi megtette-e volna, hogy ... ne szolgálja ki a kedves vevőt?*”

Végző soron a szövegösszefüggés dönti el a szövegbe beszerkesztett mondatok szórendjét az előzmény és a rákövetkezés alapján. De a következő mondat szórendje önmagában is szokatlan: „*Megvadult elefánt gyilkolt*” – Az újságoló rész (a réma) vagyis föltehetően a *gyilkolt*. A *megvadult* csak akkor kerülhet a mondat élére, ha egy másikkal, mondjuk a szeliddel, jámborral állítjuk szembe, de az *a* névelőt akkor is eléje kell tennünk. Ugyanez a gond a következő mondattal is: „*Az Adria-olajvezeték megnyitása késik*” – Így csak akkor volna helyes, ha egy másikkal, például a Barátság-olajvezetékkel állítjuk szembe, mivel az újságoló rész (a réma) a *késik* igei állítmány.

A hibás szórend gyakran mosolyt fakaszt. „A kilukadt képviselőház tetejét ebből (ti. 30 millió pengőből) javították ki” – mondta a történész a Duna-tévében. A tanulság nyilvánvaló: Mondatainkat szórendi szempontból is meg kell szerkeszteni.

Hol van az -e kérdőszócska helye?

Nem lehet véletlen, hogy ezt a kérdést nem hivatásos nyelvművelő tette föl, hanem egy olvasónk, akinek bántják a fülét az általa hallott és levelében közölt ilyenféle mondatok, mint: „*Megtaláltatok-e volna?*”; „*Tehetett-e*

volna másképpen bármit is?” – Idézeteit magam is folytathatnám, de fölösleges, mert a kérdéses jelenséget ez a kettő is világosan szemlélteti.

A magyar nyelvtan szerint az *-e* kérdőszócska az ún. eldöntendő kérdés kifejezőeszköze. Eldöntendőnek azt nevezzük, amelyre igennel vagy nemmel, illetve igenlő vagy tagadó tartalmú szavakkal felelhetünk. A másik az ún. kiegészítendő kérdés. A jó nyelvérzékű beszélő (ritkábban író) a szabály szerint az igei vagy névszói állítmányhoz, illetve a névszói állítmány igei részéhez kapcsolja, így: *Megjött-e a vendég?*; *Szükséges-e erről beszélni?*; *Jó volt-e az előadás?* – Ez annyira közismert az átlagosan művelt emberek gyakorlatában, hogy a műveletlenséget rendszerint ennek a szabálynak a figyelmen kívül hagyásával jellemzik: *El-e ment?*; *Nem-e láttad?*; *Jó-e volt az ebéd?* – Tehát kirívó hiba a mondat más részéhez (az igekötőhöz, a tagadószóhoz, a névszói-igei állítmány névszói részéhez) kapcsolni az *-e* kérdőszócskát.

Idézett példáink azt mutatják, hogy egy bizonyos esetben, mégpedig összetett igealak használata esetén (ige+volna) még a hivatásos beszélők (rádió és a tévé riporterei, szerkesztői) is elbizonytalanodnak. Pedig a fenti szabály erre az esetre is vonatkozik. Vagyis helyesen: *Megtaláltatok volna-e...?*; *Tehetett volna-e...?* – A szabály egyértelműen azt mondja, hogy összetett igealak esetén az *-e* kérdőszót a segédigéhez kell kapcsolnunk. Megfigyelésem szerint erősödik, feltűnően terjed a hibás használat.

Lehet, hogy ezt a tendenciát, irányzatot támogatja az a szabály, amely szerint a kihagyásos szerkezetű eldöntendő kérdő mondatban bármelyik hangsúlyos taghoz (igekötőhöz, tagadószóhoz) járulhat. Pl. *Te megtetted volna-e? Hogy meg-e?*; *Ezt nem merik megírni. Nem-e?*; *Peti járhatott itt. Peti-e?* – Páros választó kérdésben csak akkor tesszük ki kétszer az *-e* kérdőszócskát, ha kötőszó nélkül szerkesztjük a mondatot: *Menjek-e, maradjak-e?* Ha *vagy* kötőszóval szerkesztjük, az egyik el szokott maradni, különösen függő kérdésben, vagyis ha a kérdés a mellékmondat: *Nem tudtam, menjek-e vagy maradjak* – esetleg: *... menjek vagy maradjak-e.*

Biztató és reménykeltő az egyre általánosabbá váló nyelvi igénytelenységben az az érzékenység, amely a címben megfogalmazott és ehhez hasonló kérdések föltevésére készíti az anyanyelvükért felelősséget érző embereket.

A CSAK helye a mondatban

A mondatokat alkotó szavak sorrendjét több szempont határozza meg. A szófaji hovatartozás csak egy és nem is a legfontosabb ezek közül. A névelő (a, az, egy) és a névutó (előtt, után, múlva) már a nevében hordja sorrendi meghatározottságát, bár ez sem kivétel nélküli (Túl a Tiszán...). Sokak megfigyelése szerint a legtöbb gondot az ún. módosítószók közül is a CSAK okozza. Lapunk figyelmes olvasója ezt, ti. a gondot, bizonytalanságot sok példával támasztja alá. Íme néhány ezek közül: „Tizenhat beszédet, beszédrészletet tárgyalt CSAK” – „...ezeket a részleteket tudom CSAK kiemelni a cikkből” – „A fiatalok a történelemkönyvekből ismerik CSAK a közelmúlt eseményeit” – „Így élhetnének CSAK valóban nyugalmasan, békességben” – Olvasónk nyelvérzéke azt súgja, hogy mindegyikben rossz helyre került a CSAK. Azt kérdezi, hogy igaza van-e, nem csal-e a nyelvérzéke. Előlegezhetem a választ, ti. hogy *nem*.

A megszorítást, korlátozást jelentő CSAK mindig az előtt a hangsúlyos mondatrész előtt áll, amelyikre vonatkozik. Megszorító jelentéstartalmánál fogva azt fejezi ki, hogy az állítás a hangsúllyal kiemelt szóval jelölt személyen, dolgon stb. kívül mást nem érint. Példaként József Attilát idézem: „*Csak* az olvassa versemet...” Ebben a CSAK az utána következő *az* mutató névmást emeli ki, amely a mellékmondatban szereplő „aki ismer engem és szeret” szavak által válik egyértelművé. Senki másra nem vonatkozik a költő felszólítása.

A viszonylag egyszerű szabály ismeretében a levélíró fentebbi mondatai könnyen helyesbíthetők. Csupán a CSAK sorrendiségét kell megváltoztatni.

Az általános szabályon belül sok olyan változat is említhető, amikor a CSAK a megszorítás, korlátozás mellett finom értelmi, érzelmi árnyalatok kifejező eszköze. Ha gúnyosan, ellenkező értelemben akarunk közölni valamit: Az volna CSAK furcsa dolog! – A jövőben esedékes cselekvés vagy történés bizonytalan állításakor, főleg kitérő válaszban: Majd CSAK lesz valahogy! – Elgondolkodást, bizonytalanságot, tétovázást tartalmazó kérdés színezésére: Hogy is volt CSAK? – Megerősítést váró kérdésben: Azért hozzánk CSAK ellátogatsz? – A váratlanság, meglepődés

kifejezésére: Egyszerre CSAK előttem termett – Sértődöttségünket fejezzük ki vele, főleg olyankor, ha szavahihetőségünket kétségbe vonja valaki: CSAK van szemem! – Fenyegető jellegű mondatban is szerepelhet: Kerüljön CSAK a szemem elé!

Folytathatnám tovább az árnyalatokat, amelyek a CSAK módosító szóval fejezhető ki. Látszólag, de csak látszólag mondanak ellent a főszabálynak, s fényesen bizonyítják egyetlen szó sorrendi megoldásának szinte végtelen lehetőségét. Mondatszóként pedig igen gyakori a nyelvi közlökapcsolatban (verbális kommunikációban) való részvétel egyoldalú felfüggesztésére: Miért nem mondod tovább? – CSAK.

Hol van az IS helye?

Egykori tanítványom, ma kiváló magyartanár kérdezi: Érvényes-e még az, amit az IS kötőszó szórendjéről, a mondatban elfoglalt helyéről tanultunk? Tapasztalatai szerint a mai magyar nyelvhasználat sem szóban, sem írásban nem tartja tiszteletben a magyar szórendnek ezt az IS-re vonatkozó szabályát, pedig a magyar nyelv állapotáról, sorsáról, jövőjéről nyilatkozó, idegenben híressé vált emberek (legutóbb Benyhe János) véleménye szerint az idegen hatás főként nyelvünknek az indoeurópai nyelvékétől különböző szórendjét kezdte ki.

Annak idején a nyelvművelő órákon megkülönböztettük a kapcsolóhozátoldó IS kötőszót és az ún. megengedő IS-t. „Nem szólt, nem *is* nézett énrám” – közismert verssorban a szótlansághoz még hozzákapcsolja, toldja a Mama tekintetének elfordulását. Ebből egyfajta fokozás is kiérezhető, amely növelte a költő szomorúságát. – Szomorú volt, sírt *is* – mondatban szintén a hozzátoldó, fokozó szerep érvényesül. – Tanárunk a gyengébb eredményeket *is* értékelte – szövegrészben a jobb eredményekhez toldottuk a gyengébbeket. Hazament, meg *is* ebédelt – ebben az időbeli rákövetkezést jelöli az IS.

A megengedő IS szabályosan nem a mondathangsúlyos szóhoz tapad, hanem a teljes nyelvtani állítmány után következik. Pl. Bármilyen jól ta-

nul *is*, egyet-mást elhibázott – Azaz ismerjük, „megengedjük”, hogy jól tanul, az elismerést azonban mérséklék, korlátozzák, megszorítják az elkövetett hibák. A következő mondatokban ugyanez az IS szerepel: Nem maradhattunk ott, ha kedvünk lett volna *is* hozzá; Akármilyen jó idő van *is*, most feküdnöd kell; Elmegyek hozzá, akármilyen magas állásban van *is*.

Igaza van a kérdezőnek. Egyre ritkább a példamondatoknak ez a szabályos szórendje. Sokkal gyakoribb az ilyen megoldás: ...jól *is* tanul...; ...kedvünk *is* lett volna...; ...jó idő *is* van...; ...állásban *is* van. – A megengedő IS a hangsúlyos mondatrészt követi, vagyis a szórendje megegyezik a hozzátoldó IS-ével. Ez a gyakorlat főként akkor érvényesül, ha a tagadószó és az ige, vagy az igekötő és az ige közé kerül az IS. Pl. Ha nem *is* figyelek rá, zavar a jelenléte. Szabályosan: ... nem figyelek *is* rá. – Ha meg *is* látott volna, nem futok el. – Szabályosan: ... meglátott volna *is*.

A nyelv művelők egy része szerint ritkán okoz félreértést, ezért ne ítéljük el egyértelműen. Ha azonban fennáll a félreértés veszélye, ragaszkodnunk kell a szabályhoz. Pl. Ha hiba van *is* a cikkben, közölhető. Azaz: bár hiba van a cikkben, megengedhető a közlése. Más szórenddel: Ha hiba *is* van a cikkben ... – ez úgy is értelmezhető, hogy a cikk elfogadását, közlését elősegítené, támogatná az a tény, hogy hiba van benne.

Lényegében tehát a valamikor régen tanult szabály nem változott. Az igényes irodalmi stílusban az IS kétféle szórendjét illik megkülönböztetni.

Állapothatározó igealak

A *-va*, *-ve*, *-ván*, *-vén* képzős határozói igenévvvel és a létige (*van*, *volt*, *lesz*) valamelyik alakjával alkotott szerkezetet nevezük állapotthatározó igealaknak vagy körülírt szenvedő szerkezetnek. A túlzó nyelvtisztítók (puristák) a két világháború között szenvedélyesen kutatták a német nyelv hatását a magyarra, ezeket összefoglalóan germanizmusnak nevezték, és tilalmi listára vették. Ezek közé sorolták a tárgyalt jelenséget is. A korombeliekbe a nagy tekintélyű Magyar nyelvvédő könyv (Pintér Jenő műve) hatására olyan mélyen belegyökerezett ez a minősítés, hogy az Anyanyelv-

ápolók Szövetségének folyóiratában, az Édes Anyanyelvünkben még mindig időszerű, sőt szükséges a tilalom oldása, cáfolása. Nyilván a korábbi beidegződés lehet az alapja annak, hogy főként anyanyelvi műveltségükre sokat adó értelmiségiek kerültek a használatát. Nagyra becsült egykori főigazgatóm a lapunkban talált nyelvészletei közül erre külön nyomatékkal hívta föl a figyelmemet. Ezért a beszélt és az írott médiumokban szinte csak így halljuk, olvassuk, hogy valami *kizárt, nem kizárt, megoldott, tisztázott* stb. a *ki van zárva, nincs kizárva, meg van oldva* stb. helyett. Vagyis a szerkezet helyett befejezett melléknévi igenevet használnak. Sőt egyes újságírók még a *van* nélküli *-va, -ve* képzős alakot is germanizmusnak tartják, pedig az APEH vezető helyette egy készülő törvényről így nyilatkozott: „Még nincs leírva – hogy germanizmussal fejezzem ki magam” – fűzte hozzá mentegetőzve.

Érdekes megfigyelés, hogy a korábban külföldre került magyarok nyelvhasználatának szerves tartozéka ez a szerkezet. Ugyanígy a trianoni határokon kívülre került magyarok többsége sem kerül. Úgy látszik, rájuk nem hatott a honi iskolákban terjesztett „nyelvi babona”.

Germanizmusként való minősítése ellen a szerkesztőségekben végzett, a nyelvi lektorok által történt átjavítása ellen többen szót emeltek. Kolozsvári Grandpierre Emil, aki Pécsen végezte az egyetemet, 80. születésnapja alkalmából állást foglalt az állapotjelölő szerkezet mellett azzal, hogy a legközelebbi nyelvrokonaink (manysik, chantik) nyelvében is megvan. Egy másik nyelvészünk meggyőzően bizonyította, hogy *ki vannak tiltva* és a *kitiltották* nem ugyanazt jelenti. Az első a kitiltottak állapotát, a második a cselekvést, az intézkedést jelöli, amelynek következtében ez az állapot bekövetkezett.

Képzeljük csak el, hogy festene, ha e szerint az álszabály szerint íránk át pl. Julius Caesar híres szállóigéjét így: A kocka *elvetett*. A szenvedő forma még mindig érthetőbb: *A kocka elvetettetett*, de ez tömény régiség (archaizmus). Vagy Arany János veretes sorát: „Mélyre *van* az *szántva* az élet-ekével” – így: Mélyre *szántott* az ... Kinek jutna eszébe kijavítani a népköltészet eme közismert sorait: „*Be van* az én szűröm ujjá *kötve ...*” – „Zöldre *van* a rácsos kapu *festve ...*”.

Akiket ez a néhány példa nem győzött volna meg, vegye kézbe a magyar költészet jeles alkotásait, bőven talál bennük további adatokat nem-

csak a *van*-nal, hanem a *volt*-tal és a *lesz*-szel szerkesztett állapotátározó igealakra is. Márpedig nagy írók, költők példáinak követése mindenkinek csak javára válik.

Az okán mint névutó

Nyelvünknek jellemző tulajdonsága, hogy a különféle körülmények megjelölésére határozóként névszókhoz kapcsolt névutókat használ. Pl. *két tűz között, háború után, betegség miatt* stb. Nyelvünkben vannak ősi névutós szerkezetek, nyelvművelésünk mégis a tömörebb ragos formákat tartja magyarosabbnak. Ezért a: Győzedelmeskedett a régi rend fölött így helyesbíti: ... a régi renden. A Mit értesz *ez alatt?* forma – a kifogásolás ellenére – sokkal gyakoribb, mint a javasolt ragos változata, az: *ezen*.

Főként a hivatali nyelvben igen elterjedt a *felé* névutónak közlést, közreműködést kifejező igék melletti használata: Javasoljuk a *minisztérium felé*. A közelmúltban a politikai zsargon legföltűnőbb nyelvi eszköze volt. Napjainkban visszaszorulóban van.

Szinte állandó folyamat az újabb és újabb névutók, névutófélék keletkezése. Sok ragos névszóban elhomályosult vagy éppen elhomályosulóban van az eredeti határozói jelentés. Ezáltal megindulnak a névutóvá válás útján. Ilyen félig önálló szó – a birtokos szerkezet birtokszava –, félig már névutó az: *alapján, árán, céljából, címén, érdekében, esetén, esetében, kapcsolatban, kedvéért, kifolyólag, síkján, szempontjából, tekintetében, terén, területén, vonalán, vonatkozásában* stb. A nagy közélet szereplőinek beszédében, írásában még véletlenül se találkoztam a célhatározó hagyományos ragos (*-ért*) és az ugyancsak hagyományos névutós (*végett*) kifejezésével. Kizárólag az érdekében használatos: A nemzet megmaradása *érdekében* ...

De valamennyin túltesz az *okán*, – a *során, révén* mintájára. Minden új szónak örülnünk kell, de csak akkor, ha hiányt pótol. Formaszóként használják, de megállapítható a maradék jelentéstartalma alapján, hogy szükség esetén okhatározós névutóként szerepelhetne. Ámde nemcsak

okhatározóként fordul elő: „Akadt nem is egy, aki saját karrierje *épitgetése okán* szította a tüzet.”; „... a tudatos manipulálás és a lényeg eltakarásának *okán* – iszonyatos kiejtési formákat hallhatnak a tévénézők”; „Mentünk boldogan új csapatunk kipróbálása *okán*.” – Éppen olyan, mintha a *végett* helyett a *miatt*-ot használnák. Ez is megfigyelhető, hogy sokan csak a *végett*-et ismerik nemcsak cél, hanem ok kifejezésére is.

Máskor meg az eszközhatározó nyelvi jelölője. „Lehet a futballba vetett *hit okán* ... meséket szőni” (hittel). Talán a szabatosság kifejezőeszközét látják, vélik benne: „A meccs a *játékvezető okán* lesz emlékezetes” (nem a játékvezető, hanem a ténykedése az, ami emlékezetessé teszi a mérkőzést). „Sok csapat profitált az MTK-s *változások okán*.” – Itt végképp nem okról van szó, hanem vonzatról, vagy állandó határozóról (profitál valamiből). „A lassú *megszokás okán* már-már áhítjuk is a bővít.” – A *megszokásból* ragos főnév mellett a *miatt* és *alapján* névutós megoldás egyaránt helyes.

Az újszerű alakulatok nem idegenek nyelvünk sajátos kifejező rendszerétől. A szereptévesztés és a nyakra-főre való használatuk azonban hiba.

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar • Pécs, Ifjúság
u. 6. Tel.: 251 444 • A kiadásért felel: Dr. Font Márta dékán • PTE
BTK szerkesztőség: Dr. Bókay Antal, Deák Péterné • A kötet elkészí-
tésében közreműködött: Dialóg Campus Kiadó (Nordex Kft.) • 7626
Pécs, Búza tér 2. Tel./fax: (72) 333 610, (72) 327 115; e-mail:
dialogk@dravanet.hu • Tördelés: Körösi László • Nyomdai
kivitelezés: Bornus Kft., Pécs • Felelős vezető: Borbély Tamás

ISBN 963 641 724 5 ö

ISBN 963 641 725 3

Nyelvművelő jegyzeteim III. része is a *Fölnevelő édesanyám* címet kapta. Illyés Gyula *Koszorú* című verse ezzel a két szóval végződik. A költemény első olvasásától mind a mai napig ezt a szóképet, metaforát érzem a legteljesebbnek, legmeghittebbnek, s ugyanakkor a legünnepibbnek is azok közül, amelyeket a magyar nyelvről szerelmesei a mai napig megalkottak.

Az „édesanyám” önmagában is kimeríthetetlen gazdagságú. Nem véletlen, hogy ahol és amikor nyelvédésanyánkat emlegetjük, *anyanyelvnek* nevezzük, s rendszerint az *édes* jelzővel adunk nyomatékot egyértelmű kötődésünknek. A költő ezt a szót teszi eléje: *fölnevelő*. Mi mindent tömörít ebben? Születésünk múló fájdalmát s örömét, az emberré válásunkért átélt sok-sok törődést, aggodalmat; a betegágyunk fölötti éjjel-nappali virrasztásokat; az első lépések óvó segítségét, a rajta való megszólalásunkat: az első szavakat, mondatokat. A világ megismerését otthonunkban, majd az iskolában, növekedésünket testbenlélemben; összefoglalva: az igazra, a jóra, a szépre fogékony; és ezen csúcsertékek teremtésére, alkotására képes tisztességes emberségünket.

Mindez azonban csak szűk, személyes vonatkozása a fölnevelésnek. Ugyanilyen nélkülözhetetlen az a szerep, amellyel kapcsolatot teremt köztem és a többi gyermeke között, nyelvtestvéreimmal. Mert minden magyarnak ő a fölnevelő édesanyja, aki válogatás nélkül valamennyi gyermekének kínálja, szórja kincseit. Ezek elfogadása azonban roppant különböző. Lesz, aki bonyolult gondolatokat, szavakban alig kifejezhető érzelmeket képes művészi színvonalon megszólaltatni; mások viszont beérik elemi igényeik kielégítésével, alantas indulataik útszéli kinyilvánításával.

A nyelvművelésnek, az anyanyelvápolásnak legfőbb feladata, hogy nyelvtestvéreink figyelmét felhívja közös édesanyánk kimeríthetetlen gazdagságára; a róla való gondoskodás felelősségére; legbensőbb megismerésére – többek között azért is, hogy személyes hasznunk mellett – szokásait ismerve, azokat követendő szabálynak tekintve tiszteletben tartsuk, és szándékosan ne ártsunk neki. Ez a könyv is azt tűzte ki célul, hogy a vonakodókat serkentse, a botladozókat figyelmeztesse arra a kötelezettségre, amellyel fölnevelő édesanyánknak tartozunk.